

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 2

GƏNCƏ – 2025

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti: dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof. Şahin Tağıyev,
prof. Vaqif Novruzov, prof. Mübariz Yusifov,
prof. Sevda Qurbanəliyeva, prof. Telman Quliyev,
prof. Muğan Quliyev, dos. Oruc Hüseynov,
k.e.d. İspəndiyar Alverdiyev, dos. Əjdər Əsgərov,
dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 03 aprel 2025 –ci il tarixli (protokol №08) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

ELMİ XƏBƏRLƏR – Gəncə, 2025 № 2

MÜNDƏRİCAT**RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**

Cavadov E.M., Əliyev S.İ., Əhədova G.R. Nadir torpaq elementi itterbium (yb) ilə aşqarlanmış ga_2se_3 kristalında termostimullaşmış cərəyanın (tsc) tədqiqi.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.6

Cavadov E.M., Əhədova G.R. Müasir təhsil məkanında steam texnologiyası.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.9

Kubişov İ.N. İnformasiya texnologiyalarının idarəetmədə və müasir cəmiyyətin transformasiyasında rolu.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.12

Quliyev A.R. WPS protokolunun təhlükəsizlik məsələləri.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.16

KİMYA ELMLƏRİ

Маммедова Р.И., Барихашвили К.З. Очистка промышленных сточных вод от нефтепродуктов методом сорбции
DOI:10.30546/gdu.2025.2.20

Мамедова Р.И., Гасанова Н.И. Исследование степени очистки сточных вод от нефтепродуктов адсорбционным методом.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.28

Маммедова Р.И., Рамалданова Л.Р. Удаление фенола из сточных вод с помощью карбонатной суспензии.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.36

Javadova Kh.A., Zeynalov E.T. Development of complex methods for processing marine produced waters.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.42

Abdullayev N.İ., Abdullayeva K.S., Osmanov V.N. Neft şlamınının sement zavodunda yandırılaraq zərərsizləşdirilməsi prosesinin tədqiqi.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.47

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

Axundova N.H. Qədim dövr Kür-Araz mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləri.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.53

Əliyeva V.T. Azərbaycanca xeyriyyəçilik fəaliyyətinin inkişafına Ağabala Quliyevin töhfəsi.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.58

Həsənov E.L. XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində sosial vəziyyət.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.68

Əsədova X.İ. İmam Şamil: Dağlılarının Rusiyaya qarşı qafqaz müharibəsi.....
DOI:10.30546/gdu.2025.2.75

Bəxtiyarlı H. XX əsrin II yarısında beynəlxalq münasibətlərdə iqtisadi və siyasi əməkdaşlıq.....
DOI:10.30546/gdu.2025..80

Namazova E.M., Zeynalova X.X. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara

qarşı törətdikləri Şuşa faciəsi.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.85

Hüseyn Hüseynli *Türkiyə-Gürcüstan hərbi əməkdaşlığı:*

ikitərəfli münasibətlərdən üçtərəfli strateji tərəfdaşlığa.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.89

PEDAQOGIKA

Aghayeva J.Q. *Bringing real-world context into the classroom to improve reading*

comprehension.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.94

Kərimova A. *Özünü təhsil konsepsiyası mahiyyətinə səriştə əsaslı yanaşmalar.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.99

Rüstəmov L.V. *“Həyat bilgisi” fənninin təsviri incəsənət və musiqi ilə inteqrasiyası prosesində şagirdlərin psixoloji inkişafının təmin edilməsi*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.104

Nəsimova S.N. *Məktəbəqədər yaşlı uşaqların formalaşmasında fiziki tərbiyənin əhəmiyyəti....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.110

Abdullazadə L.F., Salmanova S.A. *Qlobal dünyada mədəniyyətlərarası dialoq – müasirlik.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.114

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Babayeva A.M. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində ingilis dilinəki idarəetmə,*

təsisat, təşkilat və vəzifə adları bildirən ictimai – siyasi terminlər.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.118

Afandiyeva A.Ü. *Feminism in literature*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.124

Hüseynova Ş.Ə., Həsənova S.İ. Əliyeva N.İ. *İngilis dilçiliyinin tarixi və ədəbi dil normaları.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.129

Quliyev T.Z., Məlikova G.A. *Təyinin aktuallaşması*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.134

Kərimova F.R. *İngilis dilində affiksəl söz yaradıcılığının linqvistik xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.138

Nəbiyeva L.A. *Bədii dildə məcazlar sistemi və üslubi-bədii funksiyası*

(Naxçıvan ədəblərinin yaradıcılığı əsasında).....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.145

Гадиров Б.Г., Гадирова Г.Ф. *Изучение видовых пар глаголов русского языка в национальной аудитории.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.152

Əliyeva A.A. *İngilis dili yeni variantlarda*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.157

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

Məmmədov Ş.M. *Bədii metalışləmə xalq sənətimizin bir növü kimi.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.162

Lalayev Ə., Əzimzadə T.R. *Tofiq Kazımov rejissurasının aktyor yaradıcılığının təkmilləşməsində rolu.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.167

Məmmədova F.F. *Uşaq xorunun məşğələlərində işin əsas forma və üsulları.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.171

Quliyeva Ü.E. *fortepiano sinfində repertuar seçiminə dair müasir tələblər.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.174

Şabanova S.A. *Məktəblilərin musiqi tərbiyəsində fikrət əmirovun uşaq*

musiqisindən istifadənin yeri və əhəmiyyəti.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.179

Verdiyeva E.H. *Muzey pedaqoqikasını.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.184

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Səmədova N.Q., Sultanova X.B. *Coğrafiya dərslərində təbii kompleksləri*

öyrənərkən xəritələrdən istifadə.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.188

Şeyxzamanlı A.B., Bayramzadə L.M. *Biologiyanın tədrisində istifadə*

olunan təlim strategiyaları.....

DOI:10.30546/gdu.2025.2.192

Beydiyev R.M. *Texnologiyanın idmana gətirdiyi yeniliklər.....*

DOI:10.30546/gdu.2025.2.196

RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA

UOT 621.315.592

**NADİR TORPAQ ELEMENTİ İTTERBİUM (Yb) İLƏ AŞQARLANMIŞ
Ga₂Se₃<Yb> KRİSTALINDA TERMOSTİMULLAŞMIŞ CƏRƏYANIN (TSC)
TƏDQIQI**

*Dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu, dosent Əliyev Sabir İsfəndiyar oğlu,
Dosent Əhədova Gülçimən Rasim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Elcin.55@bk.ru

Xülasə: Bu işdə Ga₂Se₃<Yb>kristalları üçün aşqarlanmış nadir torpaq elementləri itterbium <Yb> ilə termal stimullaşdırılmış cərəyanlar (TSC) araşdırılır. Tədqiq olunan nümunə, aşağı temperatura qədər soyuduqda "dondurulmuş" bir həyəcan işığı vasitəsi ilə qeyri-tarazlıq vəziyyətinə keçirilir. Sonra temperaturun monotonik artması ilə nümunə həyəcanlı qeyri-tarazlıq vəziyyətindən keçir və sonra cərəyan qeydə alınır. Göstərilir ki, Ga₂Se₃<Yb>kristalları üçün TSC əyrisində iki cərəyan maksimumu müşahidə edilir. Alınan bütün eksperimental nəticələr TST-nin mövcud nəzəriyyəsi ilə izah olunur.

Açar sözlər: yarımkeçirici, aşqar, qalıq fotokeçiricilik, termostimullaşmış cərəyan (TSC), nadir torpaq elementi itterbium.

Ключевое слово: полупроводник, примесь, остаточная фотопроводимость, термостимулированные токи (ТСТ), редкоземельными элементами иттербий.

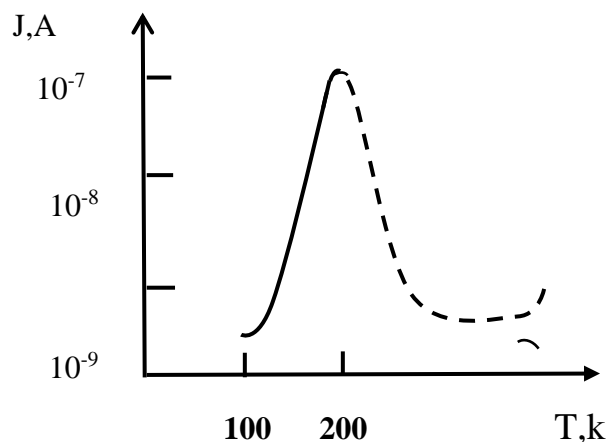
Key words: semiconductor, impurity, residual photoconductivity, thermally stimulated currents (TCT), rare earth elements ytterbium.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərmişdir ki, geniş zonalı yarımkeçiricilərdə lokallaşmış yapışma səviyyələrinin tədqiqi üsullarından biri də termostimullaşmış cərəyan (TSC) üsuludur. Nadir torpaq elementi itterbium <Yb> ilə aşqarlanmış Ga₂Se₃ kristalı da geniş zonalı yarımkeçiricilərin sinfinə daxildir. Geniş zonalı yarımkeçiricilərin qadağan zonasında lokal "yapışma" səviyyələrinin öyrənilməsi həmin maddələrin texnika sahələrində tətbiq olunması, çox əhəmiyyətlidir. Ona görə də Ga₂Se₃ <Yb> kristalının qadağan zonasındakı lokal səviyyələrinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

TSC üsulu ilə "yapışma" səviyyələrinin öyrənilməsi, bu səviyyələrin paylanması və onların xarakteristik parametrləri haqqında müəyyən məlumatlar verir. Ga₂Se₃<Yb> kristalında TSC həm zəif, həm də qüvvətli elektrik sahələrində tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlar göstərmişdir ki, aşağı temperaturlarda əsasən yükdaşıyıcıların rekombinasiyası əsasən aparıcı rol oynayır.

TSC-nin maksimumuna uyğun gələn temperaturlarda isə lokal səviyyələrin effektiv boşalması baş verir.

Zəif elektrik sahələrində boşalmış səviyyələrin yükdaşıyıcıları yenidən tutma ehtimalı böyük olduğundan onlar bir neçə dəfə keçiricilikdə iştirak edir. Elektrik sahəsinin intensivliyinin artması ilə TSC –in maksimumun qiyməti ensizləşir (şəkil 1-dən görünür) və elektrik sahəsi intensivliyinn digər qiymətlərində isə bir neçə maksimuma parçalanır.

Şəkil 1. Nadir torpaq elementi itterbium <Yb> ilə aşqarlanmış Ga_2Se_3 kristalının $U=110\text{V}$ gərginlikdə termostimullaşmış cərəyanın (TSC) əyrisi.

Bu hadisə yükdaşıyıcıların təkrar tutma ehtimalının sahənin intensivliyi tərs mütənəsib olaraq azalması izah olunur. Beləliklə, güclü elektrik sahələrində aparılan ölçmələr lokal səviyyələrin xarakteristik parametrlərini daha dəqiq hesablamağa imkan verir. Müəyyən olunmuşdur ki, itterbium <Yb> aşqarları “dayaz” yapışma səviyyələrini kompensasiya edir, ona görə də TSC əyrisində aşağı temperaturda maksimumlar çox olur, dərin səviyyələrin yükdaşıyıcıları tutma ehtimalı azdır.

Bundan əlavə nadir torpaq elementi itterbium <Yb> ilə aşqarlanmış Ga_2Se_3 kristalının otaq temperaturunda (300 k) və $4\div 2,2\cdot 10^3 \frac{\text{V}}{\text{sm}}$ elektrik sahəsində stasionar Volt Amper xarakteristikası (VAX) tədqiq edilmişdir.

Tədqiq olunan kristalın VAX-dan istifadə edərək lokal səviyyələrin əsas parametrləri, aktivləşmə enerjisi, tələlərin konsentrasiyası təyin edilmişdir.

Kompleks tədqiqatlar göstərmişdir ki, TSC-ın qiyməti kristal daxili qeyri-bircinslilik və onun yaratdığı potensial relyeflə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. В. Н. Вертопрахов, Е.Г. Сальман. Термостимулированные токи в неорганических веществах. Издательство «Наука». Новосибирск, 1979
2. В.М.Кошкин, В.Н.Кулик и др. Радиационностойкий полупроводниковый материал - Ga_2Se_3 . Электронная техника. Сер.6. Материалы 1975, вып. 10
3. М.Н. Корсунский. Аномальная фотопроводимость и спектральная память в полупроводниковых системах. Москва, «Наука». 1978
4. Ə.S. Abdinov, İ.S. Həsənov, T.X. Hüseynov. Elektron cihazları və emissiya elektronikasının əsasları. Bakı, 2011

**ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕРМОСТИМУЛИРОВАННОГО ТОКА (ТСТ) С
ЛЕГИРОВАННЫМИ РЕДКОЗЕМЕЛЬНЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ ИТТЕРБИЙ <Yb>
ДЛЯ КРИСТАЛЛОВ Ga₂Se₃ <Yb>**

*Джавадов Эльчин Магомед оглы, Алиев Сабир Исфандияр оглы,
Ахадова Гюльчечен Расим кызы*

Резюме

В данной работе исследованы термостимулированные токи (ТСТ) с легированными редкоземельными элементами иттербий <Yb> для кристаллов Ga₂Se₃<Yb>. Исследуемый образец с помощью какого-либо света возбуждения переводится в неравновесное состояние, которое «замораживается» при охлаждении до низкой температуры. Затем при монотонном увеличении температуры образец переходит из возбужденного неравновесного состояния и потом регистрируется ток. Показано, что для кристаллов Ga₂Se₃ <Yb> на кривой ТСТ наблюдается два максимума тока.

Все полученные экспериментальные результаты хорошо объясняются с существующей теорией ТСТ.

**STUDY OF THERMALLY STIMULATED CURRENT (TSC) WITH DOPED RARE
EARTH ELEMENTS YTTERBIUM <Yb> FOR Ga₂Se₃ <Yb> CRYSTALS**

*Javadov Elcin Maxammad, Aliev Sabir Isfandiyar,
Akhadova Gulceman Rasim*

Summary

In this work, thermally stimulated currents (TST) with doped rare earth elements ytterbium <Yb> for Ga₂Se₃ <Yb> crystals are studied. Using some excitation light, the sample under study is transferred to a nonequilibrium state, which is “frozen” when cooled to a low temperature. Then, with a monotonous increase in temperature, the sample transitions from an excited nonequilibrium state and then the current is recorded. It is shown that for Ga₂Se₃ <Yb> crystals two current maxima are observed on the TSC curve.

All experimental results obtained are well explained with the existing theory of TST.

Rəyçi dos. R.M.İmanov

ÜTF və texnologiya kafedrasının 18.11.2024-cü il tarixli iclasının 03 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 fevral 2025-ci il

UOT 371.3

MÜASİR TƏHSİL MƏKANINDA STEAM TEXNOLOGİYASI

dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu
dosent Əhadova Gülçimən Rəsim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elcin.55@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan Respublikasında təhsildə innovativ texnologiyalardan biri kimi STEAM təhsil texnologiyasının əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edilir.*

Açar sözlər: STEAM təhsili, STEAM yanaşması, STEAM texnologiyaları, yeniləmə, təhsil məzmunu

Ключевое слово: STEAM образование, STEAM подход, STEAM технологии, обновление, образовательный контент

Key words: STEAM education, STEM approach, STEM technologies, update, educational content

Bu gün bütün dünyada texnoloji inqilab baş verir. Yüksək texnologiyalar müasir cəmiyyətin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilməkdədir.

Innovativ iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq STEAM peşələrinə tələbatın səviyyəsi 17%, adi peşələrə tələbat isə cəmi 9,8% artıb ki, bu da bütün dünyada bu təhsil sisteminə böyük tələbatın olduğunu göstərir.

Bu baxımdan, STEAM texnologiyaları Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevrilmişdir.

STEAM təhsilinin tətbiqi həm də “yeni iqtisadiyyat”ın – həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq arenada rəqabətə davamlı olmaq tələbi ilə diktə olunur. Uzaq gələcəkdə təsəvvür etmək belə çətin olan peşələr meydana çıxacaq, onların hamısı texnologiya ilə əlaqəli olacaq, bio və nanotexnologiya üzrə mütəxəssislər tələb olunacaqdır.

Müasir peşələrə yiyələnmək üçün kadrlardan təbiət elmləri, mühəndislik, texnologiya və proqramlaşdırmanın müxtəlif təhsil sahələrindən, STEAM təhsilinin əhatə etdiyi sahələrdən hərtərəfli hazırlıq və biliklərin mənimsənilməsi tələb olunur.

Odur ki, STEAM təhsilinin tətbiqində əsas məqsəd bütün səviyyələrdə tədris-metodiki fəaliyyətdə elmi-texniki sahələrin inkişafının gücləndirilməsi, gənclərin yaradıcılıq potensialının və peşə səriştəsinin artırılması üçün elmi-metodiki bazanın yaradılması ilə bağlı dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir.

STEAM qısaltması təbiət elmlərini (Elm), texnologiyanı (Texnologiya), texniki yaradıcılığı (Mühəndislik), incəsənət (Art) və riyaziyyatı (Riyaziyyat) əhatə edən təhsildə populyar istiqaməti ifadə etmək üçün istifadə olunur. Bu, təhsil proqramlarında təbiət elmləri komponentinin innovativ texnologiyalarla birlikdə gücləndirildiyi təhsil istiqamətidir. Bununla belə başa düşmək lazımdır ki, STEAM tək-cə texniki təhsil deyil. O, həm də daha geniş konsepsiyayı, yəni yaradıcılıq və texniki biliklərin uğurlu birləşməsini əhatə edir.

Bu yanaşmanı tam şəkildə həyata keçirmək üçün STEAM laboratoriyalarının olması məcburidir. Bunlara 3D printerlərin, təhsil elektronikasısı dəstlərinin, holoqrafik foto-video studiyanın və digər müasir texniki vasitələrin olması daxildir.

STEAM təhsili bizə hətta məktəb masasından belə real həyat vəziyyətlərini həll etmək üçün əldə edilmiş bilikləri uğurla birləşdirməyi öyrədir.

Nəticədə təhsil axtaran şəxs böyüklər dünyasına daha hazırlıqlı daxil olur və problem və çətinliklərdən o qədər də qorxmur.

STEAM təhsili müəllimlərə lazımi materialı daha aydın izah etməyə imkan verir, çünki nəzəriyyənin yanında tələbələr onun real həyatda necə göründüyünü dərhal görürlər. STEAM mütəxəssislərinə tələbat ildən-ilə artır.

STEAM yanaşması tələbələrə çeviklik və tənqidi, praktiki yönümlü təfəkkür inkişaf etdirməyə imkan verir. İndi inanılmaz sürətlə köhnəlməkdə olan özünü tanımaqdan, dəyişməyi öyrənmək və qavramaq bacarığı ön plana çıxır.

STEAM təhsili ideyalarının həyata keçirilməsi elmi və texniki bilikləri daha yaxşı mənimsəməyə, tənqidi düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, tələbələrin mühəndislik və texniki ixtisaslara marağını stimullaşdırmağa kömək edəcək vasitələrdən istifadə etməyi tələb edir.

STEAM öyrənmə vasitələri tədris prosesində eksperimental, konstruktiv və ixtiraçılıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsini təmin edən avadanlıqlar, ideyalar, hadisələr və fəaliyyət üsulları toplusudur.

Onlar məlumat, praktik, yaradıcı, nəzarət kimi əsas funksiyaları yerinə yetirirlər. STEAM təhsilində ən çox istifadə edilən alətlər tikinti dəstləri, robot sistemlər, elektron cihazlar, video oyunlar, 3D printerlər, təyyarə modelləşdirməsində istifadə olunan modellər, laboratoriya alətləri və s. kimi avadanlıqlardır.

STEAM təhsilinin metodik həllərinin tədris prosesinə tətbiqi elmin biliklərlə birləşdirilməsinə tələbələrdə səriştəli mütəxəssisi müəyyən edən aşağıdakı ən vacib xüsusiyyətlərin formalaşmasına imkan verir:

- problemi görmək bacarığı;
- problemdə mümkün qədər çox mümkün tərəfləri və əlaqələri görmək bacarığı;
- tədqiqat sualını və onun həlli yollarını formalaşdırmaq bacarığı;
- yeni bir nöqtəyi-nəzərdən anlamaq bacarığı;
- orijinallıq, şablondan uzaqlaşma;
- ideyaları və əlaqələri yenidən qruplaşdırmaq bacarığı;
- müəyyən etmək, təhlil etmək və ya sintez etmək bacarığı;

Başa düşmək lazımdır ki, sirmə yeni texnologiyalarda deyil, tələbələrin tədqiqat fəaliyyətindədir.

STEAM təhsili aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri özündə birləşdirir:

- qlobal təhsilin əsas tendensiyalarından biridir;
- beş fənnin (təbiət elmləri, texnologiya, mühəndislik, incəsənət, riyaziyyat) vahid təlim sxeminə inteqrasiyası, layihə əsaslı və inteqrasiya olunmuş təlimdir;
- tədqiqata maraq aşılacaq və tələbələri texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş həyata hazırlayan təhsildir;
- konkret layihənin həyata keçirilməsinə, elmi-texniki biliklərin real həyatda tətbiqinə əsaslanan dərslərdir;
- faktları əzbərləmək deyil, praktiki bacarıqları anlamaq və inkişaf etdirməkdir;
- yüksək texnologiyalar və kommunikasiyalar sahəsində gələcək mütəxəssislərin hazırlanması, ölkənin iqtisadi və innovativ inkişafı üçün əsasdır.

STEAM təhsilindən praktikada istifadə tələbələrə düşünməyi və lazımi məlumatları tapmağı, mürəkkəb problemləri həll etməyi, qərar qəbul etməyi, digər tələbələr və müəllimlərlə əməkdaşlığı təşkil etməyi öyrətmək üçün əla fürsətdir.

Ədəbiyyat

1. E.M.Cavadov, R.F.Məmmədova. STEAM interaktiv təhsil. Dərs vəsaiti, Bakı,2024
2. Т.И.Анисимова, Ф.М.Сабирова. Теория и практика реализации STEAM-образования. Санкт-Петербург, 2024

3. Ari Syahidul Shidiq, Anna Permanasari, Hernani Hernani. Chemistry Teacher's Perception toward STEM Learning, The 2020 International Conference on Education Development and Studies, Paris, France, March 2020

4. Николайчук Л.Н. Современные образовательные технологии и их использование в преподавании технологии. Москва, 2019 г.

STEAM-ТЕХНОЛОГИИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Джавадов Эльчин Магаммад оглы, Ахадова Гюльчаман Расимовна
Резюме

В статье рассматриваются образовательные технологии STEM как одна из целей обновленного образования Азербайджанской Республики.

STEAM TECHNOLOGY IN THE MODERN EDUCATIONAL SPACE

Cavadov Elcin Mahammad, Axadova Gulgaman Rasim
Summary

The article discusses STEM educational technologies as one of the goals of the updated education in the Republic of Azerbaijan.

Rəyçi dos. R.M.İmanov

ÜTF və texnologiya kafedrasının 16.01.2025-ci il tarixli iclası protokol 5

Daxil olma tarixi 30 yanvar 2025-ci il

UOT - 004.42; 004.65

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARININ İDARƏETMƏDƏ VƏ MÜASİR CƏMİYYƏTİN TRANSFORMASIYASINDA ROLU

dosent Kubışov İlqar Nadir oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Gceferova @rambler.ru

Xülasə: *Məqalə, informasiyanın idarəetmə fəaliyyətində əsas resurs kimi roluna və həmçinin müxtəlif idarəetmə sahələrində informasiyanın işlənməsi və ötürülməsi üçün informasiya texnologiyalarından (İT) istifadəyə həsr olunmuşdur. İnformasiya resursunun (İR) xüsusiyyətləri və müəssisənin effektiv fəaliyyətindəki əhəmiyyəti nəzərdən keçirilir. Məqalədə, cəmiyyətin informasiya texnologiyaları və mobil rabitə texnologiyaları, o cümlədən 4G və 5G-nin tətbiqi ilə transformasiyası vurğulanır. Bu texnologiyalar ünsiyyətin, işin və biznesin aparılma üsullarını köklü şəkildə dəyişdirir. Mobil texnologiyalar iqtisadiyyata, sosial proseslərə və gündəlik həyata təsir edir, biznes üçün yeni imkanlar yaradaraq iş proseslərini optimallaşdırır. Eyni zamanda, məlumat təhlükəsizliyi və rəqəmsal boşluqla bağlı problemlər müzakirə olunur. İdarəetmənin müxtəlif səviyyələrinə (operativ, taktiki və strateji) xüsusi diqqət yetirilir və müasir informasiya sistemləri, məsələn, bulud texnologiyaları, böyük verilənlər və süni intellektin təşkilatların effektivliyini və rəqabət qabiliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə artırdığı göstərilir. Məqalədə, ən son İT-lərin biznesin və cəmiyyətin uğurlu inkişafı üçün integrasiyasının vacibliyi vurğulanır.*

Açar sözlər: informasiya texnologiyaları, informasiya resursu, mobil rabitə, informasiyanın idarə olunması, bulud texnologiyaları, süni intellekt.

Ключевые слова: информационные технологии, информационный ресурс, мобильные коммуникации, управление данными, облачные технологии, искусственный интеллект

Keywords: information technologies, information resources, mobile communications, data management, cloud technologies, artificial intelligence

İdarəetmə fəaliyyəti informasiya kimi əsas resursdan asılıdır. İnformasiya resursu (İR) aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Müəssisə üçün vacib və dəyişdirilməz əhəmiyyətə malik olan verilənlərin müəyyən bir formaya çevrilməsi;
2. Müəssisənin idarə edilməsi üçün zəruri və vacib olan unikal verilənlər;
3. Yaradılmış, aşkar edilmiş, qeydə alınmış və yenilənmə və tənəzzül qanunlarına uyğun qiymətləndirilmiş məlumat.

Cəmiyyətin transformasiyasının əsas istiqamətləri bu sahədəki çoxsaylı elmi tədqiqatlarda dərindən öyrənilmişdir. Bu tədqiqatlarda əsas nəticələr:

- İT sənayesinin və ona aid xidmətlərin tanınması;
- dövlət orqanlarının, biznes strukturlarının və müxtəlif ölçülü müəssisələrin informasiya okeanına daxil olma bacarığının vacibliyi;
- informasiyanın maliyyə, maddi və enerji resursları ilə yanaşı əsas resurs halına gəlməsi;
- informasiya cəmiyyətinə keçidin əsas xüsusiyyəti olaraq yeni rabitə və İT texnologiyalarının idarəetmənin bütün sahələrində tətbiqi və təkmilləşdirilməsi.

İnformasiya mübadiləsindən danışıqdan, informasiya texnologiyalarının kağız sənəd dövriyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq onu elektron dövriyyəyə çevirməyə imkan

verdiyini qeyd etmək vacibdir. Eyni zamanda, məlumat və elektron poçt, təşkilatlar və müəssisələr arasında daxili şəbəkələrə və əlaqə vasitələrinə daha asan giriş təmin edir. Müəssisədə qərar qəbul edərək elektron sənəd dövriyyəsi vasitəsilə mərkəzləşdirilmiş, aydın və tənzimlənmiş sistemdən istifadə edilir və bu sistem idarəetmənin son nəticəsinə yönəlir. Müəssisədə üfqi və şaquli idarəetmə əlaqələrinin yaradılması sayəsində informasiya və əlaqə vasitələrinə icazə verilən giriş yaradılaraq nəticənin əldə edilməsi təmin edilir.

Bugünkü gündə müasir texnologiyalar elmi biliklərin və praktiki təcrübənin konsentrasiya olunmuş ifadəsidir, çünki onlar aşağıdakı parametrlər üzrə İT-ləri optimallaşdırmağa imkan verir:

- 1) sosial vaxtın qənaətinə
- 2) əmək sərfiyyatının qənaətinə
- 3) maddi resursların qənaətinə.

Müasir dünyada mobil rabitə texnologiyaları ən sürətlə inkişaf edən və ən vacib texnologiyalardan biri halına gəlmişdir ki, bu da iqtisadiyyata, sosial proseslərə və gündəlik həyata dərin təsir göstərir. Mobil texnologiyalar dərhal əlaqə və məlumatlara giriş imkanı yaradaraq ünsiyyət, iş və biznesin təşkil olunma formasını dəyişir. Bu anlayışın bir neçə aspektinə nəzər salaq:

1. Mobil şəbəkələrin və cihazların artması. Mobil şəbəkələr, ilk mobil telefonlardan başlayaraq əhəmiyyətli bir yol keçib. Bu gün biz 4G və 5G kimi texnologiyaların inkişafını müşahidə edirik ki, bunlar yüksək sürətli internet və ən uzaq künclərdə belə sabit əlaqə təmin edir. 5G xüsusilə Internet of Things (IoT), avtonom nəqliyyat vasitələri və telemedisinada inqilabi dəyişikliklər vəd edir. Mobil cihazlar, məsələn, smartfonlar, planşetlər və taxıla bilən cihazlar ilbəl daha güclü və funksional olur, istifadəçilərə geniş xidmət və imkanlar təqdim edir.

2. Sosial təsir. Mobil texnologiyalar sosial həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilib. Smartfonlar və mobil tətbiqlər yalnız ünsiyyəti deyil, həyat tərzini də dəyişdirib. Sosial şəbəkələr, messengerlər, video zənglər və məzmun mübadiləsi üçün mobil platformalar insanlara yerindən asılı olmayaraq dostları və həmkarları ilə əlaqədə qalmağa imkan verir. Mobil texnologiyalar həmçinin qloballaşmanı təşviq edərək insanlara dünya bazarlarına, mədəniyyət hadisələrinə və təhsilə çıxış imkanı yaradır.

3. İqtisadi təsir. Mobil texnologiyalar iqtisadiyyata əhəmiyyətli təsir göstərərək biznes üçün yeni imkanlar açır. Mobil tətbiqlər və platformalar ticarət, maliyyə xidmətləri, səhiyyə və təhsil sahələrində yeni ticarət modelləri yaradır. Məsələn, mobil ödəmə sistemləri (Apple Pay, Google Pay və s.) ödəniş və pul köçürmələri ilə bağlı yanaşmaları dəyişdirərək əməliyyatların rahatlığını və təhlükəsizliyini təmin edib.

4. Texnoloji irəliləyiş və yeniliklər. Mobil rabitə digər sahələrdə də yenilikləri stimullaşdırır (məsələn, süni intellekt (AI)). Sensorlar və kameralara sahib mobil cihazlar real vaxtda məlumat toplamağa və emal etməyə imkan verərək İT-nin müxtəlif sahələrdə tətbiqi üçün yeni imkanlar yaradır, bunlar arasında səhiyyə, maliyyə, pərakəndə satış və kənd təsərrüfatı da var.

5. Problemlər və çağırışlar. Lakin mobil texnologiyaların inkişafı ilə yanaşı bir sıra çağırışlar yaranır. Bunlardan biri istifadəçilərin şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Mobil cihazların hərtərəfli istifadəsi ilə kiber hücumlar, məlumat sızmaları və məxfiliyin pozulması təhlükəsi artır. Rəqəmsal uçurumla bağlı məsələlər də aktualdır — bütün regionlar və sosial qruplar mobil texnologiyalara bərabər çıxışa sahib deyil.

Mobil rabitə texnologiyaları cəmiyyəti dəyişdirib və həyatın bütün sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olub. Bu texnologiyalar inkişaf etməyə davam edir və müxtəlif sahələrə təsir göstərir, biznes, təhsil və sosial inteqrasiyanı daha da gücləndirir.

Gələcəkdə, 5G texnologiyalarının inkişafı və süni intellektin tətbiqi ilə mobil rabitə dünyamızda əsas rol oynamaqda davam edəcək.

Müasir dünyada informasiya, həm ayrı-ayrı müəssisələrin, həm də daha geniş təşkilatı və iqtisadi sistemlərin fəaliyyətində əsas rol oynayır. İnformasiyanın effektiv idarə edilməsi — biznesin, dövlət idarəçiliyinin və digər sahələrin uğurlu fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Lakin informasiyanın emalı və istifadəsi bir çox amillərdən asılıdır, məsələn, idarəetmə səviyyəsi, müəssisənin xüsusiyyətləri, vəzifələr və məqsədlər, istifadə olunan texnologiyalar və sistemlər.

İdarəetmənin müxtəlif səviyyələrində istifadə olunan informasiyalar müxtəlif tələblərə və xüsusiyyətlərə malikdir. İdarəetmə səviyyəsindən (operativ, taktiki və ya strateji) asılı olaraq informasiyanın işlənməsi, ötürülməsi və istifadəsi yanaşmalarında dəyişikliklər olur.

- **Operativ səviyyə:** Bu səviyyədə biznes proseslərinin gündəlik idarə edilməsi həyata keçirilir. İnformasiya adətən operativdir və cari vəzifələrlə əlaqədardır. Bu səviyyədə informasiyanın sürətli emalı və qərar qəbul edilməsi vacibdir.

- **Taktiki səviyyə:** Bu səviyyədə informasiya müəyyən bölmələr və ya proseslər çərçivəsində fəaliyyətin planlaşdırılması və əlaqələndirilməsi üçün istifadə olunur. Burada informasiya daha detallıdır və qısa müddətli məqsədlərə yönəlir.

- **Strateji səviyyə:** Bu səviyyədə informasiyanın idarə edilməsi biznesin inkişafı, yeni bazarlara çıxışı və yeni məhsul və ya xidmətlərin inkişafı ilə bağlı uzunmüddətli qərarların qəbuluna yönəlir. Bu səviyyədə informasiya analitik və proqnozlaşdırıcıdır.

Müasir informasiya texnologiyaları verilənlərin işlənməsi üçün çoxsaylı vasitələr təklif edir (ənənəvi yanaşmalardan tutmuş daha innovativ yanaşmalara qədər). Verilənlərin emalı sayəsində qərar qəbul etmə prosesləri sürətləndirilir, dəqiqlik artır və risklər azaldılır.

- **Verilənlər bazası idarəetmə sistemləri:** Bu sistemlər verilənlərin saxlanması və işlənməsi üçün istifadə olunur.

- **Bulud texnologiyaları:** Son illərdə bulud həlləri populyarlaşmışdır, çünki onlar çevik və əlçatandır.

- **Böyük verilənlər və analitika:** Böyük verilənlərin işlənməsi müəssisələrə informasiyanın təhlilini və gizli meyllərin aşkar edilməsini təmin edir.

- **Süni intellekt (AI) və maşın öyrənmə:** Bu texnologiyalar biznes proseslərinə inteqrasiya olunaraq müxtəlif sahələrdə qərar qəbul etməni asanlaşdırır.

Verilənlərin emalı və informasiya sistemlərindən istifadə müasir müəssisənin effektiv fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Müxtəlif İT və sistemlər biznesin xüsusiyyətlərinə uyğun yanaşmaların tətbiqinə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. H. Əliyev. İqtisadiyyat və informasiya texnologiyaları: inkişaf perspektivləri. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti. 2018
2. E. Əhmədov. İnformasiya texnologiyalarının idarəetmədə rolu. Bakı: Azərneşr. 2019
3. R. Məmmədov. İdarəetmənin müasir yanaşmaları və informasiya texnologiyaları. Bakı: Elm və Təhsil. 2020
4. A. Смирнов. Информационные технологии в управлении: теоретические и практические аспекты. Москва: Наука. 2020
5. O. Кузнецова. Мобильные технологии и их влияние на экономику. Москва: МГУ. 2021

РОЛЬ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УПРАВЛЕНИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Кубышов Ильгар Надир оглы

Резюме

Статья посвящена роли информации как главного ресурса в управленческой деятельности, а также использованию информационных технологий (ИТ) для обработки и передачи данных в различных областях управления. Рассматриваются особенности информационного ресурса (ИР) и его важность для эффективного функционирования предприятия. В статье акцентируется внимание на трансформации общества через внедрение ИТ и мобильных коммуникационных технологий, таких как 4G и 5G, которые кардинально изменяют способы общения, работы и ведения бизнеса. Мобильные технологии оказывают влияние на экономику, социальные процессы и повседневную жизнь, создавая новые возможности для бизнеса и оптимизируя рабочие процессы. Также рассматриваются проблемы, связанные с безопасностью данных и цифровым разрывом. Особое внимание уделено различным уровням управления (оперативному, тактическому и стратегическому), а также современным информационным системам, таким как облачные технологии, большие данные и искусственный интеллект, которые значительно повышают эффективность и конкурентоспособность организаций. В статье подчеркивается важность интеграции новейших ИТ для успешного развития бизнеса и общества в целом.

INFORMATION SYSTEMS AND MOBILE COMMUNICATIONS: KEY SUCCESS FACTORS IN THE MODERN WORLD

Kubishov Ilgar Nadir

Summary

This article is dedicated to the role of information as a key resource in managerial activities, as well as the use of information technologies (IT) for processing and transmitting data in various areas of management. The features of information resources (IR) and their importance for the effective functioning of enterprises are discussed. The article emphasizes the transformation of society through the implementation of IT and mobile communication technologies, such as 4G and 5G, which radically change communication, work, and business operations. Mobile technologies have a significant impact on the economy, social processes, and daily life, creating new opportunities for businesses and optimizing workflows. The article also addresses issues related to data security and the digital divide. Special attention is given to different management levels (operational, tactical, and strategic) as well as modern information systems, such as cloud technologies, big data, and artificial intelligence, which significantly enhance the efficiency and competitiveness of organizations. The article highlights the importance of integrating the latest IT for the successful development of business and society as a whole.

Rəyçi: dos. Cabbarov İlqar

GDU-nun nəzdində Regional Kollecin Pedaqoji şurasının 02.12 2024-cü il tarixli iclasın 03 sayılı protokolu

WPS PROTOKOLUNUN TƏHLÜKƏSİZLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Quliyev Anar Rəsul oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
anar.quliyev.1972@mail.ru

Xülasə. *Məqalədə WPS protokolunun müdafiəsində qarşıya çıxan bəzi zəifliklər müzakirə olunur. Bəzən simsiz şəbəkəyə kobud güc hücumu baş verir. Araşdırma zamanı variasiyaların sayını azaltmaq imkanları, kobud güc hücumlarının qarşısının alınması üçün PIN kodlardan istifadə imkanları öz əksini tapır.*

Açar sözlər: simsiz şəbəkələr, nöqtə giriş, zəiflik, təhlükəsizlik.

Ключевые слова: беспроводные сети, точка доступа, уязвимость, безопасность.

Keywords: wireless network, access point, vulnerability, security.

Müasir simsiz məlumat ötürmə texnologiyaları həm böyük şirkətlərin istehsal fəaliyyətlərində, həm də kompüter şəbəkələrinin qurulmasında geniş istifadə olunur, Simsiz WiFi şəbəkəsi baza stansiyaları - giriş nöqtələri əsasında qurulur. Müasir giriş nöqtəsinin əhatə dairəsi təxminən 100 m-dir. Eyni zamanda, bir nöqtə eyni vaxtda bir neçə onlarla aktiv istifadəçini dəstəkləyə bilər və 400 Mbit/s-ə qədər məlumat ötürmə sürətini təmin edir. Bu zaman simsiz şəbəkələrin təhlükəsizliyinə çox diqqət yetirilir. IEEE 802.11 simsiz şəbəkə spesifikasiyası təhlükəsizlik protokolunu müəyyən edir.

WEP (Wired Equivalent Privacy) RC4 alqoritmi əsasında ötürülən məlumat axını 64 və ya 128 bit açar ölçüsü ilə şifrələməyə imkan verir. Bununla belə, bu protokolda fundamental boşluqlar aşkar edilib ki, bunun nəticəsində təcavüzkar şəbəkə üzərindən ötürülən məlumatları təhlil edərək açarı təxmin edə bilər. Yaranan açar, təcavüzkarın qanuni istifadəçi adı altında şəbəkəyə qoşulmasına imkan verir.

2003-cü ildə təkmilləşdirilmiş simsiz şəbəkə təhlükəsizliyi standartı- WPA (WiFi Protected Access) hazırlanmışdır. Kiçik simsiz şəbəkələr adətən paylaşılan açarlara WPA-PSK (Öncədən Paylaşılan Açar) əsaslanan WPA təhlükəsizlik protokolunun variantından istifadə edirlər. WPA-PSK istifadə edərkən giriş nöqtəsi parametrlərində və müştəri simsiz əlaqə profillərində 8-63 simvoldan ibarət parol göstərilir. 2005-ci ildə WPA2 protokolunun yeni versiyası təqdim edildi.

Kifayət qədər etibarlı şifrələmə alqoritmləri ilə birlikdə müxtəlif EAP (Genişləndirilən Doğrulama Protokolu) autentifikasiya protokollarına dəstək verir:

AES (RC4 əvəzinə) və TKIP (Temporal Key Integrity Protocol).

1. WPS Protokoluna İcmal

Yeni cihazı təhlükəsiz WiFi şəbəkəsinə qoşmaq üçün istifadəçi şəbəkə adını (SSID), parolu və təhlükəsiz simsiz əlaqə parametrlərini əl ilə göstərməlidir. Bu proseduru sadələşdirmək üçün WiFi Alliance 2009-cu ildə WPS (WiFi Protected Setup) protokolunu işləyib hazırladı. WPS protokolundan istifadə edərkən cihazı təhlükəsiz şəbəkəyə qoşmaq üçün xüsusi düyməni sıxmaq kifayətdir. Giriş nöqtəsi və ya PIN kodu daxil edilir. Bu, çox rahatdır, buna görə də bütün əsas şəbəkə avadanlığı istehsalçıları (Cisco/Linksys, Netgear, D-Link, Belkin, TP-Link, ZyXEL) WPS dəstəyi ilə simsiz marşrutlaşdırıcılar istehsal edirlər.

WPS funksiyasından istifadə etmək üçün müxtəlif variantlar var, məsələn:

- düyməni sıxmaq – istifadəçi giriş nöqtəsində və qoşulmuş cihazda xüsusi düyməni sıxır və bununla da quraşdırma prosesini aktivləşdirir;

- giriş nöqtəsində PIN kodun daxil edilməsi - marşrutlaşdırıcıya qoşulduqda, PIN kodu düzgün daxil etdiyiniz təqdirdə şəbəkə parametrlərini ala biləcəyiniz xüsusi WPS ilə açma bilərsiniz.

PİN kod 8 rəqəmdən ibarət olduğundan, axtarış üçün cəmi 108 (100 milyon) mümkün variant var. Bununla belə, PİN-in son rəqəmi yoxlama qiymətidir və ilk 7 rəqəm əsasında GTIN-8 alqoritmi ilə hesablanır və bu, mümkün variantların sayını 107-yə (10 milyon) qədər azaldır.

2. WPS protokolunda zəiflik

2011-ci ildə ABŞ Kompüter Fövqəladə Hallara Hazırlıq Qrupu Wi-Fi şəbəkələrini qorumaq üçün simsiz cihazların qoşulmasını sadələşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş WPS protokolunda zəifliyi təsvir edən təhlükəsizlik bülleteni nəşr etdi. Zəifliyin mahiyyəti yeni simsiz cihazı birləşdirən zaman PİN kodun düzgünlüyünü yoxlayan giriş nöqtəsinin həyata keçirilməsindədir. WPS autentifikasiya protokolunda PİN-in yoxlanması iki mərhələdə aparılır: birincisi, 4 rəqəmdən ibarət iki hissəyə bölünür, sonra isə hər bir hissə ayrıca yoxlanılır. Müştəri səhv PİN daxil edibsə, giriş nöqtəsi kodun hansı hissəsini dəqiq müəyyən etmək üçün istifadə oluna bilən EAP-NACK xidmət mesajı göndərir (şəkl. 1).

1. Əgər M4 paketini göndərdikdən sonra müştəri cavab olaraq EAP-NACK mesajı alırsa, o zaman PİN kodun birinci hissəsinin səhv olduğuna əmin olmaq olar.

2. M6 paketi göndərildikdən sonra EAP-NACK mesajı alınarsa, PİN kodun ikinci hissəsi müvafiq olaraq yanlıştır.

WPS protokolunun bu "xüsusiyyəti" kobud güc hücumu zamanı cəhdlərin sayını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Ümumilikdə birinci üçün 104 (10.000) və ikinci üçün 103 (1000) variant var. Nəticədə məlum olur ki, təcavüzkar yalnız 11.000 variantı sınaq olacaq.

3. Reaver yardım proqramının istifadəsi WPS protokoluna kobud güc hücumunu həyata keçirmək üçün Tactical Network Solutions tərəfindən hazırlanmış

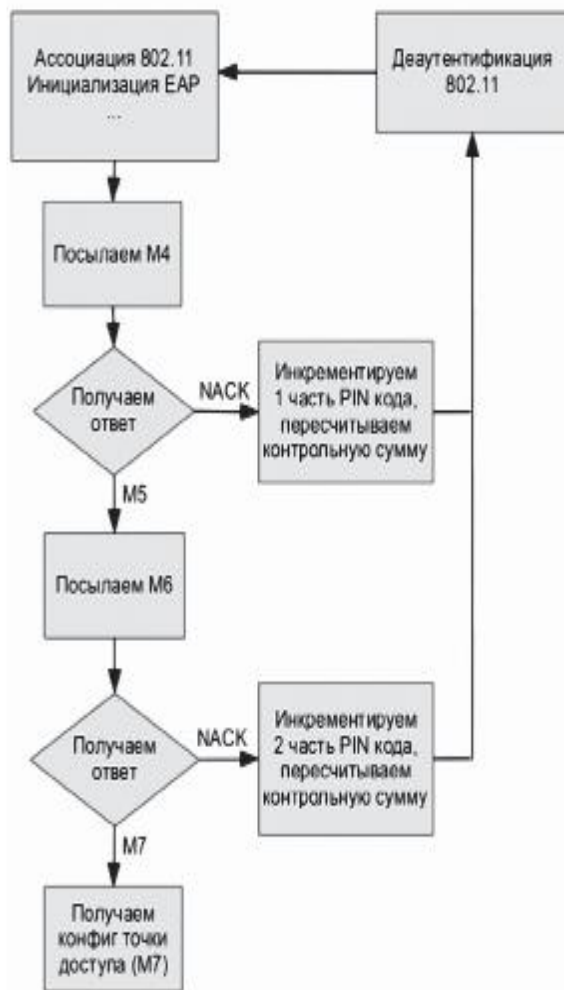
Reaver yardım proqramından istifadə edilə bilər. O, yalnız WPS-PİN-in seçilməsi və PSK açarının əldə edilməsi Şəkil 1. WPS protokolunun alqoritmi prosesini avtomatlaşdırmır, həm də müxtəlif marşrutlaşdırıcı modellərə qarşı çoxlu sayda hücumun həyata keçirilməsinin qarşısını alır.

Simsiz şəbəkənin təhlükəsizliyini təhlil etmək üçün WPS protoko-da istifadə alqoritmini nəzərdən keçirək:

1) airmon-ng yardım proqramından istifadə edərək simsiz adapteri monitoring rejiminə qoyun;

2) yuma yardım proqramından istifadə edərək WPS funksiyasının aktivləşdirildiyi giriş nöqtələrinin (BSSID) MAC ünvanlarını əldə edin;

3) Reaver yardım proqramından istifadə edərək bütün mümkün PİN kodlardan keçin.

Reaver yardım proqramı yalnız Linux əməliyyat sistemlərində istifadə edilə bilər, çünki o, simsiz şəbəkə adapterinin işləməsi üçün monitoring rejimində olmasını tələb edir. Wlan0 simsiz interfeysini monitoring rejiminə keçirmək üçün əmrədən istifadə edin:

```
$airmon-ng start wlan0
```

Reaver yardım proqramının sürəti marşrutlaşdırıcının WPS sorğularını emal etdiyi sürətlə məhdudlaşır. Hər bir PIN kodu yoxlamaq üçün vaxt 3 saniyədirsə, bütün 11.000 variantdan keçmək 10 saatdan çox olmayacaq.

WPS protokolunun sonrakı təhlili göstərdi ki, bəzi marşrutlaşdırıcı modellərinə hücum müddəti əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər, çünki aydın mətnlə yayımlanan giriş nöqtəsinin MAC ünvanından PIN kodu hesablamaq mümkündür. Bəzi marşrutlaşdırıcı modellərində PIN kodu birbaşa cihazın özünə yazılır. Sonra, təcavüzkar marşrutlaşdırıcıya fiziki giriş əldə edərsə, qorunan şəbəkəyə qoşulmaq üçün bu koddan istifadə edə bilər.

4. Mühafizə üsulları

Beləliklə, giriş nöqtəsinin əhatə dairəsində olan təcavüzkar, WPS PIN kodunu tapmaq və simsiz şəbəkə üçün parol əldə etmək üçün kobud güc hücumundan istifadə edə bilər. Bundan sonra təcavüzkar marşrutlaşdırıcının parametrlərini dəyişə, müxtəlif növ trafik qarşısının alınması hücumlarını və giriş nöqtələrinin saxtalaşdırılmasını həyata keçirə bilər. Bu zəiflik ən çox yayılmış WiFi marşrutlaşdırıcılarında mövcuddur, çünki onlar bu hücumun həyata keçirilməsinin qarşısını almırlar. Buna görə də, bu hücum ehtimalını aradan qaldırmaq üçün marşrutlaşdırıcının parametrlərində WPS funksiyasını söndürmək tövsiyə olunur. Lakin bu həmişə mümkün olmur. Məsələn, müvəqqəti istifadə üçün öz müştərilərinə WiFi marşrutlaşdırıcıları təklif edən İnternet provayderləri çox məhdud funksionallıqla dəyişdirilmiş proqram təminatı quraşdırırlar. Buna görə də, istifadəçi hətta WPS funksiyasını söndürmək istəsə belə o, giriş nöqtəsinin özünü dəyişmədən bunu edə bilməyəcək.

WiFi şəbəkəsinin sındırılması ehtimalını azaltmaq mümkün olmadıqda, giriş nöqtəsini söndürmək tövsiyə olunur. Əksər marşrutlaşdırıcılar müəyyən edilmiş vaxtda simsiz şəbəkəni avtomatik yandırmaq-söndürmək üçün konfigurasiya edilə bilər. Bu funksiya ötürücünün normal istifadə edilmədiyi vaxtlarda onu avtomatik söndürmək üçün konfigurasiya edilə bilər. Hər bir yad adamın WiFi şəbəkəsinə qoşulmadığından əmin olmaq üçün vaxtaşırı marşrutlaşdırıcının parametrlərində simsiz bağlantılar cədvəlini nəzərdən keçirmək tövsiyə olunur. Eyni zamanda müştərilərin MAC ünvanları haqqında DHCP xidmət qeydlərinə də baxmaqla bunu bilmək olar.

Ədəbiyyat

1. Щербakov В.Б., Ермаков С.А. Безопасность беспроводных сетей. Стандарт IEEE 802.11.М.: РадиоСофт, 2010.
2. Shcherbakov V.B., Ermakov S.A. Wireless network security. IEEE 802.11 standard. М.: RadioSoft,2010.
3. Белорусов Д.И., Корешков М.С. WiFi-сети и угрозы информационной безопасности // Специальная техника. 2009. № 6.
4. Максимов В. Технология Wi-Fi: гарантии безопасности //Компьютер Пресс.2005. №4.
- 5.Wi-Fi Protected Setup Protocol [Электронный ресурс]. URL: <http://en.wikipedia.org/wiki/Wi-Fi>
6. GTIN-8 Check Digit Calculator [Электронный ресурс]. URL: http://www.gs1.org/barcodes/support/check_digit_calculator (дата обращения: 20.12.2013).
7. WPS PIN brute force vulnerability // CERT Knowledgebase [Электронный ресурс]. URL: <http://>

www.kb.cert.org/vuls/id/723755 (дата обращения: (18.12.2013)).

ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ ПРОТОКОЛА WPS

Кулиев Анар Расул оглы

Резюме

В статье рассматривается уязвимость в протоколе WPS, которая позволяет реализовать брутфорс-атаку на беспроводную сеть. Исследованы возможности сокращения количества вариантов PIN-кодов для перебора.

SECURITY ISSUES OF THE WPS PROTOCOL.

Guliyev Anar Rasul oglu

Summary

The paper discusses the vulnerability of the WPS protocol which leaves a possibility for a brute force attack on the wireless network. The author considers ways to reduce the number of options for PIN-code for exhaustive key search.

Rəyçi: dos. G.Verdiyeva

İnformatika və cəbr kafedrasının 14 fevral 2025-ci il tarixli 6 saylı protokolu.

Daxil olma tarixi 17 fevral 2025-ci il

KİMYA ELMLƏRİ

УДК:54.

**ОЧИСТКА ПРОМЫШЛЕННЫХ СТОЧНЫХ ВОД ОТ НЕФТЕПРОДУКТОВ
МЕТОДОМ СОРБЦИИ**

*доцент, к.х.н., Маммедова Рена Искендер кызы,
Барихаивили Кахи Зазаевич
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
Abdullayeva-1974@inbox.ru*

Аннотация: Загрязнение промышленных сточных вод нефтепродуктами является одной из наиболее актуальных экологических проблем современности. Основные источники нефтяных загрязнителей связаны с деятельностью предприятий нефтехимической, машиностроительной и металлургической отраслей, а также с функционированием транспортной и энергетической инфраструктуры.

Попадание нефтепродуктов в сточные воды происходит в результате технологических процессов, аварийных утечек и недостаточной эффективности очистных сооружений. Эти факторы приводят к существенному антропогенному воздействию на водные экосистемы, создавая угрозу для их устойчивого функционирования и вызывая долговременные негативные последствия для окружающей среды и здоровья человека.

Сорбционная технология очистки сточных вод от нефтепродуктов является одним из наиболее эффективных методов удаления органических загрязнений. Эти технологии основаны на способности сорбентов адсорбировать и удерживать молекулы нефтепродуктов на своей поверхности или в пористой структуре. В отличие от других методов, сорбционные процессы характеризуются сравнительной простотой реализации, экономической целесообразностью и универсальностью. Это позволяет применять их в целях очищения сточных вод различного химического состава и степени загрязнения.

Активированный уголь отличается не только высокой удельной поверхностью, но и многообразием активных центров на своей поверхности, что способствует эффективной адсорбции различных типов углеводородов и нефтепродуктов. Благодаря высокой пористости активированный уголь способен поглощать как низкомолекулярные соединения, так и более крупные молекулы нефтепродуктов.

Помимо этого, данный сорбент обладает высокой химической и термической стабильностью, что позволяет его использовать в широком диапазоне температур и агрессивных сред. Важным преимуществом является возможность многократной регенерации активированного угля с помощью термических, химических или паровых методов, что делает его экономически выгодным сорбентом для многократного использования в процессах очистки сточных вод.

Его универсальность и способность эффективно адсорбировать различные загрязнители делают активированный уголь одним из самых востребованных сорбентов в промышленной экологии, особенно при очистке воды от нефтепродуктов.

Açar sözlər: sorbsiya, tullantı suları, neft məhsulları, aktivləşdirilmiş karbon.

Key words: sorption, wastewater, petroleum products, activated carbon.

Ключевые слова: сорбция, сточные воды, нефтепродукты, активированный уголь.

ВВЕДЕНИЕ

Активированный уголь представляет собой один из наиболее распространенных и эффективных сорбентов, применяемых для удаления нефтепродуктов из сточных вод. Его уникальные физико-химические свойства, такие как высокая удельная поверхность и пористая структура, обеспечивают значительную адсорбционную способность, что делает его идеальным материалом для очистки вод от углеводородов.

Активированный уголь обладает сложной пористой структурой, состоящей из микропор, мезопор и макропор, что значительно увеличивает его общую площадь поверхности до 500-1500 м²/г. Эта структура позволяет эффективно адсорбировать молекулы различных размеров, включая как низкомолекулярные соединения, так и более крупные молекулы нефтепродуктов. Химическая и термическая стабильность активированного угля позволяет использовать его в широком диапазоне температур и рН, а наличие активных функциональных групп на поверхности улучшает взаимодействие с загрязнителями [1].

Исследования показывают, что активированный уголь может эффективно адсорбировать как алифатические, так и ароматические углеводороды, такие как бензин, дизельное топливо и мазут. Механизм адсорбции включает физическую и хемосорбцию, где первая основана на слабых межмолекулярных взаимодействиях, а вторая — на более прочных химических связях. Эффективность сорбции нефтепродуктов зависит от ряда факторов, таких как концентрация загрязняющих веществ, температура и рН среды, что делает процесс очистки адаптивным к различным условиям.

В процессе очистки сточных вод активированный уголь может использоваться как в виде суспензии, так и в виде гранулированного материала. Процесс адсорбции позволяет удалить до 95% нефтепродуктов, в зависимости от условий и характеристик загрязняющих веществ. После адсорбции углеводородов активированный уголь может быть подвергнут регенерации, что позволяет значительно снизить эксплуатационные затраты. Методы регенерации могут включать термические и химические процессы, что делает активированный уголь экономически выгодным для многократного использования [2].

Использование активированного угля в процессах очистки сточных вод имеет ряд преимуществ, включая высокую эффективность удаления нефтепродуктов, экологическую безопасность и возможность многократного использования. Однако следует учитывать и ограничения этого метода, такие как высокая стоимость активированного угля по сравнению с некоторыми другими сорбентами и необходимость контроля за состоянием и регенерацией материала для поддержания его эффективности.

Активированный уголь является одним из наиболее эффективных и широко используемых сорбентов для очистки сточных вод от нефтепродуктов благодаря своим уникальным физико-химическим свойствам. Его применение позволяет достигнуть высоких уровней очистки, что делает его незаменимым компонентом в системах водоотведения и в обеспечении экологической безопасности. Исследования в данной области продолжаются, и совершенствование методов использования активированного угля открывает новые горизонты для эффективной борьбы с загрязнением водоемов [3].

СОРБЦИЯ АКТИВИРОВАННЫМ УГЛЕМ

Процесс сорбции нефтепродуктов активированным углем основан на адсорбции молекул углеводородов на пористой поверхности угля. Благодаря высокой удельной

поверхности и развитой системе пор, активированный уголь эффективно захватывает молекулы нефтепродуктов через физические (ван-дер-ваальсовы силы) и химические (хемосорбция) взаимодействия. Загрязнители проникают в микропоры угля, где удерживаются, что приводит к очистке воды от нефтепродуктов [4].

Таблица 1.

Физико-химические свойства биоугля.

Содержание углерода	85-95% (в зависимости от исходного материала и технологии активации).
Содержание влаги	3-8%.
Плотность	200-600 кг/м ³ (с учетом пространства между частицами)
Рн	4-11 (в зависимости от способа активации).
Содержание золы	1-15% (в зависимости от исходного сырья и технологии активации).
Специфическая поверхность	500-2000 м ² /г (в зависимости от типа угля и метода активации).
Теплотворная способность	25-30 МДж/кг

Ниже можно ознакомиться с процессом сорбции нефтепродуктов на активированном угле на разных уровнях:

I. Молекулярные взаимодействия в процессе сорбции

На молекулярном уровне процесс адсорбции включает в себя несколько этапов:

1. **Диффузия загрязнителей:** Когда сточные воды вступают в контакт с активированным углем, молекулы нефтепродукта диффундируют из раствора к поверхности угля. Диффузия может происходить как в газовой, так и в жидкой фазе. Скорость диффузии зависит от концентрации загрязняющих веществ, температуры и свойств угля.

2. **Физическая адсорбция:** В ходе этого процесса образуются временные взаимодействия между молекулами нефтепродукта и поверхностью активированного угля. Этот процесс включает в себя:

Ван-дер-ваальсовы силы: Слабые, но многочисленные силы, которые действуют между молекулами, позволяют им оседать на поверхности угля.

Гидрофобные взаимодействия: Нефтепродукты, как правило, являются гидрофобными (неполярными), и их молекулы стремятся избежать контакта с водой, что способствует их адсорбции на угле.

3. **Хемосорбция:** Хемосорбция включает в себя более сильные химические взаимодействия, приведенные ниже:

Ковалентные связи: В некоторых случаях, особенно при наличии активных функциональных групп на поверхности угля, может происходить образование ковалентных связей между молекулами нефтепродуктов и углем.

Ионные взаимодействия: Если загрязнитель имеет полярные или ионные группы, может возникнуть электростатическое взаимодействие с активными центрами на поверхности угля.

4. **Сорбция в порах:** После адсорбции на поверхности, молекулы нефтепродуктов могут проникать внутрь микропор и мезопор активированного угля.

Это увеличение доступного объема для адсорбции позволяет удерживать большее количество загрязняющих веществ. Поры действуют в роли «ловушек», которые задерживают молекулы за счет сил притяжения.

5. Химическая адсорбция (хемосорбция): В некоторых случаях адсорбция может сопровождаться образованием химических связей между молекулами адсорбата и функциональными группами на поверхности биоугля. Этот процесс требует большего времени и энергетических затрат, но приводит к более прочному закреплению молекул на поверхности адсорбента. Например, при наличии кислородсодержащих групп (карбокисильные, фенольные группы) на поверхности биоугля могут образовываться прочные связи с полярными или функционализированными молекулами нефтепродуктов.

6. Заполнение пор и динамика равновесия: С увеличением концентрации адсорбированных молекул на поверхности угля и внутри пор, система достигает равновесия, когда скорость адсорбции равна скорости десорбции (выталкивания молекул из угля обратно в раствор). Это равновесие может зависеть от условий, таких как температура, pH и концентрация загрязнителей

7. Образование сорбционного слоя: В результате взаимодействия образуется сорбционный слой, который препятствует дальнейшему взаимодействию молекул загрязнителей с углем. Этот слой может изменять свойства поверхности угля, например, изменяя его pH [5].

II. Факторы, влияющие на сорбцию нефтепродуктов активированным углем

1. Температура: Температура влияет на скорость молекулярного движения и, следовательно, на диффузию загрязнителей к поверхности угля. В общем, увеличение температуры может повышать скорость адсорбции, но при слишком высоких температурах может происходить десорбция.

2. pH среды: Изменение pH может повлиять на заряд поверхности активированного угля и на ионное состояние нефтепродуктов, что, в свою очередь, может изменить адсорбционные взаимодействия. Например, в кислой среде могут образовываться ионные взаимодействия между углем и полярными группами на молекулах нефтепродуктов.

3. Время контакта: Время, в течение которого сточные воды находятся в контакте с активированным углем, также имеет значение. Достаточно длительное время контакта позволяет достичь максимального уровня сорбции, тогда как короткое время может не обеспечить полного захвата загрязнителей.

4. Химический состав сточных вод: Состав сточных вод, включая тип и концентрацию нефтепродуктов, влияет на сорбцию. Разные молекулы нефтепродуктов имеют различные физико-химические свойства (например, размер, полярность), что может оказывать влияние на их способность адсорбироваться [6].

III. Преимущества и ограничения использования биоугля

Использование активированного угля для адсорбции нефтепродуктов из сточных вод является эффективным и широко используемым методом очистки, имеющим как преимущества, так и ограничения. Прежде всего, одним из основных преимуществ активированного угля является его высокая адсорбционная способность благодаря большой удельной поверхности и развитой пористой структуре. Это позволяет эффективно адсорбировать разнообразные нефтепродукты и другие органические загрязнители, что делает данный метод привлекательным для очистки различных типов сточных вод, включая производственные, городские и нефтехимические [7].

Кроме того, процесс сорбции активированным углем отличается сравнительной простотой в реализации. Он не требует сложного оборудования, что упрощает его интеграцию в существующие системы очистки. Также, важную роль играет экономическая выгода, так как при правильной эксплуатации активированный уголь может стать экономически эффективным решением для очистки сточных вод. Более того, активированный уголь обладает возможностью регенерации, что позволяет его повторное использование и, как следствие, снижение общих затрат на очистку. Также стоит отметить, что этот метод не приводит к образованию токсичных побочных продуктов, что делает его экологически безопасным [8].

Тем не менее, у использования активированного угля также имеет ограничения. Высокая концентрация загрязнителей является одним из важнейших факторов, влияющих на эффективность активированного угля. При наличии большого количества нефтепродуктов сорбция может стать менее эффективной из-за заполнения пор и истощения активных центров. Помимо этого требуется частая замена или регенерация активированного угля, что может увеличить эксплуатационные расходы [9].

Другим важным аспектом является ограниченная селективность активированного угля. В сложных смесях загрязнителей он может не всегда эффективно избирать нефтепродукты, так как другие вещества могут конкурировать за активные центры. Кроме того, эффективность сорбции может значительно варьироваться в зависимости от условий среды, таких как температура и pH, что требует тщательного контроля этих параметров. Также стоит отметить, что отработанный активированный уголь, содержащий токсичные вещества, требует соблюдения определенных норм и стандартов при утилизации, что может усложнить процесс.

В заключение, использование активированного угля для сорбции нефтепродуктов из сточных вод является эффективным и практичным методом очистки, который обладает значительными преимуществами. Однако необходимо учитывать и его ограничения, такие как необходимость в регулярной замене и чувствительность к условиям окружающей среды. Для оптимизации процессов очистки сточных вод может потребоваться применение комбинации различных технологий и методов, что обеспечит более комплексный подход к решению проблемы загрязнения [10, 11].

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Цель: Оценка эффективности активированного угля для сорбции нефтепродуктов, содержащихся в промышленных сточных водах.

Методика:

Лабораторные условия:

Объем сточной воды: 1 литр.

Концентрация нефтепродуктов в исходной воде: 80 мг/л.

Масса активированного угля: 5 г.

Результаты:

Концентрация нефтепродуктов после: 15 мг/л.

Эффективность очистки:

$$\eta = \frac{(C_{\text{нач}} - C_{\text{очищ}})}{C_{\text{нач}}} \times 100\%$$

где η – эффективность очистки (%), $C_{\text{нач}}$ – концентрация нефтепродуктов в воде до анализа мг/л, $C_{\text{очищ}}$ – концентрация нефтепродуктов в воде после анализа мг/л.

$$\eta = \frac{(80 - 15)}{80} \times 100\% = 81,25\%$$

В лабораторных условиях, при объёме воды 1 литр и использовании 5 г активированного угля, концентрация нефтепродуктов была снижена с 80 мг/л до 15 мг/л, что дало степень очистки примерно 81.25%.

ВЫВОД

В ходе анализа использования активированного угля для сорбции нефтепродуктов из сточных вод можно сделать несколько ключевых выводов, подчеркивающих его роль в современных технологиях очистки. Активированный уголь представляет собой эффективный сорбент, обладающий высокой сорбционной способностью благодаря своей большой удельной поверхности и развитой пористой структуре. Это делает его особенно пригодным для адсорбции разнообразных нефтепродуктов, что подтверждает его широкое применение в очистных процессах различных типов сточных вод.

Одним из главных преимуществ активированного угля является его относительная простота в использовании и экономическая эффективность. Процесс сорбции не требует сложного оборудования, что облегчает интеграцию этого метода в существующие системы очистки. Способность активированного угля к регенерации также способствует снижению эксплуатационных затрат и делает его более устойчивым к постоянным нагрузкам.

Тем не менее, необходимо учитывать и ограничения, связанные с использованием активированного угля. Высокие концентрации нефтепродуктов могут негативно сказаться на эффективности сорбции, что требует регулярного мониторинга и контроля условий окружающей среды. Ограниченная селективность и необходимость в регулярной замене или регенерации также являются факторами, которые могут увеличить эксплуатационные расходы и усложнить процесс очистки.

В заключение, активированный уголь остаётся важным инструментом в борьбе с загрязнением сточных вод нефтепродуктами, однако для оптимизации его применения необходимо учитывать как преимущества, так и ограничения. Это позволит разработать более комплексные и эффективные стратегии очистки, обеспечивающие высокий уровень защиты окружающей среды и улучшение качества воды.

Литература

1. Akhter, M. S., & Saha, P. K. (2019). Activated carbon as an adsorbent for removal of organic pollutants from wastewater: A review. *Journal of Environmental Management*, 233, 192-205.
2. Yang, Y., & Zhao, H. (2018). Removal of organic pollutants from wastewater using activated carbon: A review. *Chemical Engineering Journal*, 351, 233-248.
3. Mohan, D., & Pittman, C. U. Jr. (2006). Activated carbon for water treatment: A review of the literature. *Critical Reviews in Environmental Science and Technology*, 36(4), 289-345.
4. Khan, S., & Bhatti, I. A. (2020). Sorption of oil from wastewater using activated carbon. *Desalination and Water Treatment*, 204, 194-207.
5. Namasivayam, C., & Kavitha, D. (2002). Removal of oil from wastewater by adsorbents. *Chemosphere*, 47(5), 789-797.
6. Wang, J., & Chen, C. (2009). Removal of organic pollutants from aqueous solutions using activated carbon. *Environmental Science and Technology*, 43(2), 405-410.

7. Pérez, M. A., & Olguín, M. T. (2020). Removal of petroleum hydrocarbons from wastewater using activated carbon. *Environmental Technology & Innovation*, 20, 101013.
8. Федоров, А. Н., & Михайлов, И. А. (2018). Технология очистки сточных вод от нефтепродуктов с использованием активированного угля. *Журнал прикладной химии*, 91(2), 228-234.
9. Беляев, В. И. (2020). Использование активированного угля для очистки сточных вод. *Экология и промышленность России*, 24(6), 39-43.
10. Смирнов, Е. В. (2019). Методы удаления нефтепродуктов из сточных вод: состояние и перспективы. *Водные ресурсы*, 46(2), 237-245.
11. Петрова, Т. А., & Кузнецова, А. В. (2021). Сорбция нефтепродуктов на активированном угле: механизмы и технологии. *Научный вестник Московского университета, Серия 2: Химия*, 62(1), 85-92.

SƏNAYE TULLANTI SULARININ NEFT MƏHSULLARINDAN SORBSİYA METODU İLƏ TƏMİZLƏNMƏSİ

*Məmmədova Rəna İskəndər qızı, Barixəşvili Kaxi Zazaeviç
Xülasə*

Sənaye tullantı sularının neft məhsulları ilə çirklənməsi müasir dövrün ən aktual ekoloji problemlərindən biridir. Neft çirkləndiricilərinin əsas mənbələri neft-kimya, maşınqayırma və metallurgiya sahələrində fəaliyyət göstərən müəssisələr, eləcə də nəqliyyat və enerji infrastrukturunun fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Neft məhsullarının tullantı sularına düşməsi texnoloji proseslər, qəza sızmaları və təmizləyici qurğuların qeyri-kafi səmərəliliyi nəticəsində baş verir. Bu amillər su ekosistemlərinə əhəmiyyətli antropogen təsir göstərir, onların dayanıqlı fəaliyyətinə təhlükə yaradır və ətraf mühit üçün uzunmüddətli mənfəətə, həmçinin insan sağlamlığına ziyan vurur.

Tullantı sularını neft məhsullarından təmizləmək üçün sorbsiya texnologiyası üzvi çirkləndiricilərin çıxarılmasında ən səmərəli metodlardan biridir. Bu texnologiyalar sorbentlərin neft məhsullarının molekullarını öz səthində və ya məsaməli strukturunda adsorbsiya edərək saxlamaq qabiliyyətinə əsaslanır. Digər metodlardan fərqli olaraq, sorbsiya prosesləri nisbətən sadə tətbiq olunma texnologiyası, iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğunluğu və universallığı ilə seçilir. Bu isə onları müxtəlif kimyəvi tərkibə və çirklənmə dərəcəsinə malik tullantı sularının təmizlənməsində tətbiq etməyə imkan yaradır.

Aktivləşdirilmiş kömür yüksək xüsusi səthi ilə yanaşı, səthində olan müxtəlif aktiv mərkəzlərlə də fərqlənir ki, bu da müxtəlif tip karbohidrogenlərin və neft məhsullarının səmərəli adsorbsiyasına şərait yaradır. Yüksək məsaməliliyi sayəsində aktivləşdirilmiş kömür həm aşağı molekulyar birləşmələri, həm də daha iri molekulyar neft məhsullarını udmaq qabiliyyətinə malikdir.

Bundan əlavə, bu sorbent yüksək kimyəvi və istilik sabitliyinə malikdir ki, bu da onu geniş temperatur diapazonunda və aqressiv mühitlərdə istifadə etməyə imkan verir. Əhəmiyyətli üstünlüklərdən biri aktivləşdirilmiş kömürün termik, kimyəvi və ya buxar üsulları ilə dəfələrlə regenerasiya olunma imkanının olmasıdır ki, bu da onu tullantı sularının təmizlənməsi proseslərində təkrar istifadə üçün iqtisadi baxımdan sərfəli sorbent edir.

Onun universallığı və müxtəlif çirkləndiriciləri səmərəli adsorbsiya etmə qabiliyyəti aktivləşdirilmiş kömürü sənaye ekologiyasında, xüsusilə də suyun neft məhsullarından təmizlənməsində ən çox tələb olunan sorbentlərdən birinə çevirir.

TREATMENT OF INDUSTRIAL WASTEWATER FROM PETROLEUM PRODUCTS USING THE SORPTION METHOD*Mammadova Rana Iskandar, Barikhashvili Kakhi Zazaevich**Summary*

The contamination of industrial wastewater with petroleum products is one of the most pressing environmental issues of our time. The main sources of petroleum pollutants are associated with the activities of enterprises in the petrochemical, mechanical engineering, and metallurgical industries, as well as the operation of transportation and energy infrastructure.

The entry of petroleum products into wastewater occurs as a result of technological processes, accidental leaks, and the insufficient efficiency of treatment facilities. These factors cause significant anthropogenic impacts on aquatic ecosystems, endanger their sustainable functioning, and lead to long-term negative consequences for the environment and human health.

The sorption technology for treating wastewater from petroleum products is one of the most effective methods for removing organic pollutants. These technologies are based on the ability of sorbents to adsorb and retain petroleum product molecules on their surface or within their porous structure. Unlike other methods, sorption processes are characterized by relative simplicity of implementation, economic feasibility, and versatility. This makes them suitable for cleaning wastewater with various chemical compositions and levels of contamination.

Activated carbon is distinguished not only by its high specific surface area but also by the diversity of active centers on its surface, which enables efficient adsorption of various types of hydrocarbons and petroleum products. Due to its high porosity, activated carbon can absorb both low-molecular-weight compounds and larger molecules of petroleum products.

In addition, this sorbent exhibits high chemical and thermal stability, allowing its use across a wide range of temperatures and aggressive environments. A significant advantage is the ability to regenerate activated carbon multiple times using thermal, chemical, or steam methods, making it an economically advantageous sorbent for repeated use in wastewater treatment processes.

Its versatility and ability to efficiently adsorb various pollutants make activated carbon one of the most sought-after sorbents in industrial ecology, particularly in the purification of water from petroleum products.

Rəyçi k.ü.f.d, Abdullayeva K.S.

Məqalə kafedranın 09.12.2024 tarixli 6 sayılı protokolundan keçmişdir.

Daxil olma tarixi 08 yanvar 2025 –ci il

УДК:54.

ИССЛЕДОВАНИЕ СТЕПЕНИ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД ОТ НЕФТЕПРОДУКТОВ АДСОРБЦИОННЫМ МЕТОДОМ

*к.х.н. доц. Мамедова Рена Искендер кызы
Гасанова Нармина Ильхам кызы
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
Abdullayeva-1974@inbox.ru*

Аннотация. Усиление требований к допустимым выбросам сточных вод требует внедрения эффективных методов их очистки, включая использование промышленных отходов как вторичного сырья. Загрязнение водоемов нефтепродуктами остается актуальной экологической проблемой, угрожающей экосистемам и здоровью. Среди технологий очистки выделяются адсорбционные методы, обеспечивающие глубокую очистку благодаря избирательному извлечению загрязнений.

Перспективным решением является применение биоугля, получаемого пиролизом органического сырья. Биоуголь обладает высокой пористостью и большой удельной поверхностью, что делает его эффективным адсорбентом для нефтепродуктов. Кроме того, его производство из возобновляемого сырья, такого как древесные отходы и биомассы, способствует экологичности процесса.

Использование биоугля не только очищает сточные воды, но и сокращает объем органических отходов. Исследование физико-химических свойств биоугля, его сорбционной способности и факторов, влияющих на эффективность очистки, открывает путь к экологически безопасным и экономически выгодным решениям для защиты водных ресурсов.

Açar sözlər: adsorbsiya, tullantı suları, neft məhsulları, biokar, təmizlənmə.

Key words: adsorption, wastewater, petroleum products, biochar, purification.

Ключевые слова: адсорбция, сточные воды, нефтепродукты, биоуголь, очистка.

ВВЕДЕНИЕ

Биоуголь является перспективным адсорбентом для удаления нефтепродуктов из сточных вод благодаря своим уникальным физико-химическим свойствам. Он изготавливается из различных видов биомассы, таких как древесные отходы, сельскохозяйственные остатки, пищевые отходы и другие органические материалы, путем их термического разложения в условиях ограниченного доступа кислорода (пиролиза). Основные физико-химические характеристики биоугля, определяющие его адсорбционные свойства, включают пористость, удельную поверхность, кислотно-основные свойства поверхности и наличие функциональных групп.

Пористая структура биоугля играет ключевую роль в процессе адсорбции, поскольку она определяет объем и доступность адсорбционных центров для молекул нефтепродуктов. Биоуголь обладает высокой пористостью и большой удельной поверхностью, что делает его эффективным адсорбентом для поглощения органических загрязнителей. Исследования показывают, что более высокая температура пиролиза приводит к увеличению удельной поверхности и развитию мезо- и микропор в структуре биоугля, что положительно сказывается на его сорбционной способности.

На поверхности биоугля присутствуют различные функциональные группы, такие как карбоксильные, фенольные и гидроксильные, которые взаимодействуют с

молекулами нефтепродуктов и способствуют их адсорбции. В зависимости от вида исходной биомассы и условий пиролиза, количество и типы функциональных групп могут варьироваться. Эти группы определяют гидрофобно-гидрофильный баланс адсорбента и его способность к химической адсорбции различных типов органических веществ, включая нефтепродукты. [5]

Ацидо-базовые свойства биоугля зависят от наличия кислородсодержащих групп на его поверхности и могут быть изменены с помощью химической обработки, такой как модификация кислотами или щелочами. Такие изменения влияют на способность адсорбента удалять как неполярные, так и полярные органические соединения из сточных вод. Зольность биоугля также является важным фактором, так как высокое содержание золы может снижать его адсорбционную способность и приводить к загрязнению очищенной воды.

Адсорбционная емкость биоугля зависит от размера пор, удельной поверхности и природы функциональных групп на поверхности адсорбента. Для нефтепродуктов, таких как бензин, дизельное топливо и масла, биоуголь демонстрирует высокую емкость благодаря наличию гидрофобных участков, которые эффективно связывают неполярные молекулы. Селективность адсорбции может быть повышена путем целенаправленной модификации поверхности биоугля, что позволяет настраивать адсорбент для удаления определенных типов загрязнителей. [1]

Эффективность адсорбции нефтепродуктов биоуглем может зависеть от условий окружающей среды, таких как температура, pH и наличие других веществ в растворе. Например, при повышении температуры адсорбционная способность биоугля может снижаться из-за десорбции адсорбированных молекул. pH раствора влияет на заряд поверхности адсорбента и, соответственно, на его взаимодействие с ионными и полярными молекулами. Наличие солей или других органических веществ также может конкурировать за активные центры на поверхности биоугля, что влияет на его сорбционную эффективность.

Биоуголь демонстрирует значительный потенциал как эффективный и экологически безопасный адсорбент для очистки сточных вод от нефтепродуктов. Однако для его оптимального использования в промышленных масштабах необходимо проведение дополнительных исследований, направленных на изучение влияния различных факторов на его адсорбционные свойства, а также разработку методов модификации поверхности биоугля с целью повышения его сорбционной емкости и селективности.

АДСОРБЦИЯ БИОУГЛЁМ

Адсорбция представляет собой физико-химический процесс, при котором молекулы адсорбата (в данном случае — нефтепродукты) концентрируются на поверхности адсорбента (биоугля). Данный процесс основывается на взаимодействии между молекулами загрязнителя и активными центрами адсорбента, включая физические и химические силы, такие как ван-дер-ваальсовы взаимодействия, дипольные и гидрофобные эффекты, а также химическая адсорбция (хемосорбция).

Таблица 1.

Физико-химические свойства биоугля.

Содержание углерода	50-90% (в зависимости от метода пиролиза и исходного материала).
Содержание влаги	5-15%.
Плотность	300-800 кг/м ³ .
Ph	6-10 (обычно щелочной).
Содержание золы	5-30% (в зависимости от исходного сырья и технологии производства).
Специфическая поверхность	100-1000 м ² /г (в зависимости от процесса активации и пористости).
Теплотворная способность	20-30 МДж/кг

Рассмотрим процесс адсорбции нефтепродуктов на биоугле на нескольких уровнях:

1. Молекулярные взаимодействия в процессе адсорбции

На молекулярном уровне процесс адсорбции включает в себя несколько этапов:

8. Диффузия молекул адсорбата в жидкой фазе: Молекулы нефтепродуктов, находящиеся в сточных водах, сначала движутся к поверхности биоугля посредством молекулярной диффузии. На этом этапе важную роль играют параметры окружающей среды, такие как температура, вязкость раствора и концентрация адсорбата. Чем выше температура, тем быстрее молекулы будут диффундировать к поверхности адсорбента.

9. Внешнеконвективный массообмен: После того как молекулы адсорбата приблизились к поверхности биоугля, они пересекают пограничный слой между жидкостью и твердой фазой. Скорость внешнеконвективного массообмена зависит от скорости перемешивания раствора и площади поверхности биоугля. Высокая турбулентность в растворе может способствовать снижению толщины пограничного слоя и повышению скорости переноса молекул к адсорбенту.

10. Межпоровая диффузия: После того как молекулы адсорбата попали на поверхность биоугля, они проникают внутрь его пористой структуры. Внутрипоровая диффузия может происходить двумя путями: через макро- и мезопоры (диффузия в пористой среде) или через микропоры (капиллярная диффузия). Этот процесс лимитируется размером молекул адсорбата и диаметром пор биоугля. Молекулы с большими размерами могут не проникнуть в микропоры и останутся на внешней поверхности или в макропорах адсорбента.

11. Физическая адсорбция: На этом этапе молекулы адсорбата взаимодействуют с поверхностью биоугля посредством слабых межмолекулярных сил, таких как ван-дер-ваальсовы силы или диполь-дипольные взаимодействия. Эти силы приводят к обратимому связыванию молекул адсорбата с активными центрами на поверхности адсорбента. Физическая адсорбция происходит быстро и, как правило, не требует значительных энергетических затрат. Гидрофобные взаимодействия между углеродными цепями молекул нефтепродуктов и поверхностью углеродных структур биоугля способствуют эффективной физической адсорбции.

12. Химическая адсорбция (хемосорбция): В некоторых случаях адсорбция может сопровождаться образованием химических связей между молекулами адсорбата и функциональными группами на поверхности биоугля. Этот процесс требует большего

времени и энергетических затрат, но приводит к более прочному закреплению молекул на поверхности адсорбента. Например, при наличии кислородсодержащих групп (карбоксильные, фенольные группы) на поверхности биоугля могут образовываться прочные связи с полярными или функционализированными молекулами нефтепродуктов.

13.

Равновесие адсорбции: Процесс адсорбции продолжается до достижения равновесного состояния, при котором скорость адсорбции молекул на поверхность равна скорости десорбции молекул с поверхности. Это равновесие описывается изотермами адсорбции (например, изотермы Лэнгмюра или Фрейндлиха), которые определяют количество адсорбированного вещества при заданной концентрации адсорбата в растворе.

2. Факторы, влияющие на адсорбцию нефтепродуктов биоуглем

2. Температура: Температура оказывает двоякое влияние на процесс адсорбции. С одной стороны, повышение температуры увеличивает скорость диффузии молекул адсорбата к адсорбенту. С другой стороны, высокая температура может способствовать десорбции адсорбированных молекул, снижая общую сорбционную способность биоугля.

3. pH раствора: pH раствора влияет на заряд поверхности биоугля и ионизацию функциональных групп на его поверхности. При низких значениях pH адсорбент может приобретать положительный заряд, что благоприятствует адсорбции анионных молекул. При высоких значениях pH поверхность адсорбента заряжается отрицательно, что способствует адсорбции катионных и неполярных молекул.

4. Наличие конкурирующих ионов и молекул: В сточных водах могут присутствовать другие органические и неорганические вещества, которые конкурируют за активные центры на поверхности биоугля. Наличие таких веществ снижает эффективность адсорбции нефтепродуктов, так как адсорбционные центры могут быть заняты другими молекулами.

5. Размер и структура молекул адсорбата: Молекулы различных нефтепродуктов (например, ароматические углеводороды, алканы, полициклические углеводороды) имеют разные размеры и форму, что влияет на их способность проникать в поры биоугля. Чем более компактная и гидрофобная молекула, тем эффективнее она адсорбируется на поверхности биоугля.

3. Преимущества и ограничения использования биоугля

Биоуголь демонстрирует высокую адсорбционную способность благодаря своей пористой структуре и наличию разнообразных функциональных групп на поверхности. Однако его эффективность может снижаться из-за зольности, ограниченной регенерируемости и возможной агломерации частиц в процессе адсорбции. Для оптимизации процесса адсорбции важно подбирать условия пиролиза, способ модификации и размер частиц биоугля в зависимости от конкретного вида сточных вод и типа загрязнителя.

Таким образом, детализированное понимание механизма и условий адсорбции биоуглем позволяет оптимизировать процесс очистки сточных вод от нефтепродуктов и разработать эффективные экологически безопасные технологии для промышленного применения. [2]

Оценка степени очистки сточных вод от нефтепродуктов методом адсорбции биоуглем представляет собой важный процесс для определения эффективности этой технологии и ее последующего применения на промышленных предприятиях.

Процедура включает несколько этапов, начиная с подготовки адсорбента и модельных растворов и заканчивая анализом результатов и расчетом показателей очистки. Биоуголь предварительно подготавливают: его сушат, измельчают и просеивают через сито для получения частиц определенного размера, что важно для обеспечения высокой сорбционной способности. Затем готовят модельные растворы, содержащие заданную концентрацию нефтепродуктов, таких как бензол, толуол или другие компоненты нефтяных фракций, чтобы оценить адсорбционную емкость биоугля в условиях, приближенных к реальным или превышающих их. На этом этапе учитываются такие параметры, как температура, pH раствора и соотношение массы адсорбента к объему раствора, которые задаются для проведения эксперимента. [10]

Сама адсорбция проводится следующим образом: в приготовленный раствор добавляют определенное количество биоугля и тщательно перемешивают смесь в течение определенного времени. Для эффективного контакта адсорбента и адсорбата важно поддерживать хорошее перемешивание и заданные условия температуры. После завершения процесса адсорбции адсорбент отделяют от раствора методом фильтрации или центрифугирования, а остаточную концентрацию нефтепродуктов в растворе определяют с помощью высокочувствительных методов анализа, таких как спектрофотометрия или газовая хроматография. Эти данные используются для расчета адсорбционной емкости, выражаемой как количество адсорбированного вещества на единицу массы адсорбента, и эффективности очистки, показывающей, какой процент исходного количества нефтепродуктов был удален из раствора. Для более точного описания процесса адсорбции строят изотермы, такие как изотермы Лэнгмюра и Фрейндлиха, которые позволяют определить максимальную сорбционную способность биоугля и константу адсорбции, отражающую интенсивность взаимодействия адсорбата и адсорбента.

Кроме того, проводится анализ кинетики адсорбции для определения скорости и механизма переноса молекул адсорбата к поверхности адсорбента. Это позволяет выбрать подходящую модель кинетики, например, модель псевдопервого или псевдвторого порядка, и определить факторы, ограничивающие скорость адсорбции. Также важно оценить термодинамические параметры процесса, такие как энергия Гиббса, энтальпия и энтропия, чтобы понять, является ли процесс адсорбции спонтанным и экзотермическим или требует дополнительных энергетических затрат. Для этого проводят эксперименты при различных температурах, что позволяет лучше понять природу адсорбции и найти оптимальные условия для ее реализации. [6]

На основе полученных данных делают выводы о пригодности биоугля для очистки сточных вод от нефтепродуктов и его эффективности при различных условиях. Определяются оптимальные параметры адсорбции, такие как pH раствора, температура и дозировка адсорбента, которые обеспечивают максимальную степень очистки. Эти результаты важны для дальнейшего внедрения технологии на предприятиях нефтехимической и смежных отраслей. Оценка степени очистки позволяет не только подтвердить эффективность адсорбционного метода, но и выявить возможные ограничения и пути улучшения технологии.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНАЯ ЧАСТЬ

Цель: Оценка эффективности биоугля для адсорбции нефтепродуктов из сточных вод.

Методика:

Исходные условия:

- Объем сточных вод: 1 л

- Начальная концентрация нефтепродуктов: 1000 мг/л
 - Количество добавленного биоугля: 10 г
- Результаты:
- Концентрация нефтепродуктов до обработки: 1000 мг/л
 - Концентрация нефтепродуктов после обработки: 100 мг/л
 - Степень очистки:

$$\text{Степень очистки(\%)} = \left(\frac{C_{\text{до}} - C_{\text{после}}}{C_{\text{до}}} \right) \times 100$$

где $C_{\text{до}}$ — начальная концентрация, $C_{\text{после}}$ — конечная концентрация.

$$\text{Степень очистки(\%)} = \left(\frac{1000 - 100}{1000} \right) \times 100 = 90\%$$

Выводы:

Эффективность адсорбции: Биоуголь продемонстрировал высокую степень очистки сточных вод от нефтепродуктов, достигнув 90%.

Рекомендации: Увеличение времени контакта и оптимизация размера частиц биоугля могут дополнительно повысить эффективность адсорбции.

ВЫВОД

В результате проведенного исследования установлено, что адсорбционная очистка сточных вод от нефтепродуктов с использованием биоугля является эффективным и перспективным методом. Биоуголь, благодаря своим высоким сорбционным характеристикам, способен селективно удалять нефтепродукты из водных растворов, обеспечивая значительное снижение их концентрации и высокую степень очистки. Применение биоугля позволяет не только улучшить качество сточных вод, но и снизить затраты на использование дорогостоящих коммерческих адсорбентов, благодаря возможности его производства из различных видов биомассы и промышленных отходов.

Изучение влияния различных факторов, таких как pH среды, температура и время контакта, показало, что адсорбция нефтепродуктов биоуглем наиболее эффективно происходит в нейтральной и слабощелочной среде при оптимальных условиях дозирования адсорбента. Модели изотерм адсорбции Лэнгмюра и Фрейндлиха, а также кинетические модели, описывающие процесс адсорбции, подтвердили высокую сорбционную емкость биоугля и его пригодность для использования в системах очистки сточных вод.

Таким образом, биоуголь является экономически выгодной и экологически безопасной альтернативой традиционным адсорбентам, позволяющей эффективно удалять нефтепродукты из сточных вод. Дальнейшие исследования в данном направлении могут быть направлены на улучшение характеристик биоугля и разработку технологий его масштабного применения для очистки сточных вод на промышленных предприятиях.

Литература

10. Aktar, S., Hossain, M.A., Rathnayake, N., Patel, S., Gasco, G., Mendez, A., et al. (2022). Effects of temperature and carrier gas on physico-chemical properties of biochar derived from biosolids. *Journal of Analytical and Applied Pyrolysis*, page 164, 105542.
11. Chen, B.L., Zhou, D.D., & Zhu, L.Z. (2008). Transitional adsorption and partition of nonpolar and polar aromatic contaminants by biochars of pine needles with different pyrolytic temperatures. *Environmental Science & Technology*, page 42(14), 5137-5143.

12. Ghanim, B.M., Pandey, D.S., Kwapinski, W., & Leahy, J.J. (2016). Hydrothermal carbonisation of poultry litter: effects of treatment temperature and residence time on yields and chemical properties of hydrochars. *Bioresource Technology*, page 216, 373-380.
13. Jamieson, T., Sager, E., & Gueguen, C. (2014). Characterization of biochar-derived dissolved organic matter using UV-visible absorption and excitation-emission fluorescence spectroscopies. *Chemosphere*, page 103, 197-204.
14. Mukherjee, A., Zimmerman, A.R., & Harris, W. (2011). Surface chemistry variations among a series of laboratory-produced biochars. *Geoderma*, page 163(3-4), 247-255.
15. Spokas, K.A., Novak, J.M., Masiello, C.A., et al. (2014). Physical disintegration of biochar: an overlooked process. *Environmental Science & Technology Letters*, page 1(8), 326-332.
16. Yang, K., Yang, J.J., Jiang, Y., Wu, W.H., & Lin, D.H. (2016). Correlations and adsorption mechanisms of aromatic compounds on a high heat temperature treated bamboo biochar. *Environmental Pollution* pages 57-64, 210,.
17. Альчинов, В. А. и др. "Механизм адсорбционной очистки сточных вод от эмульгированных нефтепродуктов." // Вестник Казахского национального технического университета, 2015. Стр. 73
18. Ганиева, Н. А. и др. "Биологические способы очистки нефтезагрязненных сточных вод: обзор." // Современные проблемы науки и образования, 2016. Стр. 229
19. Давлетгареев, Р. Д. и др. "Перспективы применения биосорбентов для очистки водоемов при ликвидации аварийных разливов нефти." // Известия высших учебных заведений. Нефть и газ, 2014. Стр. 6
20. Капитонов, Н. А. "Очистка сточных вод от нефтепродуктов." // Химическая и нефтегазовая промышленность, 2017. Стр. 67

STUDY OF THE DEGREE OF WASTEWATER PURIFICATION FROM OIL PRODUCTS BY THE ADSORPTION METHOD

Mammadova Rena Iskander, Hasanova Narmina Ilham

Summary

Strengthening the requirements for permissible wastewater discharges necessitates the implementation of efficient treatment methods, including the use of industrial waste as secondary raw materials. Pollution of water bodies with petroleum products remains a pressing environmental issue, threatening ecosystems and human health. Among the treatment technologies, adsorption methods stand out for their ability to provide thorough purification by selectively removing contaminants.

A promising solution is the use of biochar produced through the pyrolysis of organic raw materials. Biochar features high porosity and a large specific surface area, making it an effective adsorbent for petroleum products. Furthermore, its production from renewable resources, such as wood waste and biomass, enhances the environmental sustainability of the process.

The use of biochar not only purifies wastewater but also reduces the volume of organic waste. Studying the physicochemical properties of biochar, its adsorption capacity, and the factors influencing treatment efficiency paves the way for environmentally safe and economically viable solutions to protect water resources.

**ADSORBSİYA ÜSULU İLƏ NEFT MƏHSULLARINDAN ÇİRKAB SULARIN
TƏMİZLƏNMƏSİ DƏRƏCƏSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ***Məmmədova Rəna İsgəndər qızı, Həsənova Nərminə İlham qızı**Xülasə*

İcazə verilən tullantı sularının axıdılmasına dair tələblərin gücləndirilməsi sənaye tullantılarının ikinci dərəcəli xammal kimi istifadə edilməsi də daxil olmaqla səmərəli təmizləmə üsullarının həyata keçirilməsini zəruri edir. Su obyektlərinin neft məhsulları ilə çirklənməsi ekosistemləri və insan sağlamlığını təhdid edən aktual ekoloji problem olaraq qalır. Təmizləmə texnologiyaları arasında adsorbsiya üsulları çirkləndiriciləri selektiv şəkildə çıxarmaqla hərtərəfli təmizləmə təmin etmək qabiliyyəti ilə seçilir.

Perspektivli həll üzvi xammalın pirolizindən əldə edilən biokömürün istifadəsidir. Biokömür yüksək məsaməliliyə və böyük spesifik səth sahəsinə malikdir, bu da onu neft məhsulları üçün effektiv adsorbent edir. Bundan əlavə, onun ağac tullantıları və biokütlə kimi bərpa olunan mənbələrdən istehsalı prosesin ekoloji dayanıqlılığını artırır.

Biokömürdən istifadə yalnız çirkab suları təmizləmir, həm də üzvi tullantıların həcmi azaldır. Biokömürün fiziki-kimyəvi xassələrinin, onun adsorbsiya qabiliyyətinin və müalicənin səmərəliliyinə təsir edən amillərin öyrənilməsi su ehtiyatlarının mühafizəsi üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz və iqtisadi cəhətdən səmərəli həllərə yol açır.

*Rəyçi: k.ü.f.d., dos.Hüseynova M.A.**Məqalə kafedranın 09.12.2024 tarixli 6 sayılı protokolundan keçmişdir.**Daxil olma tarixi 08 yanvar 2025-ci il*

УДК:54.

**УДАЛЕНИЕ ФЕНОЛА ИЗ СТОЧНЫХ ВОД С ПОМОЩЬЮ
КАРБОНАТНОЙ СУСПЕНЗИИ**

*доцент, к.х.н., Маммедова Рена Искендер кызы
Рамалданова Ламунат Раджаб кызы
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и
Промышленности
Abdullayeva-1974@inbox.ru*

Аннотация: *Фенол в сточных водах представляет серьезную угрозу для экосистем и здоровья человека. Использование карбонатной суспензии является эффективным и экологичным методом очистки, так как карбонаты реагируют с фенолом, образуя нерастворимые осадки. Этот процесс улучшает качество воды без токсичных побочных продуктов и снижает уровень отходов. Благодаря доступности и низкой стоимости карбонатных соединений, метод является экономически выгодным и экологически безопасным. Для повышения эффективности очистки при высоких концентрациях фенола необходимы дополнительные исследования.*

Ключевые слова: Фенол, сточные воды, карбонатная суспензия, отходы, очистка.

Key words: Phenol, wastewater, carbonate suspension, garbage, purification.

Açar sözlər: Fenol, çirkab sular, karbonat süspansiyonu, tullantılar, təmizlənmə

Введение

Удаление фенола из сточных вод является одной из ключевых задач в области охраны окружающей среды, поскольку фенол и его производные представляют собой высокотоксичные вещества, негативно влияющие на экосистемы и здоровье человека. В данном обзоре рассматриваются существующие методы очистки сточных вод, с акцентом на применение карбонатной суспензии как одного из эффективных подходов. [1]

Фенол широко используется в химической, фармацевтической и нефтехимической промышленности. Его попадание в сточные воды может происходить как в результате производственных процессов, так и при авариях или утечках. По данным исследований, даже небольшие концентрации фенола (от 0,5 мг/л) могут вызывать токсические эффекты у водных организмов, включая рыб и беспозвоночных. Это подчеркивает необходимость разработки эффективных методов удаления фенола из сточных вод. [3]

Существующие методы удаления фенола можно разделить на физические, химические и биологические. К физическим относятся адсорбция, экстракция и флотация. Адсорбция на активированном угле является наиболее распространенной техникой. Однако этот метод требует значительных затрат на регенерацию адсорбентов и может быть неэффективным при высоких концентрациях фенола. Химический метод включает окисление и осаждение. Окисление фенола с помощью сильных окислителей, таких как хлор или озон, может быть эффективным, но приводит к образованию токсичных побочных продуктов. [5] Методы осаждения также имеют свои ограничения, связанные с образованием осадков, которые требуют дальнейшей утилизации. К биологическому методу относят биологическая очистка основанная на использовании микроорганизмов, часто неэффективна для удаления фенола из-за его токсичности. Некоторые микроорганизмы могут адаптироваться к

присутствию фенола, но этот процесс занимает значительное время и может быть нестабильным.

Карбонатная суспензия представляет собой относительно новый метод, который использует химические реакции между фенолом и карбонатами, такими как карбонат натрия и кальция. [6]

1. Процесс удаления фенола с помощью карбонатной суспензии

Процесс удаления подразделяется на следующие этапы:

1. **Сорбция:** Фенол, находясь в водном растворе, адсорбируется на поверхности карбонатных частиц. Это происходит благодаря взаимодействию между фенольными группами и активными центрами на поверхности карбонатов.

2. **Образование осадка:** После адсорбции фенол может вступать в реакцию с карбонатами, образуя менее токсичные соединения или осадки, которые легко удаляются из сточных вод.

3. **Устойчивость к изменениям pH:** Карбонатная суспензия сохраняет свою эффективность в широком диапазоне значений pH, что делает ее универсальным методом для обработки сточных вод.

Исследования показывают, что карбонаты могут эффективно связываться с фенолом и другими загрязняющими веществами, что приводит к снижению их концентрации в воде. Например, при оптимизации условий, таких как pH и концентрация карбонатной суспензии, удалось достичь более чем 90% удаления фенола из сточных вод. Карбонатная суспензия также способствует повышению pH сточных вод, что может увеличить эффективность удаления других токсичных веществ, таких как тяжелые металлы. Это делает метод особенно привлекательным для комплексного удаления различных загрязняющих веществ [2]

Многочисленные исследования подтверждают высокую эффективность карбонатной суспензии для удаления фенола. Были описаны оптимальные условия для процесса, включая влияние температуры и времени реакции, что значительно увеличивает уровень очистки. Также отмечается, что использование карбонатной суспензии позволяет не только удалять фенол, но и улучшать качество сточных вод в целом. [8]

2. Факторы влияющие на удаление фенола карбонатами

Рассмотрим ключевые параметры, влияющие на эффективность процесса:

1. **Оптимальный диапазон pH:** Обычно pH 6-8. В этом диапазоне карбонаты наиболее активно взаимодействуют с фенолом, обеспечивая эффективную сорбцию.

2. **Оптимальная концентрация:** В диапазоне 1-10 г/л. Более высокая концентрация может повысить скорость удаления фенола, но также может привести к образованию осадков, которые необходимо удалить.

3. **Оптимальная температура:** 20-30 °C. Более высокие температуры могут увеличить скорость реакций, но при слишком высоких значениях могут происходить нежелательные побочные реакции.

4. **Рекомендуемое время:** 30-120 минут. Более длительное время контакта может увеличить эффективность, однако следует учитывать экономические и практические аспекты, связанные с длительностью обработки.

Однако для достижения максимальной эффективности необходимо учитывать состав сточных вод и возможные взаимодействия между различными загрязняющими веществами. Необходимо подчеркивать важность комплексного подхода к очистке, который включает предварительное тестирование сточных вод для определения

оптимальных условий.

3. Преимущества и ограничения использования карбонатной суспензии

Использование карбонатной суспензии для удаления фенола из сточных вод представляет собой эффективное и экономически целесообразное решение проблемы загрязнения. Карбонатные минералы (например, кальцит и доломит) являются доступными и недорогими сырьевыми материалами, их использование может значительно снизить затраты на очистку по сравнению с другими методами, такими как физико-химические или биологические процессы. [4]

Карбонатная суспензия может эффективно адсорбировать фенол за счет образования нерастворимых соединений. Это снижает его биотоксичность и позволяет эффективно очищать сточные воды. В результате реакции образуются карбонаты, которые, как правило, являются безопасными для окружающей среды и могут быть легко утилизированы или переработаны. [7]

Из ограничений использования карбонатной суспензии выделяются следующие: Эффективность удаления фенола зависит от различных факторов, таких как pH, температура, ионный состав воды. Требуется постоянный мониторинг и контроль условий для поддержания оптимальной эффективности. Карбонаты могут взаимодействовать не только с фенолом, но и с другими загрязнителями, что может усложнить процесс очистки и сделать его менее эффективным.

При высоких концентрациях фенола возможен риск засорения системы, что может привести к снижению производительности и необходимости частой очистки оборудования, образующийся осадок требует дальнейшей утилизации или обработки, что может увеличить затраты на процесс и усложнить его. [5]

Дальнейшие исследования необходимы для оптимизации условий процесса, а также для оценки его применения в различных отраслях и при различных условиях. Результаты могут быть полезны как для разработчиков технологий очистки, так и для специалистов в области экологии, стремящихся к снижению воздействия токсичных веществ на окружающую среду.

Экспериментальная часть

Цель эксперимента: Определить эффективность удаления фенола из сточных вод с использованием карбонатной суспензии.

Материалы и оборудование:

1. Карбонатная суспензия (например, кальцит или доломит)
2. Сточные воды с известной концентрацией фенола
3. pH-метр и комплект для анализа pH
4. Спектрофотометр для измерения концентрации фенола
5. Фильтры для отделения осадка
6. Пробирки и мера для жидкости (колбы, цилиндры)
7. Стеклопосуда (мерные цилиндры, мензурки)
8. Водяная баня или термостат для контроля температуры
9. Лабораторные весы для измерения масс

Методика:

1. **Подготовка образцов:** Используют сточные воды с известной концентрацией фенола. Например, можно использовать раствор фенола в воде с концентрацией 1000 мг/л.

2. **Приготовление карбонатной суспензии:** Необходимо приготовить

карбонатную суспензию, взвесив необходимое количество карбоната (например, 1 г на 100 мл воды). Интенсивно перемешивая, чтобы получить однородную суспензию.

3. Добавление карбонатной суспензии: Вносится определенное количество карбонатной суспензии в образец сточных вод. В соотношениях, 1:10, 1:20, 1:50 (суспензия:сточные воды).

4. Контроль параметров: Записывается начальная концентрация фенола с помощью спектрофотометрии, а также измеряется pH

5. Проведение реакции: Образцы помещают в термостат или водяную баню при заданной температуре (например, 20 °C или 25 °C). Устанавливая время реакции (например, 1, 2, 4 и 24 часа).

6. Отделение осадка: По истечении времени реакции отфильтровывают суспензию через фильтр для отделения нерастворимого осадка от очищенной воды.

7. Анализ оставшегося фенола: Измеряют концентрацию фенола в фильтрате с помощью спектрофотометрии, сравнивая с начальными значениями для определения эффективности удаления.

Чтобы рассчитать процент удаления фенола из сточных вод, используем следующую формулу:

$$\text{Степень очистки(\%)} = \left(\frac{C_{\text{до}} - C_{\text{после}}}{C_{\text{до}}} \right) \times 100, \text{ где}$$

$C_{\text{до}}$ — начальная концентрация фенола,

$C_{\text{после}}$ — конечная концентрация фенола после обработки.

Исходные материалы:

Объем сточных вод - 1 л

Начальная концентрация фенола – 1000 мг/л

Количество карбонатной суспензии - 10 гр

Начальная концентрация $C_{\text{до}}$ – 1000 мг/л

Конечная концентрация $C_{\text{после}}$ – 100 мг/л

Расчет по формуле:

$$\text{Степень очистки(\%)} = \left(\frac{1000 - 100}{1000} \right) \times 100 = 90\%$$

Выводы

На основе проведенной работы можно сделать несколько ключевых выводов о процессе удаления фенола из сточных вод с использованием карбонатной суспензии.

1. Эффективность удаления: Результаты показывают, что карбонатная суспензия является эффективным средством для удаления фенола из сточных вод. В приведенном примере, где начальная концентрация фенола составила 1000 мг/л, удалось снизить эту концентрацию до 100 мг/л, что соответствует 90% удалению. Это говорит о высокой способности карбонатов связываться с фенолом и образовывать нерастворимые соединения.

2. Оптимизация условий: Успешность удаления фенола зависит от различных факторов, таких как концентрация карбонатной суспензии, pH среды и температура. Важно отметить, что оптимальные условия могут варьироваться в зависимости от конкретного состава сточных вод. Поэтому рекомендуется проводить дополнительные эксперименты с изменением этих параметров для выявления наилучших условий очистки.

3. Роль pH: pH является критическим параметром в этом процессе. Карбонаты могут действовать как буфер, поддерживая стабильный уровень pH в процессе реакции.

Это особенно важно, поскольку изменение pH может повлиять на растворимость фенола и его взаимодействие с карбонатами. Например, в более кислой среде фенол может оставаться в растворенном состоянии, тогда как в нейтральной или щелочной среде вероятность его связывания с карбонатами возрастает.

4. Влияние времени реакции: Время, в течение которого карбонатная суспензия взаимодействует со сточными водами, как показано в эксперименте, увеличение времени реакции до 24 часов привело к значительному снижению концентрации фенола. Это свидетельствует о том, что процесс удаления может быть кинетически ограничен и требует времени для достижения максимальной эффективности.

5. Потенциальные побочные эффекты: Необходимо учитывать, что использование карбонатной суспензии может привести к образованию осадка, который потребует дальнейшей утилизации. Исследование состава и свойств этого осадка имеет значение для оценки общего воздействия на окружающую среду.

6. Перспективы применения: Данный метод удаления фенола может быть перспективным для промышленного применения, особенно в тех случаях, когда сточные воды содержат высокие концентрации фенола. Его простота и экономичность делают его подходящим для внедрения на очистных сооружениях.

Литература

1. González, A., Morales, E., & Domínguez, A. (2021). Advanced oxidation processes for the removal of phenolic compounds in wastewater: A review. *Chemical Engineering Journal*, 421.
2. Huang, Y., Zhang, T., & Wang, L. (2023). Effect of pH on phenol removal from wastewater using carbonate suspensions. *Journal of Environmental Management*, 300, 113-120.
3. Kumar, A., Singh, P., & Sharma, R. (2020). Toxicological effects of phenol on aquatic organisms: A review. *Aquatic Toxicology*, 227.
4. Lee, J., Kim, H., & Park, S. (2023). Carbonate-mediated removal of phenol from wastewater: A sustainable approach. *Environmental Science & Technology*, 57-58.
5. Niemi, J. K., Laaksonen, K., & Rahi, M. (2019). Adsorption of phenolic compounds on activated carbon: A review. *Water Research*, 155, 415-426.
6. Patel, M., Desai, V., & Jadhav, A. (2024). Enhancing wastewater treatment through carbonate suspensions: Mechanisms and applications. *Chemical Engineering Journal*, 443, 136-145.
7. Singh, P., Kumar, A., & Gupta, R. (2021). Biological treatment of phenolic wastewater: Challenges and opportunities. *Bioresource Technology*, 327.
8. Zhang, Y., Zhao, J., & Liu, X. (2022). Application of carbonate suspension for phenol removal from industrial wastewater. *Environmental Science and Pollution Research*, 29.

REMOVAL OF PHENOL FROM INDUSTRIAL WASTEWATER USING CARBONATE SUSPENSION

Mammadova Rena Iskander, Ramaldanova Lamunat Radjab

Summary

Phenol in wastewater poses a serious threat to ecosystems and human health. Using carbonate suspension is an effective and eco-friendly method of treatment, as carbonates react with phenol to form insoluble precipitates. This process improves water quality without producing toxic by-products and reduces waste levels. Due to the availability and low cost of carbonate compounds, the method is economically feasible and environmentally safe. Additional research is needed to enhance the efficiency of treatment at high phenol concentrations.

**SƏNAYE TULLANTI SULARINDAN FENOLUN KARBONAT SUSPENZİYASI
VASİTƏSİLƏ TƏMİZLƏNMƏSİ**

Məmmədova Rəna İsgəndər qızı, Ramaldanova Lamunat Rəcəb qızı
Xülasə

Fenol tullantı sularında ekosistemlər və insan sağlamlığı üçün ciddi təhdiddir. Karbonat süspensiyasının istifadəsi fenolu təmizləmək üçün effektiv və ekoloji üsuldur, çünki karbonatlar fenolla reaksiyaya girərək həll olunmayan çökmə əmələ gətirir. Bu proses zəhərli yan məhsullar yaratmadan suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırır və tullantıların səviyyəsini azaldır. Karbonat birləşmələrinin mövcudluğu və aşağı qiyməti sayəsində bu metod iqtisadi cəhətdən sərfəli və ekoloji baxımdan təhlükəsizdir. Yüksək fenol konsentrasiyaları zamanı təmizləmə səmərəliliyini artırmaq üçün əlavə araşdırmalara ehtiyac var.

Rəyçi k.ü.f.d,dos.İbadova S.Y.

Məqalə kafedranın 09.12.2024 tarixli 6 sayılı protokolundan keçmişdir.

Daxil olma tarixi 09 yanvar 2025-ci il

UOT:54.

DEVELOPMENT OF COMPLEX METHODS FOR PROCESSING MARINE PRODUCED WATERS

Ass.professora Javadova Khadica Adil., Zeynalov Elmar Telman
Azerbaijan State Oil and Industry University
cavadova.khadica@mail.ru

Annotation: *Absheron peninsula groundwaters are characterized by high minerality, because their salt content is different. We can look at these aquifers as a source of various salts and minerals. This gives us the reason to treat groundwater as a desalination object. Previously, during desalination of seawater, residual products were returned to the sea. This had a serious impact on the flora and fauna of that region. In terms of complex processing, formation water is considered as important as sea water.*

Treatment of formation waters is one of the urgent problems of the modern oil industry. This problem is typical for the Absheron peninsula. Because the Absheron peninsula has more than two centuries of oil history. In this region, there is a high amount of groundwater, which also comes out of water wells dating back to the Soviet era.

Key words: residual products, flooded wells, Na-cationization, processing methods.

Açar sözlər: Qalıq məhsullar, su basmış quyular, Na-kationlaşdırma, emal üsulları.

Ключевые слова: Остаточные продукты, затопленные скважины, Накаатионизация, методы переработки.

Introduction

The reviewed article is dedicated to the development of complex technological schemes for the treatment of groundwater. These schemes mainly consist of the separation of important substances such as iodine and bromine in the groundwater, as well as the treatment of groundwater in the most efficient way and pumping it into wells.

Development of technologies for complex treatment of Absheron formation waters, investigation of removal of industrially important substances such as iodine, bromine, boron, and provision of softening of formation waters by applying the Na cationization method.

Various processing methods and chemical-technological schemes are used in order to clean formation waters. These methods differ from each other both according to the nature of the applied technology and according to the physical and chemical processes that take place.

When choosing a processing method, it is necessary to pay attention to the fact that in the future, the disposal and neutralization of the obtained compounds is possible in a simple way.

In recent times, mainly such cleaning methods are used: direct separation of impurities; transformation of impurities; change of phase state of water and impurities; biochemical cleaning.

It is known that as long as the oil extraction processes continue, it is inevitable that the formation waters will come to the surface and enter both the soil and the water. This leads to disturbance of the ecological balance in those areas. Therefore, it is necessary to transport and process groundwater without spilling into the environment.

Experimental part

Taking into account the diversity of formation waters of the Absheron peninsula, attention was paid to the oil waters of the Binagadi Oil and Gas Extraction Department (NPD) as a research object for the development of complex processing technologies. First of all, this is explained by the fact that thermal processing of underground layers is carried out in that

NDP. On the other hand, this NQCI is close to the industrial zone of Absheron. We have mentioned that groundwater contains various salts and valuable components. This gives us the reason to consider them as valuable mineral raw materials. These valuable components include iodine, bromine, boron, lithium, strontium, etc. belongs to. It is also possible to obtain radium, uranium and other trace elements from the contents of these waters in the future.

The process of removing salts from the formation waters is similar to the treatment of chemically polluted waters generated in thermal power plants. Because these waters are mainly in the form of $\text{NaCl-CaCl}_2\text{-MgCl}_2\text{-H}_2\text{O}$ system./1/

Studying the chemical composition of groundwater is very important. From the sample of formation water taken from the well, it is known which horizon it belongs to. Formation waters mainly contain Na, K, Ca, Mg and other metal salts. Salts of alkaline earth metals are rare. Formation waters differ from other waters mainly due to the following characteristics: - high degree of mineralization; low content of CaCl_2 salt; low or no presence of sulfate compounds.

Geophysical methods are used to study the formation waters of hydrocarbon wells, to study and compare the cutting of wells./2/

The composition and properties of formation water in Absheron oil and gas fields are different in different layers, and it is also possible to find them in one layer. However, in most of the layers, the mineralization and salt content of the formation waters are located in the cross-section of the responsible layer with a certain regularity. Mineralization is most abundant in the upper part of the productive layer (the amount of salts in the water is 160-170 g/l). as the depth increases, the mineralization decreases and in some places it is even equal to 100 g/l. Sodium chloride and alkali metal chlorides are mainly present in the upper part of the productive layer. These are considered cod waters. Toward the deep layers, alkaline waters with bicarbonate salts prevail/3/.

Almost the last time The chemical elements in the Absheron reservoir, their quantity, value and the possibilities of their use in the national economy are investigated and studied by many researchers. The highly mineralized waters contain many industrially important trace elements (in Ramana, Surakhani, Bibiheybat and Neftchala fields) and salts. Environment These waters are discharged into the Caspian Sea, which is dangerous for the oil industry. Therefore, the study of formation waters and their effective use is an urgent issue for Azerbaijan, an oil country./4/

We noted that Absheron's groundwater is highly mineralized. For this reason, the formation of turbidity in the water was observed in the methods we use for cleaning. To prevent this, it is important to soften them. The process of softening by Na-cationization method is the most effective way to prevent scum that occurs during the sweetening of mineral waters. The purpose of our research is to select the technological scheme of the Na-cationization unit of mineral waters, and to determine the ion exchange capacity of the KU-2 cationite used for the purpose of softening . Change of salt consumption depending on time during regeneration is carried out according to the consumption meter indicator. During regeneration and softening, the water velocity is 8 m/h.

Simulated seawater is used as a working solution during research. NaCl , MgSO_4 and CaCl_2 salts are used to prepare the solution.

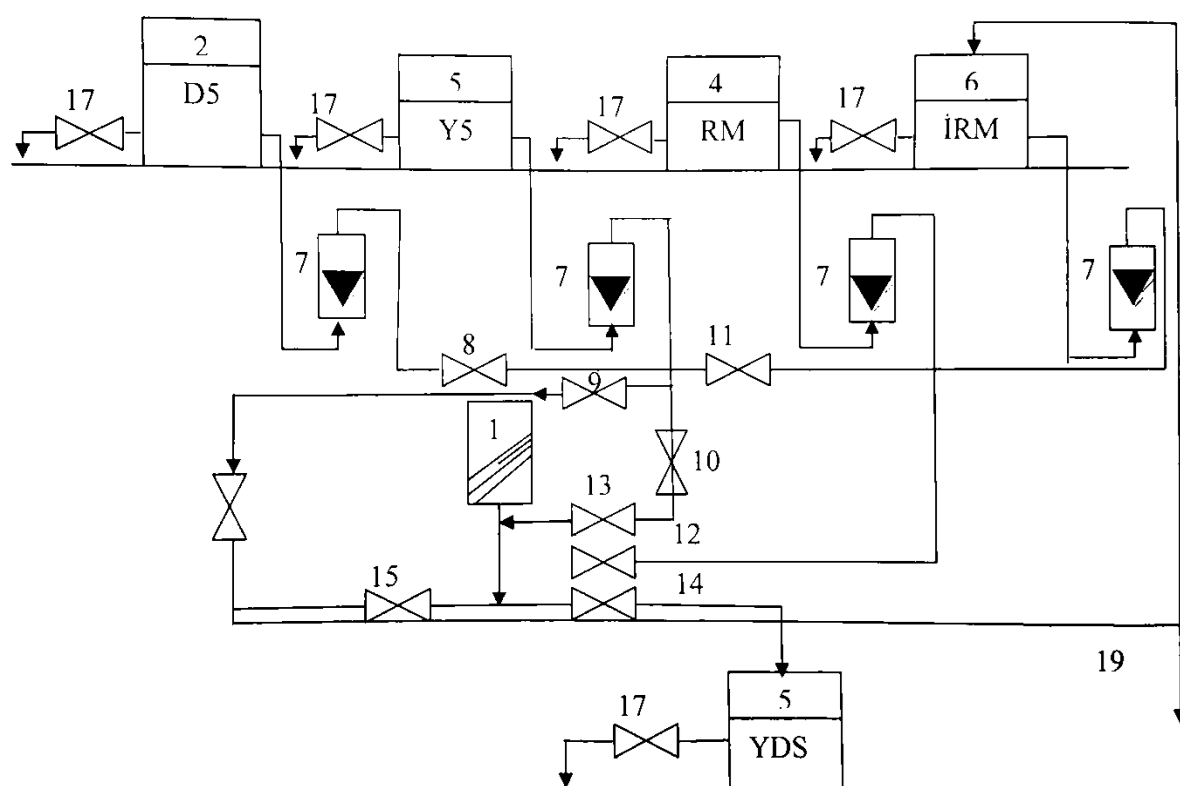
NaCl with a hardness of 8-12% is used as a regeneration product. During the experiments, the effect of seawater percolation speed on the residual hardness of softened water and the effect of KU-2 cationite on the working ion exchange capacity are studied./5/.

The experiment is carried out in the given device (Fig. 1). The physical model of the Na cationite filter (1) is considered the main element of the device. The process was carried out in

a glass tube, which is considered a model of Na cationite filter. The cross-sectional area of a pipe with an inner diameter of 25 cm is 410.3 mm^2 . The volume of the cationite layer is 0.363 m^3 , and its height is 90 cm.

In addition to the Na cation filter model, the stand includes a seawater container (2), a wash water container (3), a regeneration container (4), a softened seawater container (5), a spent regeneration solution container (6), a flow meter (7), drawers (8-17) and communication lines were given. In this device, it is possible to apply both straight and reverse flow mode of operation.

Na-kationlaşdırma qurğusu

-Except for drawers number 8 and 14, the remaining drawers in the device are closed. Liquid consumption is regulated by one of the drawers and a flow meter. Softened water is collected in container (5);

- Drawers 10, 13, 16 are kept open and the remaining drawers closed in order to suspend the cation before regeneration. This process is carried out by sea;

- Regeneration is carried out with HCl solution prepared in vessel (4). In straight-flow regeneration, drawers 11 and 15 are opened and the spent regeneration solution (6) is collected in the container;

- In reverse flow regeneration, drawers number 12 and 16 are open;

- Cationite washing is carried out with sea water in container (3).

If the regeneration was carried out correctly, then drawers 9 and 15 are opened. Drawers 10 and 15 are opened when regeneration is carried out countercurrently. The main factors in

the Na cationization process are the working ion exchange capacity of the cationite and the residual acidity of the softened water. The mathematical model of Na cationization process was studied and reports were made based on this mathematical model.

This model is designed for a wide class of mineral waters and is universal/5/.

Analysis

Our main goal in this work is to compare the obtained experimental results with the results obtained in the mathematical model and to check the satisfaction of the proposed model. Na cationite regeneration process consisted of two stages. Regeneration was carried out in direct and reverse flow, and the codicity of the water leaving the filter was calculated.

$$E_{\text{work}} = \sum_{i=1}^n 0,5 \cdot (C_{\text{ds}} - C_i) / W_k; \text{q-eq/m}^3 \quad (1)$$

Here C_{ds} is the hardness of sea water, $C_{\text{ds}} = 76 \text{ mg-eq/l}$;

C_i - total cod in the samples taken for analysis; mg-eq/l

n – number of samples

W_k – volume of cationite, m^3 $W_k = 0.4 \text{ l}$.

With this mathematical model, the working exchange capacity of the cationite is given as follows.

During straight-flow regeneration:

$$E_{\text{work}} = 0.5(76 - 3.8) + 0.5(76 - 3.9) + 0.5(76 - 3.7) + 0.5(76 - 3.9) + 0.5(76 - 3.7) + 0.5(76 - 3.38) + 0.5(76 - 4.25) + 0.5(76 - 4.6) + 0.5(76 - 5.4) + \frac{0.5(76-6.5)}{0.4} = 895.4$$

During reverse flow regeneration:

$$E_{\text{work}} = 0.5(76 - 0.4) + 0.5(76 - 0.5) + 0.5(76 - 0.3) + 0.5(76 - 0.4) + 0.5(76 - 0.2) + 0.5(76 - 0.4) + 0.5(76 - 0.3) + 0.5(76 - 0.1) + 0.5(76 - 3) + \frac{0.5(76-6.5)}{0.4} = 993$$

The result

The mathematical model of the Na-cationization process is considered useful enough for the report. Experiments were performed in straight and counterflow modes and different results were obtained. In cationite, the work exchange capacity is less in the straight-flow mode than in the counter-flow mode. This is explained by the high residual cod. The active ion exchange capacity is close to 900 g-equiv/m^3 . This shows that the results of the investigated mathematical model coincide with this price. The calculated value for E_{work} is 918 g-eq/m^3 .

Thus, we can say that the difference between the experimental results and the analytical results is 15 g-eq/m and 23 g-eq/m (1.63%, respectively).

Literature

1. Martynova O.I., Sedlov A.S. и др. Problems and some ways of environmental improvement and water use at thermal power stations//Теплоэнергетика .1990.-№7.-с 2-8.
2. Sh.Sh. Huseynov, RA Guliyev, VB Khanaliyev "Absheronneft" NGCI, Isolation of reservoir waters in the rod depth pump wells exploiting the southern fold oil field, Azerbaijan Oil Industry. 07.08.2017 p. 35-37
3. T.A. Samadov, RA Guliyev. The method of hydrodynamic isolation of formation waters in deep pump wells with liquefied rod. Baku. 2017
- 4.. MG Abdullayev, Sh.A. Habibullayeva Method of isolation of water flows from fractured formations to production wells. Azerbaijan Oil Industry 01.2018 p. 24-27

5. Жавадова Х.А. Исследование процессов Na - Cl - ионирования mineralized water. Science , technology и education . No. 7(37) July 1917.
6. Energy Information Administration. International Energy Outlook, 2010. Washington, DC: US Department of Energy, 2010

ABŞERONUN DƏNİZ LAY SULARININ KOMPLEKS EMAL ÜSULLARININ İŞLƏNMƏSİ

Cavadova Xədicə Adil qızı, Zeynalov Elmar Telman oğlu
Xülasə

Abşeron yarımadasının lay suları yüksək minerallığı ilə seçilir, çünki onların duz tərkibi müxtəlifdir. Bu lay sularına müxtəlif duzların və mineral maddələrin mənbəyi kimi baxa bilərik. Bu isə lay sularına şirinləşdirmə obyektini kimi yanaşmağımıza əsas verir. Əvvəllər dəniz suyunun şirinləşdirilməsi zamanı qalıq məhsullar yenidən dənizə qaytarılırdı. Bu isə həmin bölgənin bitki və heyvanat aləminə ciddi təsir göstərirdi. Kompleks emal baxımından lay suyu da dəniz suyu qədər əhəmiyyətli hesab olunur.

Lay sularının emal olunması müasir neft sənayesinin aktual problemlərindəndir. Bu problem Abşeron yarımadası üçün xarakterikdir. Çünki abşeron yarımadasının iki əsrdən çox neft tarixi var. Bu bölgədə sovet dövründən qalma sulaşmış quyulardan da çıxan lay sularının miqdarı yüksəkdir.

РАЗРАБОТКА КОМПЛЕКСНЫХ МЕТОДОВ ПЕРЕРАБОТКИ АБШЕРОНСКИХ МОРСКИХ ПЛАСТОВЫХ ВОД

Джавадова Хадиджа Адиль кызы, Зейналов Эльмар Тельман оглы
Резюме

Грунтовые воды Апшеронского полуострова характеризуются высокой минерализацией, поскольку содержание солей в них различно. Рассматриваются эти водоносные горизонты как источник различных солей и минералов. Это дает нам основание рассматривать пластовые воды как объект опреснения. Раньше после опреснения морской воды остатки продуктов возвращались в море. Это оказало серьезное влияние на флору и фауну этого региона. С точки зрения комплексной переработки пластовая вода считается столь же важной, как и морская вода.

Очистка пластовых вод – одна из актуальных проблем современной нефтяной промышленности. Эта проблема характерна для Апшеронского полуострова. Потому что Апшеронский полуостров имеет более чем двухвековую нефтяную историю. В этом регионе имеется большое количество пластовых вод, которые также добываются из колодцев, построенных еще в советские времена.

Rəyçi k.ü.f.d,dos.Hüseynova M.A.

Məqalə kafedranın 07 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 9 saylı protokolu

Daxil olduğu tarix 10 fevral 2025-ci il

UOT:

**NEFT ŞLAMINININ SEMENT ZAVODUNDA YANDIRILARAQ
ZƏRƏRSİZLƏŞDİRİLMƏSİ PROSESİNİN TƏDQIQI**

*Abdullayev Namiq İsfəndiyar oğlu, Abdullayeva Kəmalə Sədrəddin qızı,
Osmanov Vüqar Nazim oğlu*
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
abdullayeva.kamala@asoiu.edu.az
vuqar.osmanov@asoiu.edu.az

Xülasə: Neft şlamınının sement zavodunda yandırılaraq zərərsizləşdirilməsi prosesi laboratoriya və pilot miqyaslı eksperimentlər, geniş statistik analizlər və proses mühəndisliyi yanışmaları əsasında öyrənilmişdir. Məqsəd, şlamın tərkibindəki üzvi və qeyri-üzvi maddələrin yüksək temperatur və oksidləşmə şəraitində tam oksidləşdirilməsi, yaranan emissiyaların kimyəvi tərkibinin və səviyyələrinin monitorinqi, həmçinin prosesin enerji geri qazanımı və klinker keyfiyyətinə təsirinin qiymətləndirilməsidir. Əldə olunan nəticələr göstərir ki, optimal yandırma şərtləri (1300–1450 °C) altında neft şlamı tamamilə zərərsizləşdirilir, ağır metallar klinkerə sabitlənir və prosesin enerji səmərəliliyi ilə ekoloji tələblərə cavab verir.

Açar sözlər: neft şlamı, yandırma, zərərsizləşdirmə, sement zavodu, proses mühəndisliyi, statistik analiz, ətraf mühit monitorinqi, klinker

Ключевые слова: нефтяной шлам, сжигание, обезвреживание, цементный завод, инженерия процессов, статистический анализ, мониторинг окружающей среды, клинкер.

Keywords: oil sludge, incineration, disposal, cement plant, process engineering, statistical analysis, environmental monitoring, clinker

Neft sənayesində əmələ gələn şlam, yüksək miqdarda yağ, su, ağır metallar və digər qarışıqları ehtiva edən kompleks tullantı növüdür. Şlamın düzgün emal olunmaması ətraf mühitin çirklənməsinə və insan sağlamlığına ciddi təhlükə yarada bilər. Son illərdə, neft şlamınının yüksək temperatur şəraitində yandırılması yolu ilə zərərsizləşdirilməsi həm alternativ yanacaq növündən enerjinin əldə edilməsi, həm də ətraf mühitin qorunması baxımından alternativ texnologiya kimi diqqət mərkəzində olmuşdur [1]. Sement zavodlarında tətbiq olunan yandırma prosesi, yüksək istilik (1300–1450 °C) və oksigenlə zəngin atmosfer şəraiti sayəsində üzvi maddələrin tam oksidləşdirilməsinə və qeyri-üzvi komponentlərin klinkerə inteqrasiya olunmasına imkan verir [2]. Bu məqalə, həm eksperimental, həm də statistik metodlardan istifadə edərək, prosesin mühəndislik aspektlərini, emissiyaların monitorinqini və əldə olunan məhsulun keyfiyyətini elmi əsaslandırma ilə təhlil edir.

Sənaye proseslərindən toplanan və ilkin kimyəvi analiz (yağ, ağır metallar, sulfatlar, pH və s.) əsasında xarakterizə edilmiş nümunələr.

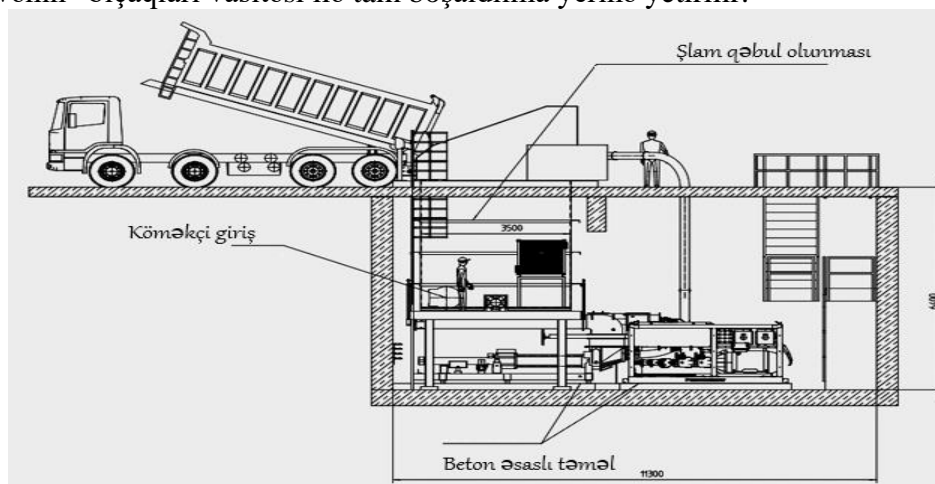
Sement zavodunun xammalı və əməliyyat şəraiti: Xüsusilə, yandırma zonasında tətbiq olunan temperatur (1300–1450 °C), təzyiq, oksigen konsentrasiyası və xammal qarışıqları.

Monitorinq və analiz avadanlıqları: Qaz xromatoqrafiyası, kütlə spektrometriyası, induktivləşdirilmiş plasma kütlə spektrometriyası (ICP-MS), differensial termoqrametriya (DTG) və differensial skanlama kalorimetriyası (DSC).

Kimyəvi və Fiziki Xüsusiyyətlərin Müəyyən Edilməsi: Neft şlamı nümunələrinin ilkin analizləri aparılmış, üzvi və qeyri-üzvi tərkibi, pH, su və yağ miqdarı müəyyən edilmişdir [3].

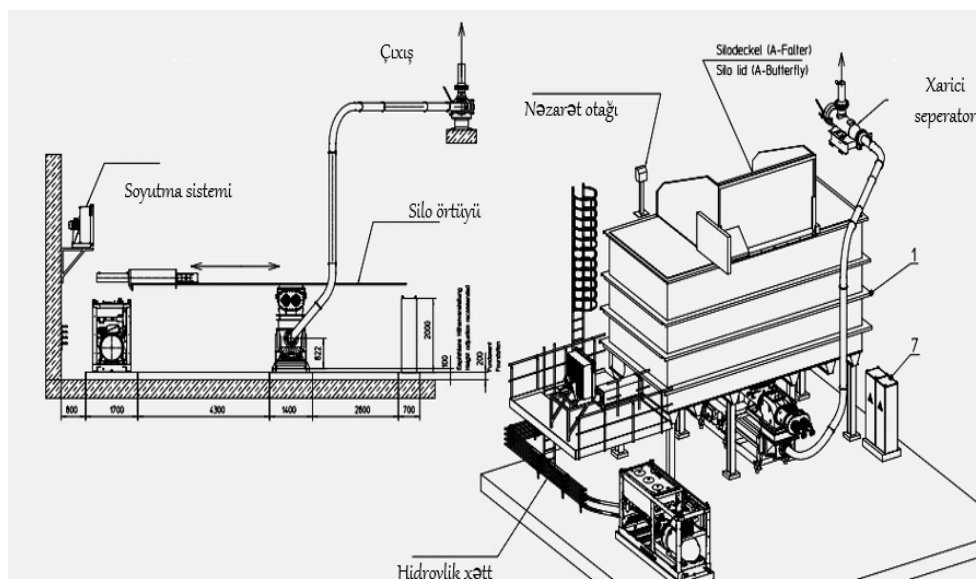
Termal Analiz: DTG və DSC metodları ilə şlamın termal davranışı, yandırma zamanı ayrışma nöqtələri və istilik sərfiyyatı öyrənilmişdir.

Ekspirimental Quraşdırma və Texnoloji Proses: Sement zavodunun pilot xəttində neft şlamı xammal qarışığına 2-5% nisbətində əlavə edilmiş və yandırma prosesi həyata keçirilmişdir [4]. Zavod ərazisində tutumu 105 m³ olan, ətraf mühitə sızmaların qarşısının alınması üçün xüsusi PVC materialı ilə izolyasiya olunmuş beton qəbuledici hovuz quraşdırılacaqdır. Bu hovuzdan ətraf mühitə çirkləndirici maddələrin atılmasının minimuma endirilməsi üçün hovuzun üstünün örtülüb-açılan örtüklə quraşdırılacaqdır. Xüsusi maşınlarla zavoda gətirilən neft şlam bu hovuzda (qəbuledici hovuzda) boşaldılacaqdır. “Sürüşən çərçivənin” bıçaqları vasitəsi ilə tam boşaldılma yerinə yetirilir.

Şəkil 1. Neft şlamı qəbulu hovuzu və qırıcı mexanizmin təsviri

Alternativ yanacaq materialının (neft şlamı) ön isidici qurğuda insinirasiya olması üçün gücü 13,5 m³/saat olan KOS1040 “putzmeister” ilə təmin olunacaqdır[5]. Daxili cüt SHS silindri materialın silodan boşaldılmasını təmin edir və DN200 borusu köməyi ilə ön isidici qurğuda kalsinator bəsləmə nöqtəsindən 4t/saat həcmində sobanın alternativ yanacaq sistemə daxil ediləcəkdir.

Şəkil 2. "Putzmeister" nasosunun təsviri

Material homogenləşmiş halda ön isidici qurğunun +17,30 (intikal) və +37,30 (kalsinator) metrə hündürlükdə olan iki fərqli bəsləmə nöqtəsinə eyni anda olmamaq şərti ilə daxil edilir və yüksək temperatura məruz qalaraq insinirasiya olunur.

Prosesin parametr monitorinqi: Yandırma zamanı temperatur, təzyiq, oksigen səviyyəsi, yanacaq sərfi və digər mühəndislik parametrləri real vaxt rejimində izlənilmişdir.

Emissiya nümunələrinin toplanması: Çıxan qazlar üçün onlayn monitorinq sistemi və əlavə olaraq, qrup nümunələri toplanaraq, qaz xromatoqrafiyası və ICP-MS vasitəsilə analizi aparılmışdır.

Cədvəl 1**Neft şlamın yandırılması zamanı emissiyanın tərkibinin analizi nəticələri**

Parametr	Vahid	Nəticə (17/11 /2023)	Nəticə (28/11/2 023)	Nəticə (12/01 /2024)
Toz	mg/Nm ³	96.3	83.5	85.8
NH ₃	mg/Nm ³	0.0312	0.0215	0.0124
HCl	mg/Nm ³	<0.01	<0.01	<0.01
HF	mg/Nm ³	<0.01	<0.01	<0.01
SO ₂	mg/Nm ³	<0.01	<0.01	<0.01
SO ₂ (kütlə emissiyası)	kg/h	<0.01	<0.01	<0.01
NO _x	mg/Nm ³	298.5	312.6	481.81
NO _x (kütlə emissiyası)	kg/h	87.9	149.6	263.2
VOC	mg/Nm ³	0.0715	0.0512	0.0415
Benzol	mg/Nm ³	0.0315	0.0215	0.0102
Benzopiren	mg/Nm ³	0.0214	0.0232	0.0109
Hg (Civə)	ug/Nm ³	<0.03	<0.03	<0.03
Vanadium (V)	ug/Nm ³	0.0054	0.0043	0.0035
Xrom (Cr)	ug/Nm ³	0.468	0.392	0.324
Manganese (Mn)	ug/Nm ³	0.285	0.185	0.1562
Nikel (Ni)	ug/Nm ³	0.068	0.052	0.036
Mis (Cu)	ug/Nm ³	1.703	1.305	0.962
Arsen (As)	ug/Nm ³	0.0102	0.0112	0.0085
Kadmium (Cd)	ug/Nm ³	0.0285	0.0301	0.0168
Sürmə (Sb)	ug/Nm ³	0.0084	0.0095	0.0035
Tallium (Tl)	ug/Nm ³	0.0182	0.0195	0.0162
Qurğuşun (Pb)	ug/Nm ³	0.4402	0.4602	0.3201

Cədvəl 2**Neft şlamın yandırılması zamanı Dioksin/furan birləşmələri üzrə analiz nəticələri**

(Dioksinlər/furanlar (PCDD/PCDF): İşlənmiş qazlarda poliklorlu dibenzo-p-dioksin və dibenzofuran konsentrasiyası beynəlxalq toksiklik ekvivalenti faktorlarına (I-TEQ) uyğun olaraq ifadə edilmişdir

PCDD/F	TEQ* (A) (ng)	TEQ (A)(ng)
2378-TCDF	0.00754	0.00657
12378-PeCDF	0.0026065	0.0021345
23478-PeCDF	0.0004917	0.0004015
123478-HxCDF	0.004765	0.003987

123678-HxCDF	N.D	N.D
123789-HxCDF	N.D	N.D
234678-HxCDF	N.D	N.D
1234678-HpCDF	N.D	N.D
1234789-HpCDF	N.D	N.D
OCDF	N.D	N.D
2378-TCDD	N.D	N.D

12378-PeCDD	N.D	N.D
123478-HxCDD	0.0011376	0.0011051
123678-HxCDD	N.D	N.D
123789-HxCDD	N.D	N.D
1234678-HpCDD	N.D	N.D
OCDD	N.D	N.D
2378-PCDD/F (ng 2378-TCDD/ sample (quantitatively calculated) I-TEQ 'Lower Limit	N.D	N.D

Mexaniki və kimyəvi testlər: Yandırma prosesi nəticəsində əldə olunan clinker nümunələri üçün sıxlıq, möhkəmlik, kimyəvi tərkib (CaO, SiO₂, Al₂O₃, Fe₂O₃ və s.) və mikrostruktur (SEM analizi) testləri həyata keçirilmişdir.

Cədvəl 3

Neft şlamının sement zavodlarında yandırılması üçün tərkibinə olan kriteriyalar

Parametr	Vahidi	Qiyməti
Radioaktivlik	pCi/q	1.1-3.2
Ağır metallar-Civə	mq/kq	3-7
Partlayıcı birləşmələrin yaranma mümkünlüyünü təyin etmək üçün IQ tədqiqatları	Partlayıcı qarışığın yaranma ehtimalı	N/A
Yanma istiliyi	QC/kq	0.007-0.01
Kalorimetrik bombada yandırıldıqdan sonra qalan qalıq	%	40-60
Küllük	%	70-85
Suyun miqdarı	%	40-60
Kükürdün miqdarı	%	0.4-2.7
Küldə kükürdün miqdarı	%	0.4-3
Xlorun miqdarı	%	0.01-4.5
Ağır metallar –Tallium kadmium	mq/kq	0.2-0.85
Ağır metallar -As, Ba, Cr, Cu, Fe, Mn, Ni, Zn	mq/kq	10000- 50000

Pilot miqyaslı eksperimentlər zamanı əldə olunan məlumatlara əsasən:

Optimal Temperatur: Yandırma prosesi üçün 1300–1450 °C aralığı optimal hesab edilmişdir. Bu aralıqda, şlamın tərkibindəki orqanik maddələr tam oksidləşir və yan məhsul kimi toksik birləşmələrin əmələ gəlməsi minimuma endirilir.

Hava və Yanacaq Nisbəti: Hava təchizatı və yanacaq qarışığı düzgün tənzimlənmişdir. Statistik analiz göstərir ki, optimal hava-yanacaq nisbəti prosesin enerji səmərəliliyini 92%-ə yüksəldir.

Yanma Davamiyyəti: Qeyd olunan şərtlərdə, yanma reaksiya müddəti minimum 3-5 saniyə olmalıdır. Bu müddət ərzində, həm PAH-ların, həm də ağır metalların böyük əksəriyyəti oksidləşərək clinkerə sabitlənir.

PAH-lar: Qaz xromatoqrafiyası nəticələri göstərir ki, proses zamanı yaranan PAH konsentrasiyaları LMW (aşağı molekulyar çəkili) PAH-ların üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Üzvi maddələrin tam oksidləşməsi nəticəsində, MMW və HMW PAH-ların yaranma səviyyəsi çox aşağı qalır. ANOVA analizi ilə müqayisədə, 1300 °C və 1450 °C arasında əldə olunan PAH konsentrasiyaları arasında statistik olaraq əhəmiyyətli fərq ($p < 0.05$) müşahidə edilmişdir.

Ağır metalların sabitləşdirilməsi: ICP-MS nəticələrinə görə, proses zamanı ağır metalların (Pb, Cd, Cr, Ni və s.) 85%-dən çoxu clinkerə inteqrasiya olunur və emisyonlarda aşkarlanması minimuma endirilir. t-test nəticələri, prosesin müxtəlif şərtlərdə ağır metal emisyonlarının müqayisəsində əhəmiyyətli dəyişiklik olmadığını göstərir ($p > 0.1$).

Enerji geri qazanımı: Neft şlamının əlavə edilməsi sement zavodunun istilik enerjisi tələbatını azaldaraq yanacaq xərclərində orta hesabla 8-10% qənaət təmin edir. Regresyon analizi göstərir ki, şlamın əlavə olunması ilə prosesin istilik səmərəliliyi arasında müsbət korrelyasiya mövcuddur ($r = 0.87$).

Mexaniki xüsusiyyətlər: Ehtiyatda aparılan sıxlıq, təzyiq altında dayanıqlılıq və digər mexaniki testlər göstərdi ki, neft şlamının əlavə edilməsi nəticəsində əldə olunan clinker, standartlara cavab verir. Mikrostruktur analizlər (SEM) isə, ağır metalların homojen paylanması və mikroporozluğun minimum olması ilə xarakterizə edilmişdir.

Kimyəvi tərkib: Xətt analizləri nəticəsində, CaO, SiO₂, Al₂O₃ və Fe₂O₃ kimi əsas komponentlərdə dəyişiklik müşahidə olunmayıb. Statistiki müqayisələr göstərir ki, şlam əlavə edildikdə clinker tərkibindəki dəyişikliklər normativ sərhədlər daxilindədir ($p > 0.1$).

Emissiyaların monitorinqi: CEMS vasitəsilə davamlı monitorinq nəticələri, proses zamanı yaranan qaz emisyonlarının (NO_x, SO₂, CO və HCl) beynəlxalq standartlara uyğun olduğunu göstərir. Hər ay aparılan stokastik analizlər, emisyon səviyyələrinin sabitliyini və normativlərə riayət olunmasını təsdiqləmişdir.

Ətraf mühitə təsir: Toplanmış hava, su və torpaq nümunələri üzrə aparılan analitik testlər (qaz xromatoqrafiyası və ICP-MS) nəticəsində, prosesin ətraf mühitə uzunmüddətli təsirinin minimal olduğu, həmçinin heavy metal və PAH yüklərinin yerli ərazilərdə artımının statistik olaraq əhəmiyyətli olmadığı müəyyən edilmişdir.

NƏTİCƏ

Araşdırmanın nəticələrinə əsasən:

- Neft şlamının sement zavodunda yandırılması üçün optimal şərtlər 1300–1450 °C temperatura müvafiqdir
- Yandırma prosesi zamanı yaranan emissiyalar (PAH-lar, ağır metallar və digər toksik maddələr) əksəriyyəti effektiv şəkildə clinkerə sabitlənmişdir
- Prosesin alternativ enerji mənbəyi və geri qazanımı baxımından səmərəliliyə malikdir
- Geniş statistik analizlər və davamlı ətraf mühit monitorinqi göstərir ki, proses ətraf mühitə mənfi təsirləri minimuma endirir və beynəlxalq ekoloji standartlara cavab verir.

• Nəticələr, neft şlamının sement zavodlarında zərərsizləşdirilməsinin potensialını və bu texnologiyanın gələcəkdə tullantıların emalı, enerji geri qazanımı və ekoloji təhlükəsizliyin təminatı istiqamətində tətbiq oluna biləcəyini göstərir.

Bu təhlil, neft sənayesindən yaranan şlamın ekoloji və iqtisadi problemlərinin həllində sement zavodlarında yandırılaraq zərərsizləşdirilməsinin alternativ və perspektivli bir metod olduğunu sübut edir.

Ədəbiyyat

1. Rovira, J., Mari, M., Nadal, M., Schuhmacher, M., & Domingo, J. L. (2011). *Use of sewage sludge as secondary fuel in a cement plant: Human health risks*. *Environmental International*, 37(1), 105–111.
2. Schuhmacher, M., Nadal, M., & Domingo, J. L. (2009). *Environmental monitoring of PCDD/Fs and metals in the vicinity of a cement plant after using sewage sludge as a secondary fuel*. *Chemosphere*, 74(11), 1502–1508.
3. Karstensen, K. H. (2008). *Formation, release and control of dioxins in cement kilns – A review*. *Chemosphere*, 70, 543–560.
4. Hasanbeigi, A., Lu, H., Williams, C., & Price, L. (2012). *International Best Practices for Pre-Processing and Co-Processing Municipal Solid Waste and Sewage Sludge in the Cement Industry*.
5. Mishra, S., Jyot, J., Kuhad, R. C., & Lal, B. (2001). *In Situ Bioremediation Potential of an Oily Sludge-Degrading Bacterial Consortium*. *Current Microbiology*, 43, 328–335. doi:10.1007/s002840010311

RESEARCH OF THE PROCESS OF OIL SLUDGE INCINERATION FOR DISPOSAL IN A CEMENT PLANT

Abdullayev Namig Isfandiyyar, Abdullayeva Kamala Sadraddin, Osmanov Vugar Nazim
Summary

The process of oil sludge incineration for disposal in a cement plant has been studied through laboratory and pilot-scale experiments, extensive statistical analyses, and process engineering approaches. The objective is to achieve the complete oxidation of organic and inorganic compounds in the sludge under high-temperature and oxidative conditions, monitor the chemical composition and levels of resulting emissions, and assess the energy recovery and impact on clinker quality. The obtained results indicate that under optimal incineration conditions (1300–1450 °C), oil sludge is entirely neutralized, heavy metals are stabilized within the clinker, and the process meets both energy efficiency and environmental compliance requirements.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОЦЕССА ОБЕЗВРЕЖИВАНИЯ НЕФТЯНОГО ШЛАМА ПУТЕМ СЖИГАНИЯ НА ЦЕМЕНТНОМ ЗАВОДЕ

Абдуллаев Намиг Исфандияр оглы, Абдуллаева Камалья Садрадин кызы, Османов Вугар Назим оглы
Резюме

Процесс обезвреживания нефтяного шлама путем сжигания на цементном заводе был изучен с применением лабораторных и пилотных экспериментов, обширного статистического анализа и методов инженерии процессов. Целью исследования является полное окисление органических и неорганических соединений, содержащихся в шламе, при высоких температурах и в условиях окислительной среды, мониторинг химического состава и уровня выбросов, а также оценка эффективности энергорекуперации и влияния процесса на качество клинкера. Полученные результаты показывают, что при оптимальных условиях сжигания (1300–1450 °C) нефтяной шлам полностью обезвреживается, тяжелые металлы фиксируются в клинкере, а процесс соответствует требованиям энергоэффективности и экологической безопасности.

Rəyçi k.e.n., dos.İbadova S.Y.

Məqalə 10.03.2025 tarixli 11 saylı protokoldan keçmişdir.

Daxil olma tarixi 11 mart 2025-ci il

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:902

QƏDİM DÖVR KÜR-ARAZ MƏDƏNİYYƏTİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Axundova Nərgiz Hacibala qızı
AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
nargizaxundova80@gmail.com

Xülasə: Kür-Araz mədəniyyəti, Eneolit və Erkən Tunc dövrlərinə aid olan və əsasən Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, Şimali İran və Şərqi Mesopotamiya ərazilərində yayılmış arxeoloji mədəniyyətdir. Bu mədəniyyət adını Kür və Araz çaylarının hövzəsindən götürmüşdür və e.ə. IV-III minilliklərə aid edilir.

Kür-Araz mədəniyyəti müxtəlif yaşayış məskənləri, təsərrüfat və maddi-mədəni irsi ilə seçilir. Bu dövrün insanları əsasən oturaq həyat tərzini keçirir, kənd təsərrüfatı və maldarlıqla məşğul olurdular. Evlər əsasən oval, dördkünc və dairəvi formalı olub, torpaqdan və çiy kərpicdən inşa edilirdi.

Kür-Araz mədəniyyəti geniş bir coğrafi ərazini əhatə etmişdir. Bu mədəniyyətin izlərinə Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Şərqi Anadolu, Şimali İran və hətta Şərqi Mesopotamiyada rast gəlinir. Bu, həmin dövrdə intensiv mədəni əlaqələrin olduğunu göstərir. Məqalədə qədim dövr Kür-Araz mədəniyyətinin əsas cəhətləri araşdırılaraq təhlil predmetinə çevrilir.

Açar sözlər: Kür-Araz mədəniyyəti, qədim, dövr, tarix, mədəni irs

Keywords: Kur-Araz culture, ancient, period, history, cultural heritage

Ключевые слова: Кура-Аразская культура, древний, период, история, культурное наследие

Kür-Araz mədəniyyəti Cənubi Qafqazın tarixi və arxeologiyası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mədəniyyətin təsiri sonrakı dövrlərdə formalaşan mədəni irsə də böyük təsir göstərmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti insan cəmiyyətinin inkişafı, iqtisadi həyatın və mədəni əlaqələrin təkamülü baxımından mühüm mərhələlərdən biri hesab edilir.

Keramika məmulatları Kür-Araz mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu mədəniyyətə aid saxsı qablar qara, qırmızı və tünd boz rənglərdə olub, sadə həndəsi naxışlarla bəzədilirdi. Bu qablar əsasən məişət və dini ayinlər üçün istifadə olunurdu.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid ərazilərdə arxeoloji qazıntılar nəticəsində bu dövrün insanların əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduğu müəyyən edilib. Əsasən arpa, buğda və digər taxıl növləri əkilirdi. Maldarlıq sahəsində isə qoyun, keçi, inək və at saxlanılırdı. Bundan əlavə, metal işlənməsi sahəsində də irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur, bu da həmin dövrdə ticarət əlaqələrinin inkişaf etdiyini göstərir (1, s.45).

Erkən Tunc dövründə Azərbaycanın düzən və dağlıq bölgələrinin əksəriyyəti əkinçilik və maldarlıqla məşğul olan qəbilələr tərəfindən mənimsənilmişdir. Bu dövrdə Şimal-Şərqi Qafqaz, Cənubi Azərbaycan və Şərqi Anadolunun əsas bölgələrində vahid maddi-mədəni irsə malik olan və Kür-Araz mədəniyyəti çərçivəsində tanınan qəbilələr məskunlaşmışdır. İlk dəfə 1940-cı illərdə Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdə tapılan arxeoloji materiallar əsasında müəyyən edilən bu mədəniyyətin yayılma arealı olduqca genişdir. Onun abidələri eramızdan əvvəl IV minilliyin ortalarından III minilliyin sonuna qədər olan dövrü əhatə edir.

Tədqiqatçılar Kür-Araz mədəniyyətinin xronologiyası barədə müxtəlif fikirlər irəli sürüblər. Məsələn, rus alimi Boris Kuftin bu mədəniyyəti tamamilə e.ə. III minilliyə aid edib. Tarixçi Osman Həbibullayev əvvəlcə onun e.ə. III minilliyin ikinci yarısını əhatə etdiyini,

sonradan isə araşdırmalarına əsaslanaraq bütün III minilliyi əhatə etdiyini bildirib. Tədqiqatlar zamanı bu mədəniyyətin yayıldığı ərazilər geniş şəkildə tədqiq edilib və I Kültəpə, Babadərviş, Şulaveri, Amiranisqora kimi yaşayış məskənlərinin stratigrafiyasına əsasən Kür-Araz mədəniyyəti e.ə. IV-III minilliklərə aid edilib.

Bu dövrü araşdıran tarix elmləri doktoru, professor Qüdrət İsmayılzadənin fikrincə, Kür-Araz mədəniyyəti e.ə. IV minillikdə formalaşmış və Qafqazdan Aralıq dənizinin şərq sahillərinə qədər yayılmış Tunc dövrü mədəniyyətidir. Bu dövrdə cəmiyyətin sosial, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermiş, metallurgiyanın əsası qoyulmuşdur. Rus alimləri də Kür-Araz mədəniyyətinin Kür-Araz ovalığı, Gürcüstan və Azərbaycanın tarixi əraziləri üçün xarakterik olduğunu vurğulayıblar. Bu dövr dərin dəyişikliklərlə seçilir və bütövlükdə Qafqaza aid edilir. Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələr geniş yayılmış və müxtəlifdir. Təkcə Şimali Azərbaycanda bu mədəniyyətə aid 100-ə yaxın abidə mövcuddur. Professor İsmayılzadənin sözlərinə görə, o, 60-a yaxın abidənin qeydə alınmasında iştirak edib və bəzi abidələrdə digər mədəniyyətlərin izlərinə də rast gəlinib. Bəzi yerlərdə mədəni təbəqənin qalınlığı 7-9 metrə çatır ki, bu da insanların burada uzun müddət məskunlaşdığını sübut edir. O bildirir ki, Kür-Araz mədəniyyəti məhz Azərbaycan torpaqlarında yaranmış və tədricən digər bölgələrə, o cümlədən Aralıq dənizinin şərq sahillərinə yayılmışdır.

Əkinçilik və maldarlığın yüksək inkişafı əhali sayının artmasına və patriarxal münasibətlərin möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Mal-dar qəbilələr daxilində sosial və mülki təbəqələşmə güclənmiş, hakimiyyət və mülkiyyət qəbilə başçılarının əlində cəmləşmişdir. Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələri, eneolit dövründə tərk edilmiş bəzi yaşayış məntəqələrində məskunlaşmışdır. Naxçıvanda I Kültəpə və Ovçulartəpəsi, Qazaxda Babadərviş, Cənubi Azərbaycanda Göytəpə və Yanıqtəpə bu tip yaşayış yerlərinə misal ola bilər.

Bundan əlavə, Azərbaycanın bir çox bölgələrində yeni yaşayış məskənləri yaranmışdır. Qobustan, Mingəçevir, Füzuli rayonundakı Qaraköpəktəpə və Günəştəpə, Beyləqan rayonundakı Çardaxlıtəpə, Cəlilabad rayonundakı Mişarçay, Xaçmaz rayonundakı Qəflə təpələri, Dəvəçi rayonundakı Sərkərtəpə, Ağcabədi rayonundakı Cüttəpə, Bərdə rayonundakı Şortəpə və Ağdam rayonundakı Qarahacı bu yaşayış yerlərinə aid edilə bilər.

Kür-Araz mədəniyyətinə aid yaşayış məntəqələrinin, xüsusilə də Azərbaycandakı abidələrin memarlıq üslubu eneolit dövründə olduğu kimi dairəvi planlı evlərin tikintisi ilə səciyyələnirdi. Erkən Tunc dövründə təsərrüfatın əsas istiqaməti maldarlıq olmuşdur. Osteoloji materiallar sübut edir ki, bu dövrdə bütün ev heyvanları saxlanılırdı. Bundan başqa, Kür-Araz mədəniyyəti qəbilələrinin iri buynuzlu heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadə etdiyi də müxtəlif faktlarla təsdiqlənmişdir (3,s.67).

Azərbaycanda süni suvarmanın yanaşı, dağlıq ərazilərdə dəmyə əkinçiliyi mühüm yer tuturdu. İlk Tunc dövrünə aid bəzi yaşayış məskənlərində tunc oraqlara rast gəlinmişdir. Belə bir oraq Azərbaycanda I Kültəpədən tapılmışdır. Azərbaycanın bir çox yaşayış yerlərində metal istehsalı ilə bağlı müxtəlif əşyalar hazırlanırdı. Erkən dövr metal sənayesinin öyrənilməsi baxımından Babadərviş yaşayış yerində aşkarlanan misəritmə kürə qalıqları böyük əhəmiyyət daşıyır.

Yarımköçəri maldarlıqla məşğul olan qəbilələr öz həyat tərzlərinə görə texnika və mədəniyyətdə baş verən yeniliklərin yayılmasına səbəb olurdular. Mübadilə getdikcə daha sistemli xarakter alırdı. Əkinçilik və maldarlıqdan əldə edilən izafi məhsul əsas mübadilə vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Kişiyə pərəstiş oda sitayişlə əlaqələndirilirdi. Gil manqalların və sacayaqların məhsuldarlıq rəmzi kimi kişi xüsusiyyətlərini əks etdirən təsvirlərlə

hazırlanması halları məlumdur. İlk Tunc dövründə dəfn adətlərində də müəyyən dəyişikliklər baş verirdi (9, s.87).

E.ə. III minilliyin sonlarında Kür-Araz mədəniyyətinin süqutu ilə Azərbaycanın və ətraf bölgələrin tarixində yeni bir dövr başladı. Maldarlıqla məşğul olan tayfalar çevik həyat tərzini keçirir, əkinçi və maldar qohumlarından ayrılırdılar. Maldarlıq əkinçiliklə müqayisədə daha çox izafi məhsul verdiyi üçün artıq məhsul bəzi ailə və fərdlərin əlində toplanır, nəticədə nəslə zadəganların yaranmasına şərait yaranırdı. Bu dövrdə maldarlıq və əkinçiliklə yanaşı, müharibələr də insanların əsas məşğuliyyətlərindən birinə çevrildi. Şumer-Akkad mənbələri həmin müharibələr haqqında ilkin məlumatlar verir. Azərbaycanda və ona bitişik ərazilərdə yaşamış tayfalar barədə ilk yazılı mənbələr e.ə. XXIII əsrə aiddir və əsasən kutilər, lullubilər, hurrilər haqqında məlumat verir.

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Azərbaycanda ilk iri tayfa ittifaqları formalaşdı. Orta Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələr Naxçıvan, Kür və Araz vadiləri, Urmiya hövzəsi, Qarabağ düzənliyi, Muğan, Qobustan, Abşeron və digər bölgələrdə aşkar edilmişdir. Naxçıvanda I və II Kültəpə yerlərində orta tunc dövrü qatı, Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqənin üzərində yerləşir. O dövrün yaşayış evləri düzplanlı olub. Ən yaxşı tədqiq edilmiş yaşayış yerlərindən biri olan Üzərliktəpə Ağdam şəhəri yaxınlığında yerləşir və 3 hektar sahəni əhatə edir. Orta Tunc dövrünə aid Şəki rayonunda bir sıra kurqan qəbirləri öyrənilmişdir. Urmiya gölü sahilindəki Göytəpə və Naxçıvan ərazisindəki Qızılvangdə isə həmin dövrdə daş qutularda dəfn adətinə rast gəlinmişdir. Orta Tunc dövrü iqtisadiyyatının əsasını isə əkinçilik və maldarlıq təşkil edirdi (2,s.76).

Metal əşyaların spektral analizi onların əsasən mis və mərğmüş tərkibli olduğunu göstərir. Qədim ustalar əşyaların funksiyasına uyğun olaraq, onların tərkibinə müxtəlif miqdarda mərğmüş əlavə edirdilər. Bunun səbəbi misin əriməsi üçün yüksək temperaturun tələb olunmasıdır. Lakin digər metallar (mərğmüş, qalay, nikel və s.) əlavə edildikdə, ərimə temperaturu azalır və metalın işlənməsi asanlaşır. Qədim ustalar bu biliyi mənimsədikdən sonra tuncun digər xüsusiyyətlərini də müəyyən etmişlər. Belə ki, tunc misdən daha sərt və daha aşağı temperaturda əriyir. Eyni zamanda, çox mərğmüş qatılmış əşyaların kövrək olduğu da müəyyən olunmuşdur. Bu səbəbdən, kənd təsərrüfatı alətlərində və İlk Tunc dövrü abidələrindən tapılmış silahlarda mərğmüş qatışığının az olması məhz bu xüsusiyyətlə əlaqələndirilir.

İlk Tunc dövrünə aid abidələrdə gil qabların hazırlanmasına dair istehsal ocaqları hələ aşkar edilməmişdir. Ehtimal olunur ki, dulusçuluq emalatxanaları yaşayış yerlərindən kənarda yerləşirdi. Kür-Araz mədəniyyətinin keramika nümunələri əsasən qum qarışdırılmış yaxşı yoğrulmuş gildən hazırlanırdı. Bu mədəniyyətə aid saxsı məmulatlarında xüsusi maraq doğuran ornamentlər müşahidə olunur. Qabarıq, basma və cızma texnikası ilə işlənmiş cüt spirallar, konsentrik dairələr, romb və üçbucaqlı naxışlar, sxematik quş və heyvan təsvirləri kimi bəzək elementlərinə rast gəlinir. Zəngin ornamentlərlə bəzədilmiş qab-qacaq nümunələri Babadərviş və Yanıqtəpə yaşayış yerlərindən tapılmışdır. Babadərvişdə Kür-Araz saxsı məmulatına xas olan bütün bəzək üsullarına rast gəlinir. Yanıqtəpə qablarında isə naxışlar əsasən çərtmə texnikası ilə işlənmişdir. Digər Kür-Araz yaşayış məskənlərində olduğu kimi, burada da qabların yuxarı hissəsi və bəzən boğazı naxışlarla bəzədilirdi (6, s.89).

Kür-Araz mədəniyyətində inkişaf etmiş sənət sahələrindən biri də toxuculuq olmuşdur. Bu səbəbdən, iribuynuzlu heyvanların sümüyündən hazırlanmış və ortası deşik açılmış iy başlıqlarına hər bir Kür-Araz yaşayış yerində rast gəlinir. Dövrə aid saxsı qabların üzərində parça izləri dəfələrlə aşkar edilmişdir.

Orta Tunc dövrünə aid asimmetrik tunc baltalara Qafqazda nadir hallarda rast gəlinir. Bu cür baltalar əsasən Taliş-Muğan bölgəsində daha çox yayılmışdır. Belə baltalardan ibarət

bir dəfinə isə təsadüfən Astara rayonunun Lovain kəndində aşkar edilmişdir. Orta Tunc dövrünün keramika məmulatı əvvəlki dövrlərin saxsı qablarından fərqlənir. Bu dövrə aid qablar Kür-Araz mədəniyyətinin keramika nümunələri üçün xarakterik olan naxış və yarım kürə şəklində qulplarla bəzədilməmişdir. Həmin dövrdə də axirət dünyası ilə bağlı dini inanclar əhalinin ideologiyasında mühüm yer tuturdu və bəzən ölüyandırma adətinə rast gəlinirdi. Qəbirlərdə əmək alətləri, müxtəlif silahlar və bəzək əşyaları tez-tez tapılmışdır ki, bu da insanların axirət dünyasında həyatın davam etməsinə inandıqlarını göstərir.

Kiçik Qafqaz və ona bitişik bölgələr, o cümlədən Qərbi Azərbaycan ərazisində məskunlaşan qruplardan biri Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin formalaşmasını və inkişafını əks etdirir. Bu mədəniyyətin yaranması e.ə. II minilliyin ikinci yarısına təsadüf edir və e.ə. I minilliyin birinci rübündə inkişafını davam etdirmişdir. Bu dövrdə tunc emalı yüksək səviyyəyə çatmış, keramika istehsalında dulus çarxından geniş istifadə olunmuşdur. Xış əkinçiliyi inkişaf edərək, taxıl döyümündə vəl tətbiq olunmağa başlanmışdır.

Bölgənin müxtəlif yaşayış yerlərində təsərrüfat fərqləri dərinləşirdi. Dağlıq ərazilərdə məskunlaşan maldar tayfalar metal emalı sahəsində böyük ustalıq nümayiş etdirirdilər. Eyni zamanda əkinçilik, üzümçülük və şərəbçilik inkişaf edir, suvarma sistemləri qurulurdu. Bu dövrdə həm tunc emalı çiçəklənmiş, həm də dəmirin istifadəsinə başlanmışdır. Metal emalı ilə yanaşı, keramika sənətinin də yüksək inkişaf səviyyəsinə çatması bunu sübut edir. Sənətkarlıq kənd təsərrüfatından ayrılaraq müstəqil sahəyə çevrilmişdir. Bütün bu proseslər cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyinin daha da dərinləşməsinə səbəb olmuşdur (5,s.87).

Bu dövrə aid yaşayış məskənləri əsasən Gəncə-Qazax düzənliyində cəmlənmişdir. Buraya Qazax rayonundakı Sarıtəpə, Babadərviş, Yastıtəpə, Şomutəpə və Töyrətəpənin üst təbəqələri, Şəmkir rayonundakı Seyfəli və Bitdili yaşayış yerləri, həmçinin Xanlar rayonundakı yaşayış məskənləri daxildir. Son tunc və ilk dəmir dövrü abidələri isə Mingəçevirdə, Ağcabədi rayonundakı Üçtəpədə, Naxçıvan ərazisində I-II Kültəpə və Qızılvangdə, Daşkəsən və Gədəbəy rayonlarında isə siklop tipli yaşayış yerlərində tədqiq edilmişdir.

Ədəbiyyatda "siklop tikintiləri" adlanan qala tipli abidələrə azərbaycanlılar "qala" və ya "qalaça" deyirlər. Bu qalalar əsasən iri daşlardan, xüsusilə alt hissələrində nəhəng daşlardan istifadə edilərək, heç bir bərkidici material olmadan inşa edilirdi. Siklop tikililərinin yaxınlığında çoxsaylı kurqanlar və daşqutu tipli qəbirlər mövcuddur. Gədəbəy rayonundakı Böyükqalaçada və Daşkəsən rayonundakı Xaçbulaq yaylağında arxeoloji qazıntılar zamanı mədəni təbəqə, daş divarlar, ev qalıqları və məişət avadanlıqları aşkar edilmişdir (4,s.45).

Son tunc və ilk dəmir dövründə təsərrüfatın əsas sahəsi əkinçilik olmuşdur. Qazıntılar zamanı iri və xırdabuynuzlu heyvanların, eləcə də donuz və at sümüklərinin tapılması həmin dövrdə müxtəlif ev heyvanlarının saxlanıldığını göstərir. Həmçinin ilk dəfə olaraq tunc lövhələrlə örtülmüş taxta qalxanlar və zirehli geyimlərə rast gəlinmişdir.

İbtidai icma quruluşunun süqutu və sinifli cəmiyyətin formalaşması dövrünün ən görkəmli abidələrindən biri Tərtər rayonunun Borsunlu kəndində yerləşən böyük kurqandır. Son tunc dövrünə aid qəbirlərdə silahların çoxluğu həmin dövrdə hərbi demokratiyanın inkişafı ilə əlaqələndirilir. Dəfn abidələrindəki fərqliliklər əsasən etnik xüsusiyyətlər kimi qiymətləndirilir. Bununla belə, eyni dövrdə oxşar əşyalarla, lakin fərqli adətlərlə dəfn edilən nümunələrə də rast gəlinir. Azərbaycanın son tunc və ilk dəmir dövrü abidələri qəbilələrin mənəvi dünyagörüşünü və ideoloji baxışlarını əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. B., 2002;
2. Azərbaycan Tarixi (yeddi cild), Bakı, 2007, I cild.

3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР, Б., 1982;
4. Baǧalıyev V.B. Nahçıvan arkeolojisi // Archaeology of Nakhchivan. I., 1997;
5. Bünyadov Z. və Yusifov Y. "Azərbaycan Tarixi", Bakı, Azərneşr, 1994, Bakı, I cild
6. Алиев, Н.Г., Нариманов, И.Г. Культура Северного Азербайджана в эпоху позднего энеолита Н.Г. Алиев, И.Г. Нариманов. -Баку: Элм, -2001. -144 с.
7. Ахундов, Т.И. Северо-западный Азербайджан в эпохи энеолита и бронзы / Т.И. Ахундов. - Баку: Элм, -2001, - с. 11.
8. Исмайллов, Г.С. Археологическое исследование древнего поселения БабаДервиш / Г.С.Исмайллов. -Баку: Элм, -1978.- 102 с.
9. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани, Б., 1993.

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ДРЕВНЕЙ КУЛЬТУРЫ КУРА-АРАЗА

Ахундова Наргиз Хаджибала кызы

Резюме

Куро-Аразская культура-археологическая культура, восходящая к эпохе энеолита и раннего бронзового века и распространенная в основном на территориях Южного Кавказа, Восточной Анатолии, Северного Ирана и Восточной Месопотамии. Эта культура получила свое название от бассейна рек Куры и Араза и возникла в X веке до нашей эры. Датируется IV–III тысячелетиями.

Куро-Аразская культура отличается многообразием поселений, экономики, материального и культурного наследия. Люди этого периода в основном вели оседлый образ жизни, занимаясь земледелием и скотоводством. Дома в основном имели овальную, квадратную и круглую форму и были построены из земли и глиняных кирпичей.

Куро-Аразская культура охватывала обширную географическую территорию. Следы этой культуры можно найти в Азербайджане, Грузии, Армении, Восточной Анатолии, Северном Иране и даже Восточной Месопотамии. Это свидетельствует об интенсивных культурных контактах в тот период. В статье рассматриваются основные аспекты древней Куро-Аразской культуры и делается ее предметом анализа.

MAIN FEATURES OF THE ANCIENT KUR-ARAZ CULTURE

Axundova Nargiz Hacibala

Summary

The Kur-Araz culture is an archaeological culture that dates back to the Eneolithic and Early Bronze Ages and was spread mainly in the territories of the South Caucasus, Eastern Anatolia, Northern Iran and Eastern Mesopotamia. This culture takes its name from the basin of the Kur and Araz rivers and is attributed to the 4th-3rd millennia BC.

The Kur-Araz culture is distinguished by its diverse settlements, economy and material and cultural heritage. The people of this period mainly led a sedentary lifestyle, engaged in agriculture and cattle breeding. The houses were mainly oval, square and circular in shape, and were built of earth and mud bricks.

The Kur-Araz culture covered a wide geographical area. Traces of this culture can be found in Azerbaijan, Georgia, Armenia, Eastern Anatolia, Northern Iran and even Eastern Mesopotamia. This indicates that there were intensive cultural ties during that period. The article examines the main aspects of the ancient Kur-Araz culture and becomes the subject of analysis.

Rəyçi: t.ü.f.d., dosent Bəxtiyar Cəlilov

Daxil nolma tarixi 13 fevral 2025-ci il

AZƏRBAYCANDA XEYRİYYƏÇİLİK FƏALİYYƏTİNİN İNKİŞAFINDA AĞABALA QULİYEVİN ROLU

Əliyeva Vəfa Tahir qızı

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya

*İnstitutunun “Şimali Azərbaycanın XIX-XX əsrin əvvəlləri tarixi” şöbəsinin
dissertantı*

<https://orcid.org/0009-0002-0631-4564>

vfa.aliyeva85@mail.ru

Xülasə: Təqdim olunan məqalədə Bakıda un sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamış Azərbaycan burjuaziyasının görkəmli nümayəndəsinin Azərbaycanda xeyriyyəçilik fəaliyyətinin inkişafına verdiyi töhfələr araşdırılır. Ağabala Quliyev mühafizəkar, xalqın adət-ənənələrinə sadıq bir şəxsiyyət kimi həmişə islam dininin dindəşlarına və yaxınlarına hərtərəfli yardım göstərməyə çağıran mərhəmət qanunlarına əməl etməyə çalışıb. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyətinə əsaslanan məqalədə A.Quliyevin Birinci Dünya Müharibəsi illərində xüsusilə inkişaf etmiş xeyriyyəçilik sahəsində fəaliyyətinin bəzi halları açıqlanır. A.Quliyev Azərbaycan sahibkarlığının digər görkəmli nümayəndələri (Q.Z.Tağıyev, M.Muxtarov, A.M.Nağıyev, A.Aşurbəyov və b.) ilə birlikdə döyüşlərdən zərər çəkmiş Anadolu müsəlmanlarının ərzaq və ilkin tələbat malları ilə təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bundan əlavə, o, müxtəlif maarifləndirmə təşəbbüsləri ilə yanaşı, məscidlərin tikintisinə də mühüm töhfələr verib.

Açar sözlər: Ağabala Quliyev, Azərbaycanda xeyriyyəçilik, Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti, Birinci Dünya müharibəsi, Anadolu türklərinə yardımlar

Ключевые слова: Агабала Гулиев, благотворительность в Азербайджане, Бакинское мусульманское благотворительное общество, Первая мировая война, помощь анатолийским туркам

Keywords: Agabala Guliyev, charity in Azerbaijan, Baku Muslim Charity Society, World War I, aid to Anatolian Turks

Azərbaycanda qədim ənənələrə malik xeyriyyəçilik fəaliyyəti XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində özünün istər məzmunca, istərsə də formaca coşqun inkişaf mərhələsini yaşamışdı. Ənənəvi olaraq imkansızlara, əlillərə, yaşlılara olan sayğı və yardım etmə məhz kapitalizmin inkişafı ilə özünün mahiyyəti və təşkili baxımdan tamamilə yeni keyfiyyət cizgiləri əldə etməklə, o çağadək görünməmiş ictimai fenomenə çevrilmişdir. Qısa bir müddət ərzində bu sahədə fəaliyyət strukturlaşaraq, sırf ehtiyacı olan əhali kateqoriyalarına dəstək və yardım formasından kənara çıxmış, daha geniş sosial funksiya dairəsini, o cümlədən maarifçilik missiyasını yerinə yetirməyə başlamışdı. O dövəmdə meydana gəlmiş müxtəlif cəmiyyətlər xalqın sosial tərəqqisinə, maariflənməsinə, ictimai-siyasi cəhətdən yetkinləşməsinə, milli konsolidasiyasına mühüm töhfələr verən qurumlara çevrilmişdilər. Bu qurumlar Azərbaycanda müasir ictimai münasibətlər sisteminin, milli kimliyin formalaşmasında da önəmli pay sahibləri idi.

Azərbaycan tarixşünaslığında istər xeyriyyəçiliyin ümumən inkişafı, istərsə də ayrı-ayrı mesenatların – xeyirsevər sərvət sahiblərinin fəaliyyəti bir sıra tədqiqatların predmeti olmuşdur. Bununla əlaqədar S. Talıbovanın, C Cavadovun, N. Məmmədovanın, A. Aşırlının, C. Rüstəmovanın və başqalarının tədqiqatlarını qeyd edə bilərik [1; 3; 4; 9; 10; 17; 32; 33]. Lakin mövcud ədəbiyyatın zənginliyinə baxmayaraq, Azərbaycanın görkəmli iş adamı, özünün işgüzar fəaliyyəti ilə bütün Qafqazda məşhurlaşmış, unüyütmə sahəsində böyük

uğurlar qazanmış Ağabala Quliyevin fəaliyyəti xüsusi olaraq öyrənilməmişdir. Təqdim olunan məqalə bu boşluğu qismən də olsa doldurmağa yönəlmiş cəhddir.

Bilavasitə mövzumuza keçməzdən öncə Ümumrusiya miqyasında xeyriyyəçilik fəaliyyətinin sistemli şəkil almasına toxunmaq istərdik. Xeyriyyəçilik ictimai himayəçilik formasında Rusiya İmperiyasında dövlət siyasəti kimi I Pyotrun dövründə meydana gəlsə və II Yekaterinanın hakimiyyəti zamanı təkmilləşsə də, əsasən XIX əsrin son rübündən etibarən geniş yayılmağa başlayır. Bu da imperiyada kapitalizmin inkişafından qaynaqlanırdı. XIX əsrdə Rusiyanın Avropa hissəsinin hər 100 min sakininə 6 xeyriyyə müəssisəsi düşürdü. 1900-cü ildə xeyriyyə müəssisələrinin 82% -i fərdi şəxslər tərəfindən yaradılmış və onların himayəsində idi. Rusiyada 1897-ci ildə - 3,5 min xeyriyyə müəssisəsi var idisə, 1902-ci ildə onların sayı 11.040-a çatır [19].

Məhz həmin dövərdə Şimali Azərbaycanda da xeyriyyəçilik hərəkatı yayılmağa başlayır. Azərbaycan xalqının ictimai psixologiyasından qaynaqlanan, onun mentallığına xas fundamental tarixi ənənələrdən olan xeyriyyəçiliyin kökləri tarixin dərinliklərinə gedib çıxır. Xalqımızın humanizmə, xeyriyyəçiliyə əsaslanan zəngin və qədim xeyriyyəçilik ənənələri vardır. XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda Yeni Çağ üçün səciyyəvi olan sistemli xeyriyyəçilik fəaliyyətinin təşəkkülü əhəmiyyətli dərəcədə milli burjuaziyanın formalaşması prosesləri ilə əlaqəli idi. Bu da təsadüfi deyildi; məhz iri milli burjuaziya nümayəndələri sərmayələrinin müəyyən qismini obyektiv olaraq ümummilli önəm daşıyan məqsədlərə yönəltmək imkanlarına malik idi. Ona görə də biz sözügedən zamandan etibarən Şimali Azərbaycanda xeyriyyəçiliyin müxtəlif formalarının vüsət almağının şahidi oluruq.

Tədqiq olunan dövrdə ayrı-ayrı azərbaycanlı sahibkarlar geniş xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə məşğul idilər ki, sanki bəzən bu sahədə bir biri ilə bəhsə girirdilər. Uşaqlıq dönəmi ehtiyac içində keçən, məhrumiyyətlərin nə olduğunu şəxsi həyat təcrübəsində yaşayan Ağabala Quliyevin bu istiqamətdəki fəaliyyəti miqyaslılığı və hərtərəfliliyi ilə fərqlənirdi. Təsadüfi deyildi ki, Bakının müsəlman toplumunun həyatında baş verən bütün önəmli hadisələrdə Ağabala Quliyev maddi və mənəvi yardımını ilə iştirak etmişdi. Sahibkarlıq fəaliyyətində olduğu kimi, ictimai-mədəni sahədə xeyirsevər təşəbbüsləri ilə də o, ön sıralarda yer almışdı.

Sənədlərdə onun xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə bağlı ilk məlumatlar XIX əsrin sonlarına, daha dəqiq desək 1896-cı ilə təsadüf edir. Həmin ildə Buzovnada rus-Azərbaycan məktəbinin açılması zamanı A.Məlikov, H.Z.Tağıyevlə yanaşı Ağabala Quliyev də ianə etmişdi [33, s. 146]. Göründüyü kimi, ciddi sahibkarlıq karyerasına başlayar-başlamaz Ağabala Quliyev dərhal gəlirlərinin bir qismini soydaşlarının mariflənməsinə yönəldirdi. Həmçinin qeyd edərdik ki, məhz ənənəvi müsəlman mühitində yetişən A. Quliyev İslam dininin xeyirsevərliyi təşviq edən qayələrini dərinlən mənimsəmişdi və həyatı boyu bu qayələrə riayət etməyə çalışmışdı.

A. Quliyevin çoxsaylı xeyriyyəçi addımlarından bir başqasını 1902-ci ildə Şamaxı və ətraf ərazilərdə zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım əsnasında görürük. Həmin ilin martın 9-da keçirilmiş müsəlmanların ümumi yığıncağında o, zəlzələdən zərər çəkənlərə yardım məqsədilə 10 rubl ianə etmişdi [29].

XX əsrin əvvəllərindən imperiyanın müxtəlif yerlərində baş verən siyasi hadisələrin təsiri ilə Rusiya imperiyasının müsəlman ucqarlarında yaşayan xalqların siyasi qüvvələrinin birləşməsi prosesi gedirdi. Azərbaycan ziyalıları, o cümlədən də milli burjuaziyanın nümayəndələri müsəlman hərəkatında, xüsusən müsəlmanların siyasi təşkilatının - özünü "İttifaqi-müslimin" adlandırmış Ümumrusiya müsəlmanları ittifaqının yaranmasında yaxından iştirak etmişdilər [17, s. 73].

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda meydana gəlmiş ilk xeyriyyə cəmiyyətlərindən biri 1905-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti olur. Onun

qurucuları arasında H.Z.Tağıyev, M.Əsədullayev, İ.Hacinski kimi milli burjuaziyanın nümayəndələri ilə yanaşı, Ağabala Quliyev də yer almışdı [33, s. 119]. Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin fəaliyyətinin 10 illiyinə həsr olunmuş məqaləsində M.Ə.Rəsuzadə yazırdı ki, Bakı müsəlman cəmiyyət işlərinin daima başında Hacı Zeynalabdin Tağıyev cənabları olsa da, “cəmiyyətin nizamnaməsindən göründüyü kibi, müəssislər cərgəsində mərhum Həsən bəy Məlikov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, İsmayıl bəy Səfərəliyev, mərhum Hacı Aslan Aşurov, İsa bəy Hacinski, Kamil bəy Səfərəliyev, Əbdülxalıq Axundov, Məhəmməd Rza ağa Vəkilov, Həsən bəy Ağayev, Kərbəlayı Nəcəfqulu Sadıqov, Kərbəlayı İsrafil Hacıyev, Mirzə Əsədullayev, mərhum Əsəd bəy Səlimxanov, Ağabala Quliyev, Əsədulla Əhmədov, mərhum Hacı Həsən Atamaliyev və Nəcəf Əmiraslanov cənabları gəlirlər”. İclasda səsləndirilən faktlardan bəlli olur ki, 1913-cü ildən etibarən Mirzə Əsədullayevin sədrliyi altında cəmiyyətin idarə heyəti fəaliyyət göstərirdi. Onun nizamnaməsində məqsədlər sırasında “fəqir və möhtac müsəlmanlara kömək etmək, məktəblərdə oxuyan fəqir uşaqlara müavinət göstərmək, naxoş və qoca müslimə və müsəlmanları himayə etmək, yetim və fəqir uşaqlarını sənət məktəbinə vermək” kimi vəzifələr yer almışdı.[16].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1911-ci ildə sərt qış zamanı 5000 manat dəyərində 600 pud un paylamış, 1914-cü ildə 504 fəqirə bir dəfəlik 288 manat vermişdir. Daimi olaraq da 29 fəqirə ayda 140 manata yaxın bir məbləğ verməkdə idi [16].

1913-cü ildə Azərbaycanın M.Muxtarov, A.Nağıyev, H.Zeynalov və digər sahibkarları ilə yanaşı Ağabala Quliyev də II Bakı kişi gimnaziyasının ehtiyacı olan tələbələri üçün ianə etmişdi. Bu barədə “Bakı” qəzetində getmiş məlumatda göstərilirdi ki, Ağabala Quliyev II Bakı kişi gimnaziyasının xeyrinə 50 rubl ianə etmişdi [27].

Ağabala Quliyevin xeyriyyəçilik fəaliyyəti təkcə Şimali Azərbaycanla məhdudlaşmamışdı. O, Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirilmiş xeyriyyə tədbirlərində də yaxından iştirak etmişdi. Ağabala Quliyev A.b.Aşurbəyov, H.Z.Tağıyev və digər Azərbaycan sahibkarları ilə yanaşı 1913-cü ildə Armavirdə məktəbin tikintisinə də yardım göstərmişdi. Yenə də “Bakı” qəzetində gedən məlumata xitab edək. Ona əsasən, Armavirdə inşa olunan müsəlmanlar üçün məktəbin tikintisinə azərbaycanlı milyonçulardan Ağabala Quliyev, M.Muxtarov, H.İbrahimov, A.A.Dadaşov və A.b.Aşurbəyovun hərəsi 100 rubl, A.Aşurbəyov 50 rubl, H.Z.Tağıyev 500 rubl, ümumilikdə isə 1150 rubl ianə olunmuşdu [26]. Ağabala Quliyev eyni zamanda yerli ağsaqqalların rəğbətini qazanmaq üçün Beslanda məscidin tikintisində də iştirak etmişdi [25, s. 49].

1914-cü ilin oktyabrında şəhər hökuməti xəstəxanalarının qəyyumlar şurasının üzvü Ağabala Quliyev müharibəyə səfərbər olunmuş ailələrin xeyrinə xeyli sayda mebel vermişdi. Ağabala Quliyevin ianəsi 5 şkaf, 2 bufet, 2 stul, 2 divan-taxt, 2 əl-üz yuyan, 50 tüpürcək üçün qab, 1 xəstəxana kreslosu, 1 yazı stolu, 1 mətbəx stolu, 12 asılqan, 1 su üçün qab, 92 arşın linoneum, 6 kokos döşəyi olmaqla, ümumilikdə 783 rubl 37 qəpik dəyərində idi [30].

1915-ci ilin fevralında Ağabala Quliyev xanımlar dərnəyinin xeyrinə 23 kisə un bağışlamışdı [33, s. 177].

Başlanan Birinci Dünya müharibəsi Şimali Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatında yeni bir canlanma gətirir. Müharibə başlayandan sonra Qafqazın müsəlman əhalisinin bir hissəsi Osmanlı Türkiyəsinin planlarına rəğbətlə yanaşırdı. Dini mənsubiyyət və türkpərəst təbliğatı öz təsirini göstərmişdi. Türkiyədə mühacirətdə olan Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev açıq şəkildə Türkiyəyə rəğbətini ifadə edərək, müharibədə qələbə arzuladıqlarını bildirirdilər. Azərbaycanlılardan ibarət çoxsaylı könüllülər Türkiyəyə gedib, orada türk ordusunun sıralarında döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişdilər [24, s. 154].

Müharibədən zərər çəkənlərin, xüsusilə də çarizm tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə qalan qardaş Anadolu türklərinin və hərbi əsirlərin taleyinə biganə qalmayan azərbaycanlı sahibkarlar, ziyalılar xüsusi fəallıq nümayiş etdirirdilər. Bu barədə M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: “Hər nə isə, böyük müharibənin aləmləri sarsan gurultusu, nəhayət, istər-istəməz uyuşmuş müsəlman aləminə, xüsusən Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinə də təsir elədi. ...Qars, Ərdahan faciələri bütün müsəlman camaatında bir hərəkət hasil etdi və bu hərəkətə başçı olmaq vəzifəsi də Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsinin öhdəsinə düşdü. Və demək olar ki, on yılın təlafisi həmən bir yılda çıxdı. Hal-hazırda cəmiyyəti-xeyriyyədə Qars, Ərdahan yetimlərindən ötrü bir yetimxana, Batum və Qars tərəflərdə səhiyyə və müavinət heyətləri mövcud olduğu kimi, yaralı saldatlar üçün də bir lazaret vardır.” [16]

1914-cü ilin sentyabrın 5-də Mirzə Əsədullayevin və katib M. Hacınskinin sədrliyi ilə Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin xəstə və yaralı əsgərlərə yardım şöbəsinin müşavirəsi İsmailiyyə binasında 100 çarpayılıq müsəlman xəstəxanasının təcili olaraq təşkil edilməsi barədə qərar qəbul etdi. Xəstəxananın təşkili üçün sənəddə 17500 rubla ehtiyac olduğu qeyd edilirdisə də, o zaman Ağabala Quliyev də daxil olmaqla üç xeyriyyəçi sahibkar 29 min rubl yardım etmişdi. Lazaret üçün həkimin göndərilməsi xahişi ilə Şəhər İdarəsinə müraciət edən Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti bildirdi ki, onun saxlanması öz üzərinə götürür [23, s. 44].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında cəmiyyətin Lazaret komitəsinin idarə heyəti ilə xüsusi olaraq dəvət olunmuş nümayəndələrin birgə toplantısı keçirilmişdi. Həmin toplantıda müharibə ilə bağlı olaraq meydana çıxmış müsəlman qaçqınlarına yardım məsələsi müzakirə olunmuşdu. Toplantıda qeyd olunurdu ki, müharibədən zərər çəkmiş müsəlmanlara Qafqazın hər yerindən yardımın toplanmasına icazənin verilməsi barədə Cənubun qarşısında məsələ qaldırmaq məqsədilə Tiflisə Dövlət Dumasının keçmiş üzvü Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəlixan Xoyski, xeyriyyə cəmiyyətinin üzvü Ağahüseyn Tağıyev və şəhər dumasının üzvü Ağabala Quliyevdən ibarət xüsusi nümayəndəlik göndərilmişdir [20].

Azərbaycanlı nümayəndələrin Cənubla görüşünün nəticəsi olaraq Cənubun həmin ilin yanvarın 23-də verdiyi qərarla Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə müharibədən zərər çəkənlərə yardımın göstərilməsinə və bu məqsədlə əhəliyə ianələrin toplanmasına icazə verilirdi. Cəmiyyət bu işin gedişi barədə vaxtaşırı Bakı şəhər rəisinə məlumat verməli idi. Cəmiyyətin növbəti dəfə cənuba müraciətindən sonra həmin ilin noyabrın 5-də xüsusi qərarla cəmiyyət üzvlərinə ianələrin təkcə Bakı quberniyasından deyil, bütövlükdə Qafqazın müxtəlif yerlərindən toplanmasına icazə verilirdi [10, s. 62].

Birinci Dünya Müharibə zamanı Ağabala Quliyev Qars bölgəsində müharibədən zərər çəkənlərə yardımın göstərilməsinin təşkilinin əsasını qoymuşdu. Qarsda erməni silahlılarının hərbi əməliyyatlardan yararlanaraq, müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri qətləmə Azərbaycanda türk ictimaiyyətinin dərin narahatlığını və həyəcanını doğurdu. 1915-ci ilin yanvarında Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti Qarsa Ağabala Quliyev və Məmməd Həsən Həsənovun rəhbərliyi ilə ilk nümayəndə heyətini göndərir. Ağabala Quliyevin başçılığı ilə bu nümayəndə heyəti Qars, Sarıqamış və digər ətraf yerləri gəzərək, ilkin tibbi yardımını paylamış, Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinə bölgədə gördükləri barədə məlumat vermişdi. Qars və ətrafının müsəlman xalqının çox çətin vəziyyətdə olduğu, təcili yardımların tez bir zamanda göstərilməməsi halında insanların aclıqdan və soyuqdan öləcəyi bildirildi [3, s. 190-191]. Cəmiyyət tərəfindən həmin ilin martında Qars Vilayətinə Ağabala Quliyevin də daxil olduğu daha bir nümayəndə heyəti göndərildi. Belə ki, Qarsda daşnak yaraqlıları tərəfindən müsəlmanlara, o cümlədən azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törədilməsi xəbərini alan kimi Əlimərdan bəy Topçubaşov, Ağabala Quliyev, eləcə də Gəncə və İrəvan quberniyalarının görkəmli nümayəndələri dərhal Qarsa yola düşdülər. Onların

səfərində məqsəd cinayət faktlarını üzə çıxarmaq, onları hökumət orqanların və hərbi komandanlığın diqqətinə çatdırmaq, “müsəlmanları onlarla qanlı toqquşmaya can atan ermənilərdən qorumaq” idi. Əlimərdan bəyin başçılıq etdiyi müsəlman nümayəndə heyəti “Qars bölgəsində ermənilərin əlindən həlak olmuş tatarların ailələrinin nəfinə pul yığmaq üçün” hakimiyyətdən icazə istəmək niyyətində idi. Azərbaycanlı nümayəndələr Qafqaz canişininin hərbi məsələlər üzrə köməkçisi general A.Z.Mışlaevskinin yanına gəldilər. General onları dinlədikdən sonra tələb olunan pulun yığılmasına icazə verdi və “təkəbbürlü ermənilərə qarşı müvafiq tədbirlər görəcəyini vəd etdi”. Bu səfərlərin nəticəsi olaraq əldə olunmuş məlumatlara əsasən Qars vilayətinin müharibənin nəticələrindən əziyyət çəkən əhalisinin ehtiyaclarının qarşılınması məqsədilə Cəmiyyətin bu vilayətdə nümayəndəliyinin təsis olunması barədə qərar qəbul olundu [21, s. 210].

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Ağabala Quliyev Bakı Şəhər rəisliyinin lazaretinin yaradılmasında iştirak etmişdi. O, həmçinin Terek vilayətinin Georgiyevsk yaxınlığındakı Çuryakinskaya kəndindən müharibəyə gedən kazakların ailələrinə müharibənin sonuna qədər hər ay 200 rubl məbləğində maddi yardım göstərirdi. Xeyriyyəçilik tədbirlərində yaxından iştirak etdiyi üçün Ağabala Quliyev 1915-ci ilin iyul ayında ali hakimiyyət tərəfindən təşəkkür almışdı [22].

A.Quliyevin Qafqaz unüyütmə və çəltiktəmizləmə dəyirmanları səhmdar cəmiyyəti hərbi hissələrin ehtiyacı üçün hər həftə Sarıqamışa, komendantın adına bir vaqon unu göndərirdi. 1916-cı ilin aprelindən etibarən bu işdə xüsusi icazənin tələb olunması səbəbindən ciddi əngəllər yaranmışdı. Belə ki, həmin ilin aprel 7-də Sarıqamışa göndərilmək üçün cəmiyyət tərəfindən Bakı stansiyasına təhvil verilmiş bir vaqon unun yola salınmasından imtina olunmuş, bunun üçün icazə tələb olunmuşdu. Bu səbəbdən cəmiyyətin rəhbərliyi tərəfindən həmin ilin aprel 20-də müvəqqəti Bakı general qubernatorunun adına göndərilmiş məktubda bu işdə onlara köməkliliyin göstərilməsi, Sarıqamışa hərbi hissələrin ehtiyacları üçün hər həftə bir vaqon müxtəlif növ unun komendantın adına göndərmək hüququ verən vəsiqənin verilməsi xahiş olunurdu [28].

Müharibənin törətdiyi ağır şərait səbəbindən həmvətənlərinin acınacaqlı vəziyyətə düşməsi səbəbindən 1915-ci ilin yanvarın 19-da H.Z.Tağıyev, A.Quliyev, Ə.b.Topçubaşev, F.Xoyskidən ibarət xüsusi nümayəndə heyəti Qafqazda geniş yayılmış problemi həll etmək, müharibədən əziyyət çəkən müsəlmanların xeyrinə ianənin toplanmasına icazə almaq üçün qubernatora ərizə vermək məqsədilə Tiflisə yola düşmüşdü. Bu barədə Türkiyə tədqiqatçısı Betül Aslan yazır ki, yardımın toplanması məqsədilə xüsusilə qəzet işçilərinin vasitəçiliyi ilə başlanan təbliğat tədbirləri lazımi nəticə vermirdi. Ehtiyac o qədər böyük idi ki, bütün Qafqaz müsəlmanlarının iştirak edə biləcəyi geniş miqyaslı, koordinasiyalı səyləri həyata keçirmək lazım idi. Bunun üçün də hökumətdən rəsmi icazə alınmalı idi. Sonda müharibədən zərər çəkən müsəlmanlar üçün Qafqazın hər yerindən yardım toplamaq üçün icazə almaq və döyüş bölgələrində baş verən faciəvi hadisələrlə bağlı təşəbbüs göstərmək üçün xüsusi bir heyət yaradıldı və canişinlə görüşmək məqsədilə Tiflisə göndərildi. Bu nümayəndə heyətinə Bakıdan Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli Xan Xoyski, Ağabala Quliyev, Ağahüseyn Tağıyev, İrəvandan Xan İrəvanski və Gəncədən Dövlət Dumasının keçmiş deputatı Həsən Məmmədov daxil idi [3, s. 86-87].

Onların Tiflisdə Qafqaz canişini ilə 1915-ci ilin yanvarın 24-də baş tutmuş görüşün nəticəsi olaraq yurd-yuvasından didərgin düşənlərə, kimsəsizlərə, Anadolunun yaralı əsir türklərinə azərbaycanlıların yardım etmələri barəsində canişinliyin razılığı alındı [1, s. 14].

Döyüş əməliyyatlarından zərər çəkmiş müsəlman əhaliyə yardım göstərmək üzrə baş komitənin elə ilk iclasında yerində vəziyyətlə tanış olub yardımın təşkili üçün onun sədrinin həmin yerə göndərilməsi qərara alındı. Fevral ayında Ağabala Quliyev və M.H.Hacinski Qars

rayonuna göndərildi. Türkiyə tarixçisi Betül Aslan yazır ki, nümayəndə heyətinə Gəncədən Mirzə Yusifxanov, Məmməd Həsən Hacinski, doktor Vəkilov və Safrkürdski daxil idi [3,]. Onlar özləri ilə iki vaqon çay, isti geyim və qənd aparmışdılar [33, s. 181]. Bu barədə Açıq söz qəzeti yazırdı ki, hərbdən zərər çəkənlər üçün Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi tərəfindən 2 vaqonda biri Batum, digəri Qars üçün külliyyatlı surətdə isti paltar göndərilmişdir. Göndərilən şeylərin miqdarı 1000 danə yorğan, 200000 yun corab, 1000 dəst pomazi paltardır [12].

Bakı müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin on illiyi ilə bağlı yazdığı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, bu müddət ərzində xeyriyyə cəmiyyəti qırxa yaxın iclas keçirmiş, fəqirlərə 4 mindən artıq yardım etmiş, yoxsul şagirdlərə 1500 manatlıq əl tutmuşdur. Cəmiyyətin on ildə on mini ötməyən büdcəsi Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə 3-4 yüz minə çatırdı. Nəticədə həmin vaxt Cəmiyyətin Qars, Ərdahan kimsəsizləri üçün bir uşaq evi, Batum və Qarsda səhiyyə və müavinət heyətləri, yaralı əsgərlər üçün də bir lazareti var idi [16].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərində müharibədən zərər çəkənlərə yardımla bağlı cəmiyyətin 1915-ci ilin sonuna dair hesabatında konkret rəqəmlər göstərilməklə ətraflı məlumat verilir. Hesabatda göstərilirdi ki, müharibədən zərər çəkənlərə və qaçqınlara yardım edən şöbənin kassasında 1915-ci yıl iyun ayının əvvəlinə qədər 83435 manat 72 qəpik var idi ki, həmin ilin iyun ayının əvvəlindən noyabr ayının əvvəlinədək müxtəlif ianələr vasitəsilə Bakıda cəmiyyətin hesabına və Qars şöbəsinə 69147 manat 66 qəpik vəsait daxil olmuş, cəmiyyətin hesabı ümumilikdə 152583 manat 38 qəpiyə çatmışdı. Həmin vəsaitdən 1915-ci ilin noyabrın sonuna kimi Acara hərbdəyələri üçün birdəfəlik 760 manat, qaçqınlara geyim və ləvazimat almaq üçün 2346 manat 3 qəpik, qaçqınlara yol xərci üçün 266 manat 42 qəpik, Qars şöbəsinin hesabından isə bu məqsədlər üçün 68710 manat 58 qəpik xərclənmişdi [5].

Müharibə illərində xeyriyyəçilik hərəkəti müsəlman iş adamları və ziyalıları arasında xüsusilə geniş şəkil almışdı. Bakıda 1917-ci ilin aprelində keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayı barədə gedən məlumatda göstərilirdi: “Bu aralıq Balaəhməd Muxtarov cənabları bu günki böyük günün şərəfinə milli fond əsası olmaq üzrə 5000 manat ianə edir. Alqışlar içində Ağabala Quliyev dəxi 5000 manat verdiyi, daha sonra isə 10 min manat da zəiflər evinin təsisinə ayırdığı bildirildi... Bir saat keçdikdən sonra 250000-nə yaxın bir məbləğ toplandı ki, bunların təfsili sonra yazılacaqdır. Verilən məbləğlərdə Hacı Zeynalabdin Tağıyev ilə Ağa Musa Nağıyev hərəyə 50 manatdan başqa verilən ianələr arasında 10000 manat ilə 5000 manat verənlər daha çoxdur” [2].

1917-ci ilin iyun ayının 20-də Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvlərinin iştirakı ilə Yuxarı Acara kəndində (Gürcüstanın Acarıstan bölgəsində) məscidin rəsmi açılış mərasimində iştirak etmişdilər. Bu barədə Açıq söz qəzetində yazılırdı ki, “İyun ayının 20-də Bakı müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi baş nümayəndəsi doktor Sultanov, doktor Mahmud bəy Əfəndiyev ilə bərabər Yuxarı Acarada açılacaq məscidin rəsmi açılışı üçün Yuxarı Acarada olan Xulo kəndinə çıxdılar... Dua mərasimindən sonra yerlilərdən Rasix əfəndi təşəkkür edib, ümmətin davamını müsəlmanlardan istədi. Doktor Sultanov onların hissiyati-diniyyələrini oxşayacaq sözlərlə cavabda bulundu” [8].

Cəmiyyətin üzvlərindən Ağabala Quliyev acarlıların ehtiyacları üçün 10 min rubl ianə etmişdi. Qəzet yazır ki, acarlıların ehtiyacları üçün Ağabala Quliyev tərəfindən ianə olunan 10 min manatın haraya sərf ediləcəyi soruşulduğu vaxt acarlılar bir səsle o paraya bir sənət və ziraət məktəbi açmağa niyyətli olduqlarını söyləmişdilər. Bunun üçün də bu günlərdə üçü Yuxarı Acaradan, üçü Aşağı Acaradan, üçü də Artvindən olmaq üzrə bir komissiya seçilmək üzrə olduğu anlaşıldı. Bu komissiyanın görəcəyi iş məktəbin yerini təyin edib, smetasını tərtib

etməkdir. Həmin pula məktəb açıldığı təqdirdə doktor Sultanov 15 min daha ianə toplayacağını söylədi [8].

1917-ci il aprelin 6-da Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasında 45 nəfərə qədər nümayəndənin iştirak etdiyi Müsəlman İctimai Təşkilatları Şurasının iclası keçirildi. Aprelin 15-də isə Müsəlman qurultayının təntənəli açılışı oldu. Qurultayda Qafqaz müsəlmanlarının siyasi proqramının müzakirəsi ilə yanaşı, xüsusi fondun formalaşdırılması məsələsi də qaldırılır. Həmin fonda milli burjuaziyanın nümayəndələri iri məbləğdə – M.Nağıyev 5 min rubl, H.Z.Tağıyev 50 min rubl, Əsədullayev qardaşları 20 min rubl, Ağabala Quliyev 15 min rubl, N.Əmiraslanov 10 min rubl, M.Muxtarov 10 min rubl, ümumilikdə 250 min rubl ianə etmişdilər [31, s. 57].

Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti 1917-ci ilin yayına kimi Urmiya ətrafı əhalinin ehtiyacı üçün 5000 rubl yardım edilmiş, cəmiyyətin Gəncədə iki yetimlər evi olmaqla birində 100, digərində 63 yetim saxlanılır [6]. 1917-ci ildə Oruc bayramı münasibətilə Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti idarə heyətinin qərarına görə Bakı şəhəri fəqirlərinə 1500 manat paylamışdır. Bundan əlavə cəmiyyətin xəzinəsindən hər ay pul alanlara iyul ayının pulu ikiqat verilmişdir [7].

1917-ci ilin noyabrın sonlarında Bakıda fəaliyyət dairəsi ilk vaxtlar üçün Bakı rayonu ilə məhdudlaşacaq, məqsədi möhtaqlara, əsasən də müharibədən dolayı vətəndən ayrı düşənlərə – qaçqınlara və əsirlərə, imkan daxilində də yerli fəqərəyə də yardım etmək olan “Möhtaqlara kömək cəmiyyəti” təsis edilir. Cəmiyyətin sədri Mehdixan bəy Aşurbəyov; müavini Oruc Orucov; xəzinədar Məhəmməd Tağı Həsənov; nəzarət məmuru Məhəmməd əfəndi idi. Cəmiyyətin idarə heyətinin üzvləri: Bəşir bəy Aşurbəyov, Məşədi Mətləb Qədirov, Hüseyn bəy Ağayev, İslam bəy Qəbulov, Mir Yaqub Mir Mehdiyev, Ağa Məhəmməd İbrahimov, Əbdülislam Muradəliyev, Hacı bəy Axundov idi [11].

“Möhtaqlara kömək cəmiyyəti”nin sədr müavini Oruc Orucov “Nargində türk əsirlərinin halı” adlı məqaləsində sözügedən adada 5 mindən artıq türk əsirinə “Möhtaqlara kömək cəmiyyəti” xətti ilə yardım göstərildiyindən bəhs edir. Məqalədə bu barədə yazılırdı: “Həmin cəmiyyət keçən gün ət, noxud, soğan, lobyə, makaron, zıx (çuğundur), cəmi 2195 rublluq azuqə alıb cəzirəyə göndərmiş və bundan sonra geniş surətdə yardım etməyə çalışacaqdır” [15].

Cəmiyyətin xeyriyyəçilik işlərində Ağabala Quliyev yaxından iştirak etmişdi. 1918-ci ilin ilk günlərində Nargində əsir kimi saxlanılan 130 nəfər kiçik türk balaları şəhərə götürülüb, Çənbərə kəndində yerləşdirilmişdi. Bu uşaqların saxlanmasını Ağabala Quliyevin də üzvü olduğu “Möhtaqlara kömək cəmiyyəti” öz öhdəsinə alıb ki, onların yerləşdirildiyi uşaq evini saxlamaq cəmiyyətə təxminən ayda 10 min manata başa gəlməli idi [18].

“Möhtaqlara kömək cəmiyyəti”nin üzvü və vəkili Mustafa bəy Əlibəyov yazır ki, yanvar ayının 15-də “qanlı Nargin adasında saxlanılan 70-75 yaşlı 500 nəfər mülki qoca əsirləri yoldaşımız Kərbəlayı Ağabala Quliyev və Hacı İsrəfil Aydəmirov cənabları ilə şəhərə gətirmişdik və onlardan 32 nəfər xəstəni xəstəxanada yerləşdirmişdik. Kərbəlayı Ağabala cənabları “Möhtaqlara kömək” cəmiyyətinin üzvü olaraq əsirlərin zəruri ehtiyacları üçün 10 min rubl ianə etmişdir. Ağabala Quliyev eyni zamanda şəhərə gətirilən əsirləri şəhərə gətirildiyi gün yer hazırlanmadığına görə bir gün bir gecə onları xüsusi kontorunda yerləşdirib, yemək-içməklərini vermişdi”. Məqalə müəllifinin yazdığına görə Ağabala Quliyev bu kimi xeyriyyəçilik işlərini görmüş və görməkdədir. “Sabahı günü Hacı İsrəfil Aydəmirov əsirlərdən 150 nəfəri qonaq edib, onlara yemək verdi. Hacı Zeynalabdin Tağıyev üç min arşın bez, Murtuza Muxtarov isə qarajını məskunlaşmaq üçün vermişdir”.

Məqalədən bəlli olur ki, fevralın 13-dən etibarən sözügedən qaçqınların vətənlərinə yola düşmələri planlaşdırılırdı. Məqalə müəllifi üzünü zənginlərə, sərvət sahiblərinə tutub deyirdi:

“Baxaq görək bu gün bu məzlum və zəlil arqadaşlarımızı nə növlə yola salacaqsınız? Əmin olunuz ki, bu vaxta qədər millətə sərf olunmayan, millətin zəhmətilə toplanıb banklarda zor ilə saxlanan milyonlarınızın, ali imarətlərinizin, ailə və ismətinizin həmişə əmniyyət üzrə olub, bu üsərə xanımanı kimi bərbad, ismətləri kimi tapdalanmış olmağını hələ mələmunuz deyildir. Vətənlərə gedən bu çıplaqlara bir kömək ediniz” [13].

Ağbala Quliyevin təhsil müəssisələrinin açılmasında göstərdiyi xeyriyyəçiliklə bağlı yuxarıda bəhs etmişdik. Tanınmış mollanəsrəddinçi rəssam Əzim Əzimzadə bir zamanlar fəhlə kimi məhz Quliyevin dəyirmanlarında çalışmışdı. Sonradan onun istedadını görə milyonçu Əzimzadənin rəssam kimi fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradaraq, ona təqaüd ayırmışdı [14].

Beləliklə, dünyagörüşü etibarlı ilə müsəlman cəmiyyətinin təəssübkeşi olan A. Quliyev XIX əsrin sonlarından etibarən xeyriyyəçilik aksiyalarında fəal iştirak etmiş, 1905-ci ildə qeydiyyatdan keçmiş Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətini qurucuları arasında yer almışdı. Müsəlman toplumunda istər humanitar yardımların göstərilməsində, istərsə də maarifçi təşəbbüslərin həyata keçirilməsində aparıcı rol oynayan cəmiyyətin əsas ianə verənlərindən biri də A. Quliyev idi. Onun adı H.Z. Tağıyev, M. Muxtarov, A.M. Nağıyev, A. Aşurbəyov və digər tanınmış azərbaycanlı məsəntlərlə bir sırada çəkildi. Onun xeyriyyəçi kimi fəaliyyətinin xüsusi mərhələsini Birinci dünya müharibəsi illəri təşkil edir. Məhz müharibə dövründə o, digər Azərbaycan xeyriyyəçi-məsəntləri ilə birlikdə Anadolu hərbdələrinə - hərbdən zərər çəkənlərinə geniş miqyas almış maddi və mənəvi yardım kampaniyalarında iştirak edir.

Ədəbiyyat

1. Aşırılı A. Nargin adasında Türk əsirləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 112 s.
2. Bakı xəbərləri. Açıq söz qəzeti. 20 aprel, 1917, №454
3. Betül Aslan. I Dünya Savaşı Esnasında “Azərbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği (Yardımları)” və Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000. 395 s.
4. Cavadov C. Azərbaycanda xeyriyyəçilik hərəkatı: (XIX əsrin sonu və XX əsrdə). Bakı: Elm, 1999, 255 s.
5. Cəmiyyəti-xeyriyyə şöbəsinin hesabatı. Açıq söz qəzeti. 27 dekabr, 1915, №70
6. Cəmiyyəti-xeyriyyədə. Açıq söz qəzeti. 14 iyun, 1917, №497
7. Cəmiyyəti-xeyriyyədə. Açıq söz qəzeti. 17 iyul, 1917, №521
8. Əhməd Cavad. Yuxarı acarada came-şərif rəsmi güşadı. Açıq söz qəzeti. 6 iyul, 1917, №514
9. Məmmədova N. “Nəşri-Maarif” cəmiyyətinin yaranması və fəaliyyəti. Bakı: Elm, 2005, 188
10. Məmmədova N. Birinci Dünya müharibəsində Qafqaz cəbhəsi. Qaçqınlar və hərbi əsirlər: [türk qaçqınlar və hərbi əsirlər]. Bakı: Təhsil, 2020, 399 s.
11. Möhtaqlara kömək cəmiyyəti. Açıq söz qəzeti. 27 noyabr, 1917, №614
12. Müsəlman hərbdələri. Açıq söz qəzeti. 4 dekabr, 1915, №53
13. Müsəlmanlara açıq məktub. Açıq söz qəzeti. 12 fevral, 1918, №679
14. Nağıyeva G. Milyonçu-xeyriyyəçi Ağbala Quliyev haqqında. <https://banco.az/az/news/milyoncu-xeyriyyeci-agabala-quliyev-haqqinda>
15. Oruc Orucov “Nargində türk əsirlərinin halı”. Açıq söz qəzeti. 30 noyabr, 1917, №617
16. Rəsulzadə M.Ə. Cəmiyyəti-xeyriyyənin onyıllığı. Açıq söz qəzeti. 15 noyabr, 1915, №35
17. Seyidzadə D. Azərb. XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 1998. 187 s

18. Türk əsirçocuqlarının Nargin cəzirəsindən götürülməsi. Açıq söz qəzeti. 7 yanvar, 1918, №648
19. Благотворительность: виды, формы, пример. <https://detfond.com/blagotvoritelnost/>
20. В благотворительном обществе. Газета Баку, 24-го января 1915 год, №19, с. 2
21. Гасанлы Джамиль. Армянские добровольцы на Кавказском фронте (1914-1916). Кавказ и глобализация. Том 8, выпуск 3-4, 2014. с. 201-221
22. Дело - труба. В Беслане сносят исторические корпуса крахмального завода купца Гулиева // <https://www.moyfasad.org/2021/06/blog-post.html>
23. Дулаева З., Мамедов М. Баку в годы Первой мировой войны // Azərbaycan Birinci Dünya Müharibəsi dövründə. Elmi məqalələr toplusu. Bakı, «Ziya», 2014 s. 32-57
24. Исмаилов Э.Р. Очерки по истории Азербайджана. М.: Флинта, 2010. 424 с.
25. Калоев Г.Ф. Малые города Северной Осетии. Владикавказ: Ир, 1992, 136 с.
26. Мусульманская жизнь. Газета Баку, 12-го апреля 1913 год, №83, с. 3
27. О пожертвованиях в пользу недостаточных учеников Бакинской 2-й мужской гимназии. Газета «Баку», 2-го мая 1913 г. № 97, с. 1
28. Отношение директора распорядителя «Кавказского акционерного общества мукомольных и рисоочистительных мельниц «Ага Бала Гулиев» Бакинскому временному генерал-губернатору, от 20-го апреля 1916 г., ARDTA, f. 512, siy. 1 iş 8, v. 5
29. Пожертвования в пользу пострадавших от землетрясения г. Шемахе и окрестностях. Газета «Каспий», 14-го марта 1902 г. № 59, с. 3
30. Пожертвование члена попечительного комитета Ага Бала Гулиева. Газета Баку, 21-го октября 1914 год, №235, с. 3
31. Рустамова Дж.Я. Буржуазия Азербайджана в период Февральской революции и правления большевистско-дашнакских сил в Баку. Tarih va onun problemləri, № 3 2012. s. 56-64
32. Рустамова Дж.Я. Национальная буржуазия Азербайджана в годы Первой Мировой войны. Диссертация на соискание ученой степени доктора наук по истории. Баку, 2014. 308 с.
33. Талыбова С.Г. Культурно просветительская и благотворительная деятельность Азербайджанской буржуазии (конец XIX - начало XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Баку, 1994. 202 с.

ВКЛАД АГАБАЛЫ ГУЛИЕВА В РАЗВИТИЕ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Алиева Вафа Тахир кызы

Резюме

В представленной статье рассматривается вклад видного представителя азербайджанской буржуазии, сыгравшего существенную роль в становлении мукомольной промышленности в Баку, в развитие благотворительной деятельности в Азербайджане. Как человек консервативный и приверженный к традициям своего народа, Агабала Гулиев всегда старался придерживаться канонам милосердия Ислама, призывающим оказывать всестороннюю помощь своим единоверцам и сородичам. В статье на основе деятельности Бакинского мусульманского благотворительного общества раскрываются некоторые обстоятельства деятельности А. Гулиева в области меценатства, особо развернувшейся в годы Первой мировой войны. А. Гулиев наряду с другими выдающимися представителями азербайджанского предпринимательства (Г.З. Тагиев, М. Мухтаров, А.М. Нагиев, А. Ашурбеков и др.) сыграл существенную роль в

обеспечении продовольствием и предметами первой необходимости анатолийских мусульман, пострадавших от боевых действий. Кроме того, он внес значительный вклад в строительство мечетей, а также в разные просветительские инициативы.

CONTRIBUTION OF AGABALA GULIYEV TO THE DEVELOPMENT OF CHARITABLE ACTIVITIES IN AZERBAIJAN

Aliyeva Vafa Tahir

Summary

The article examines the contribution of a prominent representative of the Azerbaijani bourgeoisie, who played a significant role in the formation of the flour-milling industry in Baku, to the development of charitable activities in Azerbaijan. As a conservative person and committed to the traditions of his people, Agabala Guliyev always tried to adhere to the canons of Islamic mercy, calling for comprehensive assistance to his co-religionists and relatives. Based on the activities of the Baku Muslim Charitable Society, the article reveals some of the circumstances of A. Guliyev's activities in the field of philanthropy, which especially unfolded during the First World War. A. Guliyev, along with other outstanding representatives of Azerbaijani entrepreneurship (G.Z. Taghiyev, M. Mukhtarov, A.M. Nagiyev, A. Ashurbekov, etc.), played a significant role in providing Anatolian Muslims affected by the hostilities with food and basic necessities. In addition, he made a significant contribution to the construction of mosques, as well as to various educational initiatives.

Rəyçi: Tarix üzrə fəlsəfə doktoru- Hacı Həsənov
Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il

UOT:94(47.24).

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ GƏNCƏ ŞƏHƏRİNDƏ SOSIAL VƏZİYYƏT*Həsənov Elnur Lətif oğlu**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Gəncə Bölməsi**lnurh273@gmail.com*

Xülasə: *Məqalədə Gəncə şəhərində XX əsrin birinci yarısında sosial durumun səciyyəvi xüsusiyyətləri elmi əsaslarla tədqiq edilmişdir. Qədim tarixə və özünəməxsus inkişaf cəhətlərinə malik olan şəhərdə sosial vəziyyətin mühüm göstəriciləri çoxsaylı arxiv sənədləri, tarixi mənbələr, elmi əsərlər əsasında öyrənilmişdir. Məhəlli şəhərsalma quruluşu, səciyyəvi memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Gəncə şəhərində demoqrafik durum, sosial rifahın əsas cəhətləri araşdırılmışdır. XX əsrin əvvəllərində şəhərin ümumi inkişafının müəyyən edilməsində sosial sahənin əhəmiyyəti elmi tədqiqat obyektinə kimi öyrənilmişdir.*

Açar sözlər: XX əsr, Azərbaycan, Gəncə, sosial rifah, ictimai vəziyyət, şəhərin inkişafı.

Ключевые слова: XX век, Азербайджан, Гянджа, социальное обеспечение, общественное положение, развитие города.

Key words: XX century, Azerbaijan, Ganja, social security, social status, city development.

Giriş

Azərbaycanın qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Gəncə şəhərinin tarixində XIX əsr və XX əsrin birinci yarısının xüsusi yeri vardır. Milli məfkurənin əsas mərkəzlərindən biri hesab edilən şəhərdə XIX əsrin əvvəllərində 45700 nəfərdən çox əhali yaşayırdı [6, s. 11].

Kapitalist münasibətlərinin inkişafı XIX əsrin ikinci yarısında Gəncə şəhərinin ictimai-iqtisadi inkişafına təkan verdi. Şəhərlərdə təsərrüfat həyatının canlanması, həm də vahid pul və ölçü-çəki sistemlərinin tətbiq olunması ilə şərtlənirdi. Bu akt qədim ticarət və sənətkarlıq ənənələrinə malik olan Gəncənin tərəqqi etməsi üçün xüsusi əhəmiyyətli rol oynadı. XIX əsrin birinci yarısında iqtisadi göstəricilərinə və Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında tutduğu mövqeyə görə Şamaxıdan, Nuxadan, Şuşadan XIX əsrin Gəncə əsrin 80-ci illərində sürətlə inkişaf edərək Şimali Azərbaycan şəhərləri içərisində ikinci (Bakıdan sonra) yerə çıxdı [3, s. 2].

Rusiyaya birləşdirilərkən Tiflis, İrəvan və Xəzər quberniyalarına daxil edilmiş Qarabağ və Gəncə vilayətlərinin hesabına 1868-ci ildə mərkəzi Gəncə şəhəri olmaqla Yelizavetpol quberniyasının təşkil olunması, Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi və bu yolun Gəncə yaxınlığından keçməsi burjuva münasibətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Rusiyada kapitalizmin eninə inkişafı Gəncənin də iqtisadi simasını müəyyənləşdirirdi. Şəhər mərkəzi Rusiyanın sənaye cəhətdən inkişaf etmiş rayonları üçün xammal bazarı rolunu oynayır. Göstərilən dövrdə Gəncə Qafqazda taxıl və pambıq istehsalının mərkəzi kimi formalaşmağa başlayır. Bundan başqa Gəncədə ipəkçilik sənayesi üçün barana, şərəbçilik müəssisələri üçün üzüm yetişdirilirdi. Şəhərin əsas sənaye müəssisələri gəc zavodu, tütün fabriki, beş pambıqtəmizləyən zavod, şərəb və limonad zavodları, biyan kökü istehsal edən zavod və s. idi. Məxəzlər şəhərdəki sənaye müəssisələri və onlarda işləyən fəhlələr haqqında ziddiyyətli bilgilər verirlər. Bu, ilk növbədə onların kəmiyyət göstəricisinə aiddir. Belə ki, mənbələrdə XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncədə 56, 71, 111 sənaye müəssisəsi və onların sayına müvafiq olaraq həmin müəssisələrdə 276, 376, 1700 fəhlə işlədiyi haqqında məlumatlar vardır. Həmin dolaşq bilgilər Gəncədəki, burjuva münasibətlərinin xarakterindən irəli gəlir. Çünki burada (əsasən 70-ci illərdən etibarən) sənaye kapitalizmi yox, kənd təsərrüfatı və

ticarət kapitalizmi daha çox inkişaf etmişdi. Sənaye kapitalizmi isə hələ rüşeym halında olmaqla, əsasən kустar xarakter daşıyırdı. Gəncənin iqtisadi simasında onun aqrar həyatla bağlılığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpırdı. Əhalinin böyük bir hissəsi sənət və ticarətlə yanaşı bağçılıq, üzümçülük, şərəbçilik, maldarlıq və əkinçiliklə məşğul idi [17, s. 311, 381, 387].

Kaxetiyanın Rusiya tərəfindən ilhaqından sonra (1801-1802-ci illərdə) Borçalı, Qazax və Şəmşəddil mahalları əhalisinin Gəncəyə axınını nəzərə alsaq. Gəncəli Cavad xan da onlara köməklik edərək, köçkünləri şəhərin Böyük Bağman bölgəsində yerləşdirir. Buradakı Qızıl Hacılı (Borçalıdan gələnələr), Qazaxlar (Qazaxdan gələnələr) və Qırıqlı (Borçalı və Şəmşəddildən gələnələr) məhəllələri belə yaranır.

1801-1802-ci illər ərzində təkcə Şəmşəddildən Gəncəyə 1900 ailə köçməsinə nəzərə alsaq, haqqında danışılan əhali yerdəyişmələrinin miqyasını təsəvvür edə bilərik. Doğrudur, 1803-cü ildə şəmşəddillilərin bir hissəsi (100-ə yaxın ailə) geri qayıtmışdı. Lakin Gəncənin qərb hissəsində əhalinin şəhərə köçməsi prosesi müəyyən fasilələr və müəyyən keyfiyyət fərqləri ilə 1808-ci ilə kimi davam etmişdi.

Sonrakı dövrdə əhalinin say tərkibi aşağıdakı rəqəmlərlə ifadə olunur:

1802-ci il	25700 nəfər
1804-cü il	5461 nəfər
1811-ci il	2530 nəfər
1820-ci il	6730 nəfər
1823-cü il	7000 nəfər
1825-ci il	9343 nəfər
1833-cü il	6647 nəfər
1840-cı il	9000 nəfər [6, s. 11; 17, s. 311, 381, 387].

1804-1811-ci illərdə əhalinin kəskin şəkildə azalmasının səbəbi rus qoşunları tərəfindən işğal olunması nəticəsində şəhərin, demək olar ki, “boş qalması” idi. Bu fəlakətdən sonra 3700 nəfər qalanın müdafiəsi zamanı həlak olmuş, minlərlə gəncəli didərgin düşmüşdü. 1820-1840-cı illərdəki əhalinin qeyri sabitliyi isə 1826-28-ci illər Rusiya-İran, 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrinin doğurduğu səbatsızlıq və göstərilən dövrdə həyata keçirilən köçürmə siyasəti ilə bağlı idi. Ona görə də bu rəqəmlər təkcə kəmiyyət göstəricilərini yox, həm də əsaslı keyfiyyət dəyişikliklərini əks etdirir.

Sonrakı dövr üçün aşağıdakı faktlarla üzləşirik:

1850-ci il.....	12361 nəfər
1856-cı il	15081 nəfər
1862-ci il	15191 nəfər
1868-ci il	16122 nəfər
1873-cü il	18571 nəfər
1886-cı il	20294 nəfər
1892-ci il.....	25758 nəfər
1897-ci il.....	33625 nəfər
1908-ci il	42454 nəfər
1911-ci il	59586 nəfər
1914-cü il	56886 nəfər
1917-ci il.....	54775 nəfər [5, s. 235; 16, s. 17].

Tədqiqatın mənbəyi

Qafqazın Ümumrusiya bazarına cəlb olunması, Gəncənin quberniya mərkəzinə çevrilməsi, siyasi həyatın sabitləşməsi bu dövrdə əhalinin artan xətlə inkişafı üçün şərait yaratmışdı. 1914-cü ildəki nisbi azalma nəzərə alınmazsa, bu proses 1917-ci ilə kimi davam

etmişdir. 1914-cü ildə əhalinin qismən azalması Birinci Dünya muharibəsinin başlanması ilə əlaqədar həyata keçirilən nisbi səfərbərliklə bağlı idi.

Bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, bu tarixi mərhələ ərzində elan edilmiş səfərbərlik şəhərin yalnız azsaylı xristian əhalisini deyil, həm də çoxsaylı türk-müsəlman sakinlərini əhatə etmişdi. Bu dövrə qədər mövcud olmuş “tatardan əsgər olmaz” prinsipi burada pozulmuşdur. Könüllülük əsasında Gəncə (Yelizavetpol) quberniyasının bütün qəzalarında, o cümlədən Gəncə şəhərindən (qəzalar hüququnda) əsgər yığılır və onların əsasında “2-ci Yelizavetpol süvari tatar alayı” yaradılır [16, s. 17].

Yüz nəfər atlıdan ibarət həmin hərbi hissə “Vəhşi diviziya” adlandırılan birləşmənin tərkibinə daxil edilir. “2-ci Gəncə süvari müsəlman alayı”nın döyüş qabiliyyəti haqqında həmin alayın komandiri podpolkovnik Polovtsovun Gəncə qubernatoru Kovalyovun adına göndərdiyi 11.07.1915-ci il tarixli teleqramı şəhadət verir. Həmin sənədin məzmunu aşağıdakı kimi idi:

“Vəhşi diviziya”nın alayları içərisində Gəncə süvari alayı birinci olaraq öz komandirinə Georgi xaçı ilə təltif olunmaq şərəfi nəsbət etdi. Bu yüksək mükafatla fəxr edərək, onu tatar süvarilərinin yüksək döyüş bacarığı və fədakar qəhrəmanlığının qiyməti kimi qəbul edirəm. Müsəlman döyüşçülərinin misilsiz şücaəti qarşısında mənim dərin heyrətimi qəbul etməyinizi xahiş edirəm” [6, s. 11].

Arxiv qovluqlarında Gəncə şəhərindən toplanmış döyüşçü süvarilərin adları da vardır. Onlar İsmayıl bəy Qəhrəmanbəyov, Məhəmməd Məşədi Mirzə oğlu, Oruc Abbas oğlu, Məmməd İsrail Quliyev, Oruc Məşədi İsgəndər oğlu, İsa Kərbəlayi İsmayıl oğlu, Yaqub Kərbəlayi Əhməd oğlu, Cahangir Əsgər oğlu, İsrail Məmməd oğlu, Ələkbər Abbas oğlu, Məmmədəli Qasım oğlu, Göyüş Abbas oğlu, İsrail Əsəd oğlu, Əliqara Niftalı oğlu, Seyid İrza Seyid Murtuza oğlu, Seyid Həsən Mirqasım oğlundan ibarət idi. Həmin qovluqda Gəncə quberniyasının bütün qəzalarından toplanmış Azərbaycan atlılarının adları da vardır [19, s. 18].

Sonrakı dövr üçün Gəncə əhalisinin sayında müşahidə edilmiş dəyişiklik aşağıdakı kimi olmuşdur:

1916-1917-ci illər60291 nəfər
1921-ci il42602 nəfər
1923-cü il38880 nəfər
1926-cı il57393 nəfər
1933-cü il80844 nəfər
1939-cu il99019 nəfər
1959-cu il116000 nəfər

1917-1921-ci il hadisələri nəinki Gəncənin, həm də bütövlükdə Azərbaycanın əhalisinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinə son dərəcə mənfi təsir göstərmişdi. Azərbaycan şəhərlərinin bir çoxları uzun müddət üçün sıradan çıxmış, bəziləri kiçik kəndlər səviyyəsinə enmişdi. Nuxa, Ağdaş, Göyçay, Salyan şəhərləri ilə bərabər, Gəncə şəhəri də ticarət-sənaye mərkəzi kimi əvvəlki əhəmiyyətini itirmiş, təsərrüfat həyatının nəbzini xeyli zəifləmişdi. Əhalinin Birinci Dünya müharibəsinin başlanğıcında olan sayı xeyli aşağı düşmüşdü ki, bu da ilk növbədə əhalinin təbii artımının azalması, ölümün artması və güclü miqrasiya prosesləri ilə bağlı idi [1, s. 4; 3, s. 2].

1918-ci ildə Gəncə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk paytaxtı və mühüm dövlət qərarlarının imzalandığı əsas mərkəz, ölkəmizi bolşevik və daşnak qüvvələrinin işğalından azad edən Qafqaz İslam Ordusunun yaradıldığı şəhər kimi şöhrət tapdı. Lakin 1920-ci ilin aprelində xəyanət və yalan nəticəsində Azərbaycanı işğal edən Sovet qoşunları xalqın mübarizə əzminin silah gücünə məhv ediləcəyini düşünərək, Gəncə şəhərinin mərd sakinləri

yenidən ölkəmizin tarixində ən böyük, ən çoxsaylı itkilərlə səciyyələnən ümumxalq mübarizəsinə, üsyana qalxdılar. 1920-ci il 26-31 may tarixlərində şəhər sakinləri dünya xalqlarına nümunə olmuş milli mübarizəyə başladılar. Sovet qoşunlarına ilk və ən böyük itkiləri yaşadan şəhər əhalisi yenə də xəyanət nəticəsində ilk milli Azərbaycan ordusunu yaradan 10 nəfərdən artıq Gəncəli generallar: Xudadat bəy Rəfibəyli, Cahangir bəy Kazımbəyli, Əmir Kazım Mirzə Qacar, Məhəmməd Mirzə Qacar, Feyzulla Mirzə Qacar, Əbdülhəmid bəy Qaytabaşı, Cavad bəy Şıxlinski, İbrahim ağa Usubov, Həbib bəy Səlimov, Əliyər bəy Haşımbəyov və Teymur bəy Novruzovun namərd gülləsi ilə şəhid edilməsinə şahidlik etdi [18, s. 19-22].

Nəticə

Milli istiqlal tariximizin görkəmli tədqiqatçısı, ədib Ceyhun bəy Hacıbəyli qeyd edirdi:

“Gəncə üsyanı millətimizin şərəf və namusunun yenidən kəsbi-etibar qazandığı bir dastandır. Gəncədə may ayında tökülən qanlar 27 aprel hadisəsi hərəkətində millətimizə atılan ləkəni silib-götürdü” [2, s. 5].

Üsyan ərafəsində qırmızı ordunun 20-ci atıcı diviziyasının 178-ci və 180-ci atıcı alayları, üçüncü briqadanın rabitə taboru və komendant bölmələri şəhərin daha çox tarixi-memarlıq abidələrinin mövcud olduğu Ozan, Dulusçular, Şərbaflar, Boyaqçılar, Dəmirçilər, Misgərlər, Səbizkar, Əttarlar və digər sənətkarlıq məhəllələrində yerləşdirildi. 40-cı süvari briqadası Zurnabad kəndinin ətrafında dayanmışdı. Həmin günlərdə Taman süvari briqadasının üçüncü alayı da Gəncəyə gətirildi [18, s. 21-22].

Xalq üsyanı 1920-ci il mayın 24-dən 25-nə keçən gecə başladı. Qısa müddətdə şəhərin mühüm obyektləri, əksər məhəllələrdəki işğalçı qoşun hissələri nəzarət altına götürüldü. Hərbi anbar, mərkəzi həbsxana, dəmir yolu stansiyası, fəvqəladə komissarlığın binası ələ keçirildi. Üsyanın başlama tarixinin seçilməsi də təsadüfi deyildi. Mayın 28-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunmasının 2 ili tamam olurdu. Həmin gün Gəncə üsyanının rəhbərləri və şəhər ictimaiyyəti dairə məhkəməsinin binasına toplaşaraq Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan olunmasının iki illiyini qeyd etdilər. Tarixi sənədlərin tədqiqi nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ümumxalq üsyanında xarici işğalçılara qarşı mübarizə aparmış Gəncənin məhəllələrinin əhalisinin milli tərkibi aşağıdakı kimi olmuşdur (kişi cinsindən olan gənc və orta yaşlı əhali nəzərdə tutulur):

Azərbaycanlılar 67 min 436 nəfər, çuvaşlar 4 nəfər, qaraçaylar 6 nəfər, qumuqlar 1 nəfər, türkmənlər 3 nəfər, qırğızlar 1 nəfər, avarlar 13 nəfər, darginlər 1 nəfər, udinlər 3 nəfər, qazıqumuqlar 18 nəfər, çeçenlər 7 nəfər, inquşlar 6 nəfər, çərkəslər 4 nəfər, bidətçi ruslar (molokanlar) 19 nəfər, maloruslar (ukraynalılar) 15 nəfər, beloruslar 1 nəfər, polyaklar 4 nəfər, macarlar 1 nəfər, moldovanlar 1 nəfər, osetinlər 2 nəfər, yəhudilər 23 nəfər, aysorlar 6 nəfər, gürcülər 48 nəfər, acarlar 1 nəfər, lazlar 2 nəfər [1, s. 4].

Yuxarıda adları sadalanan sənətkarlıq məhəllələrində erməni xəyanətkarlarının və onların bolşevik havadarlarının terror və işğalçı əməllərinə qarşı yerli əhalinin güclü müqavimət göstərməsi bir daha sübut edir ki, tarixən olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində də Gəncə əhalisinin əksəriyyəti Azərbaycanlılardan ibarət olmuş, sənətkar məhəllələrinin də sakinlərinin böyük qismi yerli müsəlmanlardan ibarət olmuşdur. Xalq hərəkətinin getdikcə geniş miqyas aldığı görünən XI Qızıl Ordunun komandanlığı üsyanın yatırılması üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. 179-cu alay və 20-ci diviziyanın süvari briqadası dərhal Gəncəyə gətirildi. İki gündən sonra Zaqatala bölgəsindəki 18-ci süvari diviziyası da Gəncə ətrafında yerləşdirildi. Ermənilər elə ilk gündən rus-sovet işğalçılara yaxından kömək edirdilər. Mayın 29-da qırmızı qüvvələrin üsyançılar üzərinə ilk mütəşəkkil hücumu uğursuzluqla başa çatdı. Üsyançıların əks-hücumları onları ağır vəziyyətə saldı. Belə olduqda XI Qırmızı Ordu komandanlığı Gəncəyə yenə də əlavə qüvvələr gətirməyi

qərarlaşdırdı. Mayın 30-da Gəncədə XI ordunun 5 piyada, 6 süvari alayı, 7 əlahiddə hissəsi, 57 ədəd topu və 2 zirehli avtomobili var idi. Bu qüvvələrin çoxu şəhərin şimalında yerləşirdi. Mayın 31-də buradan əsas hücum başladı. Çoxlu sayda canlı qüvvənin, topların və zirehli avtomobillərin işə salınması şəhərdə son dərəcə böyük dağıntılara səbəb oldu. Qüvvələr qeyri-bərabər idi. Təpədən-dırnağa silahlanmış nizami orduya tab gətirmək heç də asan deyildi. Şəhəri tərək etmək imkanı olmayan üsyançılar, habelə dinc əhali mühasirəyə alınaraq kütləvi şəkildə güllələndi. Bir neçə gündən sonra top-tüfəng gücünə üsyan yatırıldı. Çox da dəqiq olmayan məlumatlara görə, bu savaşa düşmən tərəfdən 8,5 min nəfər ölüb. Üsyançıların itkisi isə 12 min nəfərə çatırdı. Gəncə üsyanının mübarizlərindən Qaçaq Qəmbər, general-mayor Feyzulla Mirzə Qacar, hüquqşünas İsmayıl xan Ziyadxanov, habelə ədəbiyyatımızın mahir tədqiqatçısı Firudin bəy Köçərli, mühəndis Abuzər bəy Rzayev, müəllim Mirzə Abbaszadə və başqaları namərd güllələrinin qurbanı olub. Azərbaycan ordusunun bir neçə generalı, 27 polkovnik və podpolkovniki, 46 kapitanı, ştab-kapitanı, poruçik və podporuçiki, 146 praporşik və podpraporşiki, 267 digər hərbi qulluqçusu bolşeviklər tərəfindən məhkəməsiz, sübutsuz qətlə yetirildi [1, s. 5-6; 4, s. 3].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnən milli-siyasi intibahın beşiyi olan Gəncənin həmin dövrdəki ictimai mühitinə və onun təkamülünə Türkiyə təsirinin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə Rusiya İmperiyası inqilabi təlatümlər dövrünə qədəm qoyarkən xalqın taleyini düşünən və bu məqsədlə milli təşkilatlanma zərurətini anlayan Azərbaycan liderləri milli-siyasi tariximizin başlanğıc nöqtəsi sayıla bilən bir məqamı gerçəkləşdirdilər. Hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuş, Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə Milli Təhlükəsizlik idarəsinin rəisi işləmiş Nağı bəy Şeyxzamanlının xatirələrində “Difai”nin yaradılmasının zəruriliyi bu cür vurğulanır:

“... Milli Azərbaycan işləri ilə məşğul olan Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncəyə gəlmişdi... O vaxt gizli təşkilatımız ilhamını bir neçə irəli gələn millətərvərlərimizdən alırdı. Onların başında Rəfibəyli Əliəkbər bəy, iki qardaş Xasməmmədli, Yusifbəyli Nəsim bəy, doktor Həsən bəy Ağaoğlu dururdular. Bu böyüklərimiz Ağaoğlu Əhməd bəyi axşam yeməyinə dəvət edərkən xeyli söhbət apardılar. Azərbaycan xalqının gələcəyi qaranlıq olduğu və qarşıda ruslar ermənilərin əli ilə hər bir pisliyi edə biləcəkləri üçün xalqı birləşdirmək, rus idarəsi ilə mücadilə etmək... üçün gizli bir təşkilat yaratmağa, gizli firqəni “Difai” deyə adlandırmağa qərar verdilər” [18, s. 24-26].

Beləliklə, məhəlli şəhərsalma quruluşu, səciyyəvi memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Gəncə şəhərində demoqrafik durum, sosial rifahın əsas cəhətlərinin araşdırılması sayəsində XX əsrin əvvəllərində şəhərin ümumi inkişafının müəyyən edilməsində sosial sahənin əhəmiyyəti də vardır. XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində sosial durumun göstəricilərinin elmi əsaslarla araşdırılması təsdiq edir ki, qədim tarixə sahib olan və milli dövlətçilik ənənələrinə sədaqəti ilə seçilən bu şəhərdə tədqiq edilən dövrün bütün çətinliklərinə baxmayaraq, ümumi inkişaf davam etmiş və bu proses özünün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı, Fond № 20, siyahı № 4, iş № 12, vərəq 4-7.
2. “Azərbaycan” dərgisi (qəzet). Paris, 1952-ci il. № 2, s. 5.
3. Ахмедов Ф.М. Сколько тебе лет, Гянджа. Газета «Новости Гянджи», № 121, 3 ноября 1990 г., с. 2.
4. Ахмедов Ф.М. Депортация Азербайджанских турков. Газета «Новости Гянджи», № 127, 29 ноября 1990 г., с. 3.

5. Бартольд В.В. Место иранцев, Ирана и иранской культуры в мировой истории. Сочинения, том VII. М., 1971, с. 235.
6. Cəfərov Ə.H. Kirovabad. Bakı, 1961, s. 11.
7. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Elm, Gəncə, 2007, 246 s.
8. Əhmədov F.M. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri. Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı, 1989, s. 247.
9. Hasanov E.L. Innovative study of historical heritage of Ganja city based on cultural-literary materials. Manuscript and Book Heritage of Ukraine, 2023, № 31, p. 271-286. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.31.271>.
10. Hasanov E.L. Research of historic-cultural heritage of medieval Ganja based on information about the Nizami Ganjavi family. Pravnehistoricke Studie, 2024. № 54(1), p. 19-29. DOI: <https://doi.org/10.14712/2464689X.2024.3>.
11. Hasanov E.L. Significance of the written sources in study of medieval heritage of Ganja. Manuscript and Book Heritage of Ukraine, 2024. № 32(1), p. 116-134. DOI: <https://doi.org/10.15407/rksu.32.116>.
12. Hasanov E.L. Multidisciplinary basis of historical-ethnographic research of craftsmanship traditions in Ganja city. Warsaw, 2018. 100 p.
13. Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31. - 28-29 octombrie 2021, Bons Offices SRL. Chișinău, 2021, p. 139-140.
14. Həsənov E.L. Gəncə şəhərində XX əsrin birinci yarısında incəsənətin inkişafı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. "Azərbaycan tarixşünaslığı. Elmi əsərlər", № 2(83), Bakı, 2022, s. 59-71.
15. Həsənov E.L. XIX-XX əsrin əvvəllərində Gəncə şəhərində demoqrafik vəziyyət. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası, № 2(6), Gəncə, 2023, s. 70-76.
16. Искендеров А.Г. Классовая структура городского и сельского населения Азербайджана в период трети XIX века. Azərbaycan şəhərləri kapitalizm dövründə. Bakı, 1987, c. 17.
17. Кавказский календарь на 1854 г. с. 317, 381, 387.
18. Muradov Z., Həsənov E., Əmiraslanov R., Türkiyə-Azərbaycan əbədi amal birliyinin Gəncə səhifələri. Gəncə, 2022, 111 s.
19. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи. СПб., 1830, с. 18.
20. Фатуллаев Ш.С., Градостроительство и архитектура Азербайджана XIX - начала XX века. Ленинград, 1986, 456 с.

СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В ГОРОДЕ ГЯНДЖА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Гасанов Эльнур Лятиф оглу

Резюме

В статье на научных основах изучены характерные особенности социальной ситуации в городе Гянджа в первой половине XX века. Важные показатели социального развития в городе, имеющем древнюю историю и уникальные аспекты развития, изучены на основе многочисленных архивных документов, исторических

источников и научных трудов. Исследованы демографическая ситуация и основные аспекты социального благополучия в городе Гянджа, отличающемся локальной градостроительной структурой и характерными архитектурными особенностями. В начале XX века значение социальной сферы в определении общего развития города изучалось как объект научных исследований.

SOCIAL SITUATION IN GANJA CITY DURING THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Hasanov Elnur Latif oğlu

Summary

In article on a scientific basis have been studied the characteristic features of the social situation in the city of Ganja in the first half of the XX century. Important indicators of social development in a city with an ancient history and unique aspects of development were studied on the basis of numerous archival documents, historical sources and scientific works. The demographic situation and main aspects of social well-being in the city of Ganja, which is distinguished by its local urban planning structure and characteristic architectural features, have been studied. At the beginning of the XX century, the importance of the social sphere in determining the overall development of the city was studied as an object of scientific research.

Rəyçilər: Millət vəkili, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Pərvin Kərimzadə, t.ü.f.d., dos. Etibar Musayev.

Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının 21 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 05fevral 2025-ci il

UOT:94.

İMAM ŞAMIL: DAĞLILARININ RUSİYAYA QARŞI QAFQAZ MÜHARİBƏSİ

t.ü.f.d. Əsədova Xanım İradil qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
xanim.as@mail.ru

Xülasə: Görkəmli sərkərdə, XIX əsrin birinci yarısında Dağıstan, Çeçenistan və Şimali Qafqaz xalqlarının azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizədə lideri, nadir çoxmillətli və çoxkonfessiyalı dövlətin yaradıcısı, istedadlı islahatçı, dövlət xadimi, alim və mahir diplomat olan İmam Şamil hələ sağlığında dünyada tanınırdı. Bu məqalə XIX əsrin birinci yarısında mürəkkəb beynəlxalq vəziyyətin hadisələrini işıqlandırır. Bu hadisələr əsasən Şamilin başçılığı ilə Qafqazın dağ xalqlarının Rusiyaya qarşı 25 illik müharibəsi ilə bağlıdır. Bu müharibə köhnə ədəbiyyatda Qafqazın dağlı xalqlarının Rusiyaya qarşı azadlıq və milli müstəqillik uğrunda qəhrəmancasına mübarizəsi, Şamilin fəaliyyəti isə milli qəhrəman şücaəti kimi qiymətləndirilmişdir. Bu fikir əvvəllər bəzi tarixçilər tərəfindən irəli sürülüb və xüsusilə Qərb, əsasən ingilis tarixçiləri tərəfindən dəstəklənməkdə davam edir.

Açar sözlər: müharibə, Dağıstan, Qafqaz, tayfalar, Şamil

Keywords: war, Dagestan, Caucasus, tribes, Shamil

Ключевые слова: война, Дагестан, Кавказ, племена, Шамиль

İmam Şamil dağıstanlıların Nadir şah üzərində qələbəsindən və Dağıstanın Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil olmasından sonra dünyaya gəlib. Şamil uşaqlıqdan elmlə, dinlə tanış olur. Dağıstanda kişilərin mənəvi və fiziki tərbiyəsinə həmişə diqqət yetirilib. Uşaqlıqdan Şamil Dağıstanın gələcək birinci imamı Qaziməhəmmədlə dost olur. Onlar dağlıq bölgədə çoxlu yerli məşhur alimlərlə birgə təhsil alırdılar. Dağıstanlılar arasında müsəlman aləmində həmişə məşhur alim və pedaqoqlar olub. Caro-Bəlakən mahalında azadlıq hərəkatına başçılıq edən Şeyx Şaban Qaziməhəmmədi və Şamili Qafqazın tanınmış mürşidi Maqomed Yaraqskinin yanına aparır və onlar onun müridləri olurlar. Şeyx Cəmaləddin Kazikumuxskidən də dərs alıblar.

Təxminən eyni dövrdə çar generalı, Napoleonla müharibə qəhrəmanı A.P. Ermolovu Dağıstana göndərdi. O, yerli xalqların kimliyinə və həyat xüsusiyyətlərinə, adət-ənənələrinə və inanclarına etinasız yanaşaraq, sərt aqressiv siyasət yürütməyə başlayır. Nəticədə dağlılar ikiqat zülmədən əziyyət çəkməyə başladılar. Üstəlik, çar və yerli hərbi idarələr köndülərin və əhalinin digər kateqoriyalarının hüquqlarını pozaraq yerli feodallara hər cür dəstək verirdilər. Bir çox dağıstanlıların vəziyyəti hər gün pisləşirdi.

Məşhur şeyx və alimin uzun-uzadı xütbə və mülahizələrdən sonra Qaziməhəmməd və Şamil, belə qənaətə gəlirlər ki, bu nəsihətlər yaxşıdır, lakin heç bir fayda vermir. Biz azadlıq və iman uğrunda, hər şeydən əvvəl yerli feodallara qarşı mübarizə aparıb, qazavat elan etməliyik. Eyni zamanda çar qoşunları dağıstanlılara qarşı təcavüzkar hərəkatlarını gücləndirdilər. Qaziməhəmməd və Şamil devizi ilə xalqı şəriət əsasında öz haqları uğrunda mübarizəyə təşkilatlandırmağa başladılar: “Azadlığımıza qəsd edən hər kəsə qazavat” [8, s.14]. Onlar çoxlu qələbələr qazandılar, lakin onların müharibəsi əvvəlcə rulara və Rusiyaya qarşı deyil, azadlıq və inanc, o cümlədən yerli feodallar və sülh uğrunda müharibə idi. Şamil imam olduqdan sonra Dağıstanı, Çeçenistanı, Çərkəzi və Qafqazı birləşdirmək, bütün müsəlmanlar üçün dövlət hakimiyyətinin bütün qanunları və strukturları ilə vahid dövlət “imaməti” yaratmaq üçün dinc möhlət almaq istəyirdi. Bu, İmam Şamilin Dağıstan üçün fəaliyyətinin ən perspektivli istiqaməti idi - bütün Dağıstan millətlərinin bir xalq dövlətində birləşməsi.

Qəmzət bəyin öldürülməsindən sonra Şamil imam elan olundu, o, ilk növbədə bütün dağstanlıları və qafqazlıları ümumi dövlət - imamət yaratmaq ideyası ətrafında birləşdirərək azadlıq hərəkatında yeni bir mərhələyə qədəm qoydu. 1842-ci ildə Şamilin yoldaşlarından siyasi, inzibati, dini və məhkəmə vəzifələrini həll etmək üçün şura (divan) yaradıldı. Şənbə və bazar günləri Şamil şikayətçiləri şəxsən qəbul edirdi. 1842-1847-ci illərdə Şamilin bir sıra qanunvericilik müddəaları "Nizam" ümumi adı ilə qəbul edildi. Toplu şəriətin tələblərinə cavab verən və müəyyən konkret hallar nəzərə alınmaqla onun müddəalarını əlavə edən fərman və qaydalardan ibarət idi. Nizamlar nikah və varislik, ticarət və mübadilə, dava və bıçaqlanmalara görə cərimələr, dövlət xəzinəsinə dair müddəalar və inzibati məmurların saxlanması və s. məsələləri ilə məşğul olurdular İctimai əyləncələrə qadağa qoyuldu [6, s.45]. Qan davası və qız qaçırma, hətta onun üçün fidyə almaq adəti qadağan idi. Sonsuz müharibələr şəraitində imamətdə həyata keçirilən digər hadisələr kimi Şamilin hüquq islahatı (nizamı) ardıcıl və yekun ola bilməzdi. İslam hüququnun müddəaları dağlılarının ənənəvi qanunlarının - adət qanunlarının bəzi normaları ilə birləşdirilir. Naiblərdə nizam qanunlarına görə yerli adət hüququ nəzərə alınmaqla mühakimə olunurdu.

Şamil sülh üçün mübarizə apardı və onu əldə etmək üçün hətta oğlu Cəmaləddini də əmanətə verdi. Şamilin qoşunları öz dağlarını qəhrəmancasına müdafiə edirdilər. Axulqonun müdafiəsi misilsiz cəsarət və fədakarlıq nümunəsi idi. Tam blokada və çar qoşunlarının davamlı hücumları şəraitində dağstanlılar 79 gecə-gündüz müqavimət göstərdilər. Nəhayət, Axulqonun müdafiəçilərinin əksəriyyəti həlak olduqda, imam Şamil oğlunu çiyində götürərək Çeçenistana getməyə məcbur oldu, burada çeçenlər onu dəstəklədilər və çar qoşunlarına qarşı müqaviməti yeni səviyyədə gücləndirmək imkanı qazandı.

Nəşr edilmiş sənədlərdən aydın olur ki, Şamilin başçılığı ilə dağ xalqlarının Rusiya ilə müharibəsi Qafqazın qeyri-müsəlman xalqlarının zorla İslamı qəbul etməsinə və Qafqazın bütün xalqlarının və millətlərinin tam iqtisadi, milli və bütövlükdə İslamı qəbul etməyə yönəlmiş mürtəcə müharibə idi. Bu müharibənin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun təcavüzkar məqsədi müridizmin panislam ideologiyasından ilham aldığı Sultan Türkiyə tərəfindən daim dəstəklənməsidir. Bu, əslində bu müharibəni əvvəlki Rusiya-Türkiyə müharibələrindən fərqləndirir.

Muridizm (ərəbcə itaət) - imama şəxsiz itaəti təbliğ edən müsəlman dini fanatizminin vəhşi doktrinası, Şamilin əlində sadıq alətə çevrilmiş, Dağıstan, Çeçenistan və Çərkəz tayfalarını və millətlərini birləşdirmək, Rusiya ilə döyüş üçün uğurla istifadə edilmişdir.

Əsasən ictimai-təsərrüfat həyatında icma-tayfa yolunda ilişib qalmış Dağıstan, Çeçenistan və Çərkəz müsəlman dağ tayfaları XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində feodallaşma prosesini yaşamışlar. Bu millətlərin qəbilə icmaları bir-birindən ayrılmış, ibtidai dinin əsdiyi və əsir düşdüyü geridə qalmış iqtisadi həyat sürmüşlər. Yalnız bu icmaların feodal parçalanması prosesində fərqlənən əhalinin yuxarı təbəqələri XVIII əsrin ikinci yarısından başlayaraq Rusiya ilə "müqəddəs müharibə"də dağ xalqlarının birləşməsində müəyyən rol oynamış müsəlman mollaları tərəfindən yayılan monotenist İslam dinini qəbul etmişlər.

Dağıstanın və Çeçenistanın varlı təbəqələri tərəfindən imam-mənəvi başçı namizədliyi irəli sürülən və Türkiyə Sultanı tərəfindən dəstəklənən Şamil özündən əvvəlki Qazi-Məhəmmədin (1829-1832) və Qəmzət bəy (1832 - 1834) ciddi uğursuzluqlarından sonra müridizmə rəhbərlik edən ən görkəmli şəxsiyyət oldu.

Qərbi Asiyadan keçməklə Hindistana marşrutun təmin edilməsində maraqlı olan İngiltərə hakim dairələri Türkiyəni cənubdan Rusiyaya qarşı qoyaraq öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdılar. 1809-cu ildə İngiltərə -Türkiyə müqaviləsi bağlandıqdan sonra Türkiyə onu Rusiyaya qarşı qızıqdırmaq üçün silaha çevrildi və anti-Rusiya intriqaaları

meydanına çevrildi. İngilis agentləri bu istiqamətdə xüsusi fəallığı 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra, Türkiyə Şimali-Qərbi Qafqazdan tamamilə çıxarıldıqdan və Qara dənizin bütün şərq sahilləri Rusiyanın ərazisi kimi tanındıqdan sonra başladı.

Rusiya ilə uzunmüddətli Qafqaz müharibəsi təkcə Şimali Qafqaz xalqlarını deyil, həm də Şamilovun dəstələri ilə mübarizə aparmaq və güclü qarnizonları saxlamaq üçün Qafqazda axtarıqlarını daim artırmağa məcbur olan Rusiyanı da yormuşdu. Tarixi taleyini Rusiya ilə bağlayan Gürcüstan bu müharibədə xüsusilə əziyyət çəkdi.

1845-ci ildə cəmlənmiş hücumlar taktikası rus ordusunun komandanlığı ilə Çeçenistana və Dağıstana tədricən nüfuz etmə taktikası ilə əvəz olundu. Lakin buna cavab olaraq Şamil bir çox yerlərdən, xüsusən Dağıstan və Kabardadan geniş hücum keçdi. Kabardaya hücum Gürcüstan Hərbi Yolunun baş hissəsini tutmaq, o zamanlar Zaqafqaziyanı Rusiya ilə birləşdirən bu ən mühüm arteriyanı kəsmək məqsədi daşıyırdı [2, s.54]. Lakin Şamil məğlub oldu, Dağıstana çəkilməyə məcbur oldu. Müvəqqəti sakitlik yarandı. Bu zaman rus qoşunları yeni plana əsasən, əlçatmaz dərələrə və tamamilə əlçatmaz dağlara dərin soxulmadan, işğal etdikləri yerləri addım-addım təmin etdilər.

Bu hadisələrdən sonra Şamil müharibə uzandı. Dağıstanın və Çeçenistanın əhəmiyyətli bir hissəsini hakimiyyəti altında saxlayan Şamil öz ərazilərində despotik monarxiya əsasında bir növ dövlətçilik yaratmağa çalışırdı. O, Dağıstan və Çeçenistan idarəsini öz əlində mərkəzləşdirdi və Qafqazın dağlıq hissəsinin qalan xalqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmək üçün mübarizə apardı.

Qafqazın bütün müsəlman tayfalarını birləşdirmək üçün monoteist islamdan məharətlə istifadə edən Şamil Dağıstan və Çeçenistanı ələ keçirdikdən sonra Qara dənizin şərq sahillərinə çatmaq üçün tədricən Çərkəz tayfalarını öz nəzarəti altına almağa ümid edirdi.

Lakin birləşmiş dağ xalqlarını birləşdirmək üçün iqtisadi zəmin olmadığından bu istiqamətdəki bütün fəaliyyətlər Şamilin öz fanatik müridləri vasitəsilə həyata keçirdiyi görünməmiş zorakılıq tədbirləri ilə əlaqələndirilirdi. Bu əslində Şamilin az-çox nizamlı dövlətçilik yarada bilməməsini izah edir. Məsələn, Şamilin zalım gücü üçün xarakterikdir ki, onun katibi Xoca-Əlinin dediyinə görə, idarəetmə xərcləri Dağıstan və Çeçenistan vilayətlərindən gələn vergi gəlirləri hesabına deyil, rusların kəndlərinə və Gürcüstana edilən basqınlar və soyğunlar hesabına ödənilirdi.

Şamil Türkiyə ilə əlaqələrini nəinki gizlətmir, hətta lovğalanırdı. 1853-cü ilin avqustunda dəstələrinin böyük bir yığınağı və dörd silahı ilə Çeçenistana gələn Şamil Rusiyaya qarşı yürüşə getməsi və türk sultanının göstərişi ilə Kaxetiyada ləzgi kordon xəttinə hücumu keçməsi barədə sayıələr yayır [4, s.16]. Şamil eyni vaxtda Məhəmməd Əmin Çərkəzdə fəaliyyətə başladı, fəxri ad üçün sultan diplomu və Şamilə birlikdə Rusiyaya qarşı hərəkət etmək üçün müvafiq əmr aldı.

Sənədlər açıq-aydın göstərir ki, Məhəmməd Əmin və Şamil Krım müharibəsi başlayana qədər türklər və ingilislər tərəfindən Qara dənizdən davamlı olaraq silah, barıt və ümumən hərbi materiallarla təmin olunub, türk gəmilərində qaçaqmalçılıq yolu ilə daşınıblar. Dini fanatizmə bürünmüş Şamilin Krım müharibəsi ərəfəsində Sultan Türkiyəsi ilə hərbi ittifaqı aydın konturlar əldə etdi. Geridə qalmış və ziddiyyətlərlə parçalanmış bu müharibədə Rusiya ilə müstəqil müharibə aparmaq imkanından məhrum olan Türkiyəni Avropanın qabaqcıl kapitalist dövlətləri - İngiltərə və Fransa dəstəklədi və Şamilin uğurunda böyük töhfələr verdi [3, s.206]. Türkiyə tərəfindən Şamilə Zaqafqaziya kralı titulu və ədilməsi əbəs deyildi. O, rəsmi olaraq Portedən Çərkəz və Gürcü ordusunun generalissimus titulu verdi. Rusiya məlumatlarına görə, Şamilin türk sultanından Gürcüstan Vəliyə, yəni Sultanın Gürcüstanda valisi titulu üçün ferman alması da təsdiqlənir.

Kırım müharibəsində rus ordusunun Qafqaz cəbhəsində parlaq qələbəsi əsasən gürcü xalqının rus silahlarının yekdil dəstəyi ilə izah olunur. Nadir yekdilliklə, sözün əsl mənasında, gürcü əhalisinin bütün təbəqələri Rusiyanın maraqlarının tərəfində dayandı: bu müharibə zamanı Gürcüstan bütün hücum hərəkətlərinin qırıldığı əsl qalaya çevrildi: türk ordusu və Şamilin yığıncaqları.

Kırım müharibəsi başa çatdıqdan sonra ingilis kəşfiyyatı dağ xalqları arasında intensiv işi davam etdirərək onları Rusiyaya qarşı daha da qızıışdırdı. Lakin Dağıstanda, Çeçenistanda və Çərkəzdə zəhmətkeşlər arasında Şamilin və onun naiblərinin zülm və özbaşınalığına qarşı narazılıq artır. Qriqori Orbeliani 1857-ci il oktyabrın 23-də Qafqaz qubernatoruna “Şamilə qarşı xalq nifrətinin küt uğultusu, döyüşçüləri tamamilə məhvə sürükləyən sonsuz müharibədən şikayətlər hər tərəfdən daha da eşidilir” yazırdı [1, s.98]. Eyni zamanda, Şamilin təyin etdiyi yerli hakimiyyət orqanlarının sui-istifadələri xalqın səbrini qırıb. Şamil özü də sonradan son uğursuzluğunun səbəbi kimi naiblərinin yırtıcılığını hesab etdi.

Dağıstan, Çeçenistan və Çərkəz əhalisini quruculuq işinə cəlb etmək üçün Şamilin tamamilə məhv olmuş dəstələrini müridizmin qalıqları ilə birlikdə ləğv etmək lazım idi. Bunun üçün rus qoşunlarının 1857-ci ilin payızında əslində başlayan qəti və birləşmiş hücumu keçməsi lazım idi. Rus qoşunlarının Çeçenistan və Dağıstandakı hücumu uğurla inkişaf

etməyə başladı. Arxada parçalanan Şamil dəstələrinin qalıqları mövqe ardınca təslim oldular. 1859-cu ilin avqustunda 10.000 nəfərlik rus dəstəsi Şamilin son, möhkəm möhkəmləndirilmiş sığınacağı olan Günib kəndini mühasirəyə aldı və onu işğal etdi [7, s.88]. Şamil təslim oldu və əsir düşdü.

Şamilin tutulması Qafqazın şərqində uzun sürən qanlı müharibənin başa çatması demək idi. Bu, həm də onun qərb hissəsində eyni dərəcədə uzun sürən müharibənin sonunu xəbər verirdi. Əslində elədə olub. Bir müddət sonra bəzi çərkəz tayfalarının ağsaqqalları Rusiyaya tabe olmağa razılaşdılar və rus hakimiyyətinə sədaqət andı içdilər.

Rus qoşunları Trans-Kuban Çərkəzinə qarşı hər tərəfdən hücum əməliyyatlarına başladılar. Bu mübarizə 1864-cü ilə qədər davam etdi və Qafqazın qərb hissəsində müridizm tərəfdarlarının tam məğlubiyyəti ilə başa çatdı [1, s.8].

Dağlıların Rusiyaya qarşı uzun və amansız Qafqaz müharibəsi beləcə başa çatdı. Göründüyü kimi, Türkiyə tərəfindən Qafqaz xalqlarını zəbt etmək və onlara Sultanın orta əsr despotizmini yerləşdirmək məqsədi ilə Qafqazın qeyri-müsəlman xalqlarını zalım üsullarla məhv etmək məqsədi ilə həyata keçirilmişdir. Rusiya tərəfində də müharibə çarizmin despotik üsullarından istifadə edilməklə, lakin Qafqazın müsəlman xalqlarını məhv etmək məqsədi ilə deyil, Şamilin dağ xalqlarına zorla tətbiq etdiyi zalım nizamı aradan qaldırmaq məqsədi ilə aparılırdı.

Qafqaz xalqları vahid səylə böyük rus xalqının köməyi ilə çar despotizminin müstəmləkəçi nizamını və rus burjuaziyasının qısamüddətli diktaturasını aradan qaldırdılar. Çoxmillətli Qafqazın zəhmətkeşləri yaradıcı əməyə qoşularaq, sosializm əsasında bölgənin məhsuldar qüvvələrini nəhəng sürətlə dirçəldilər və inkişaf etdirdilər [5, s.109]. Qafqazın dağlı xalqları böyük rus xalqının köməyi ilə xalq təsərrüfatını qabaqcıl sovet respublikaları səviyyəsinə qaldırdılar. Onların çoxəsrlik iqtisadi geriliyi keçmişdə qaldı. Qafqaz xalqlarının sosialist iqtisadiyyatı əsasında qardaşlıq əməkdaşlığı formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin inkişafını müəyyən etdi. Sovet xalqlarının əməkdaşlığı Qafqazın dağlı xalqlarının milli iqtisadiyyatında və mədəniyyətində misli görünməmiş yüksəlişi və kommunizmə doğru irəliləməsini təmin etdi.

Ədəbiyyat

1. Владимир Романов. Третий имам. - Журнал "Вокруг света", №6 (2753), Июнь 2003 г.
2. Гаммер М. Шамиль. Мусульманское сопротивление царизму. Завоевание Чечни и Дагестана. М. "Крон-Пресс". 1998
3. Имам Шамиль: почему горцы до сих пор почитают своего предателя? - Ежедневник "Аргументы и Факты" № 36 02/09/2009.
4. Имам Шамиль. Биографическая справка. - РИА Новости, 7.09.2009 г.
5. Казиев Шапи Магомедович. Имам Шамиль. Молодая гвардия, 2003
6. Комаров А.В. Адамы и судопроизводство по ним. Сборник сведений о кавказских горцах. Тифлис. 1868. Выпуск I
7. Шихсаидов А.Р., 2011. Рукописная коллекция Хаджи Ибрагима из Урады. Дагестанский востоковедческий сборник. Выпуск 2. Махачкала.
8. Шихсаидова Н.А. (Тагирова Н.А.), 1999 г. Библиотека Шамиля // Ахульго. № 23.

ИМАМ ШАМИЛЬ: КAVKAZСКАЯ ВОЙНА ГОРЦЕВ ПРОТИВ РОССИИ

Асадова Ханум Ирадиловна
Резюме

Выдающийся полководец, руководитель народов Дагестана, Чечни и Северного Кавказа в борьбе за свободу и независимость в первой половине XIX в., создатель уникального многонационального и многоконфессионального государства, талантливый реформатор, государственный деятель, ученый и искусный дипломат имам Шамиль был известен во всем мире еще при жизни. В этой статье, проливается свет на события сложной международной обстановки в первой половине XIX века. Эти события в основном связаны с 25-летней войной горских народностей Кавказа против России под предводительством Шамиля. Война эта расценивалась в старой литературе как героическая борьба горских народов Кавказа против России за освобождение и национальную самостоятельность, а деятельность Шамиля – как подвиг народного героя. Такого мнения придерживались раньше и некоторые историки, и оно особенно продолжает поддерживаться западными, преимущественно английскими историками.

ИМАМ SHAMIL: THE CAUCASIAN WAR OF THE MOUNTAIN PEOPLE AGAINST RUSSIA

Asadova Xanum Iradil
Summary

An outstanding commander, leader of the peoples of Dagestan, Chechnya and the North Caucasus in the struggle for freedom and independence in the first half of the 19th century, the creator of a unique multinational and multi-religious state, a talented reformer, statesman, scientist and skilled diplomat, Imam Shamil was known throughout the world while still alive. This article sheds light on the events of the complex international situation in the first half of the 19th century. These events are mainly associated with the 25-year war of the mountain peoples of the Caucasus against Russia under the leadership of Shamil. This war was regarded in old literature as the heroic struggle of the mountain peoples of the Caucasus against Russia for liberation and national independence, and Shamil's activities as a feat of a national hero. This opinion was previously held by some historians, and it continues to be especially supported by Western, mainly English, historians.

Rəyçi: dosent Aslanov Elgün Məhəmmədli oğlu.

ADAU- nun İctimai fənlər kafedrasının 26 dekabr 2024 cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 fevral 2025-ci il

UOT:94.A

**XX ƏSRİN II YARISINDA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ
İQTİSADI VƏ SİYASİ ƏMƏKDAŞLIQ**

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
Huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə göstərilir ki, fransızlara və hollandlara qarşı mübarizə apararı Hind-Çin və İndoneziya müstəqillik əldə etdilər. ABŞ və SSRİ rəhbərliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar 1953-cü ildə beynəlxalq münasibətlərdə dönüş baş verdi. 1950-1953-cü illərdə Koreyada şimalla cənub arasında baş vermiş müharibəyə son qoyuldu.*

Açar sözlər: iqtisadi, siyasi, müstəqillik, beynəlxalq, münasibət

Ключевые слово: экономический, политический, независимость, международный, отношение

Key words: economic, political, independence, international, relations

1954-cü ildə Hind-Çin üzrə Cenevrə sazişi imzalandı. Sazişə əsasən Fransa Kampuçiya və Laosun müstəqilliyini tanıdı, Vyetnam müvəqqəti olaraq iki yerə şimalda Vyetnam Demokratik Respublikası və cənubda Vyetnam Respublikasına bölündü. 1959-cu ildə Sovet hökumətinin başçısı N. Xruşşov ABŞ-a ilk rəsmi səfər etdi. Bütün bunlar beynəlxalq şəraitin mülayimləşməsindən xəbər verirdi. Lakin, bu mülayimləşmə uzun çəkmədi. Berlin (1961) və Karib (Kuba raket) (1962) böhranları beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi yenidən artırdı. 1962-ci ilin oktyabrında Berlin şəhərinin qərbi ilə şərq arasında hasar çəkildi ki, bu, “İkinci Çin səddi” də adlandırıldı. Türklərə qarşı vəhşiliklər törədən yunanlar, onları əsrlərlə yaşadıkları torpaqlardan qovmağa çalışdılar. 1964-cü ilin martında adaya BMT qoşunları gətirildi. Lakin bu, adada siyasi qarşıdurmaya son qoymadı. 1974-cü ilin iyulunda Kipri Yunanıstana birləşdirməyə (“enozis”) çalışan hərbiçilər qanuni hökuməti devirdilər. Buna cavab olaraq Türkiyə adaya qoşun çıxararaq Kıbrıs türklərini təqib və “enozis” dən xilas etdi. Adanın şimal ərazisində Quzey Kıbrıs Türk Cumhuriyyəti yaradıldı. Bu, həmin dövrdə mühüm hadisə idi. 70-ci illərin birinci yarısında gedən yumşalma prosesi 1975-ci ildə Helsinkidə (Finlandiya) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin ATƏM (indi ATƏT) yaradılması ilə nəticələndi. İkinci dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə sisteminin dağılması nəticəsində “üçüncü dünya” dövlətləri meydana gəldi. Onlar bitərəf, bloklara qoşulmamaq siyasəti yeridirdilər. 1986-cı ildə bloklara qoşulmamaq hərəkatı öz sıralarında 117 dövləti birləşdirdi. Son tutaşma XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında SSRİ Avropada ortamənzilli raketlər yerləşdirdi. 1979-cu ilin dekabrında isə Əfqanıstana hərbi müdaxilə təşkil etdi. Beynəlxalq münasibətlərdə “son tutaşma” adlandırılan mərhələ başlandı. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında hərbi-iqtisadi istehsal və silahlanma sahəsində ABŞ-la yarışa tab gətirməyən SSRİ beynəlxalq münasibətlərdə yeni təfəkkür tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Bu məqsədlə SSRİ və ABŞ arasında bir sıra zirvə görüşləri (1985-ci ilin noyabrında Cenevrədə, 1986-cı ilin oktyabrında Reykyavikdə, 1987-ci ilin dekabrında Vaşinqtonda) keçirildi. 1987-ci ilin dekabrın 8-də orta və yaxın mənzilli raketlərin ləğv olunması barədə saziş imzalandı. Bu kimi məsələlər tarixçilərin diqqətindən kənarda qalmamışdır (1,2). 1990-cı ilin noyabrında ATƏM-in iştirakçısı olan ölkələrin nümayəndələrinin Parisdə zirvə görüşündə Yeni Avropa üçün Xartiya (“Paris xartiyası”) qəbul olundu. Xartiyada Avropa ölkələrinin çoxtərəfli əməkdaşlarını genişləndirmək proqramı müəyyən olunmuşdu. Sosializm birliyinə son qoyuldu. SSRİ – ABŞ qarşıdurması bitdi. Bununla da. 1946-cı ildən etibarən davam edən

“soyuq müharibə” başa çatdı. Dövlətlərarası münasibətlərin nizama salınmasında İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynadılar. Onların sırasında hələ 1945-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) müstəsna rol oynayırdı. Əgər yaranarkən BMT-nin 50 üzvü var idisə, indi onların sayı 185-ə çatmışdır. BMT-nin mərkəzi orqanı Baş Məclisdir. O, ildə bir dəfə toplanır. Onun sədri hər il yenidən seçilir. Təhlükəsizlik Şurası sülh və təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olur. Onun beş daimi üzvü (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Rusiya) və Baş Məclis tərəfindən iki il müddətinə seçilən on üzvü vardır. BMT-nin gündəlik fəaliyyətini Baş katibin rəhbərlik etdiyi Katiblik həyata keçirir. Bu məsələlərə elmi kitablarda geniş yer verilir (3,4,5). BMT 1990-cı ildə İran körfəzində və-zıyyətin sabitləşdirilməsinə, Küveyti işğal edən İraqın cəzalandırılmasında mühüm rol oynamışdı. O, Namibiyada və Yuqoslaviyada münaqişələrin yoluna qoyulmasında da fəal iştirak etmişdi. Hazırda Əfqanıstanda, Kiprdə, Kosovoda və digər qaynar nöqtələrdə münasibətləri qaydağa salmağa səy göstərir.

Müstəmləkə sisteminin dağılması ikinci dünya müharibəsindən sonra baş verən ən köklü dəyişikliklərdən idi. O, XX əsr tarixinin çox mühüm, mütərəqqi hadisəsi idi. Məhz, bu dəyişiklik nəticəsində planetin yüz milyonlarla əhalisi öz inkişaf yolunu müəyyən etmək, milli özünüdürkə nail olmaq, dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərindən bəhrələnmək imkanı qazandı. Müstəmləkəçilikdən azad olmuş ölkələr XX əsr tarixinə inkişaf etməkdə olan dövlətlər kimi daxil olmuş-dular. Onlar inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa bölünürdülər:

Birinci, ən az inkişaf etmiş ölkələr. Bu qrupa Tropik Afrikanın Ekvator Qvineyası, Efiopiya, Çad, Toqo, Tanzaniya, Somali, Qərbi Saxara; Asiyanın Kampuciya, Laos; Latın Amerikasının Taiti, Qvatemala, Qviana, Honduras və b. ölkələri daxil idilər. Onların təsərrüfat quruluşunda əsas yeri aqrar bölmə tuturdu. O, təsərrüfatın 80-90 faizini təşkil edirdi. Onlar məhsulla və xammalla öz daxili tələbatlarını ödəyə bilmirdilər.

Bu ölkələr üçün xarakterik cəhətlərdən biri də bazar mexanizminin, istehsal, köməkçi infrastrukturun, nəqliyyatın, elektroenergetikanın, rəhbərlik, bank işinin çox zəif inkişaf etməsi və ya inkişaf etməməsi idi. Tropik Afrikasında olan 36 ölkədən 26-sı bu qəbildən idi. Həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafa demoqrafik şərait də mənfi təsir göstərirdi. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin əhalinin artımına uyğun gəlməməsi sözügedən ölkələrdə ərzaq məhsullarının çatışmazlığına və aclığa səbəb olurdu. Tez-tez baş verən quraqlıq nəticəsində həmin ölkələrdə aclıqdan milyonlarla adam tələf olurdu. 80-cı illərdə baş vermiş quraqlıq nəticəsində 2 milyon afrikalı ölmüşdü. Bu ölkələr dünya təsərrüfatında xammal və ucuz işçi qüvvəsi mənbəyi rolunu oynayırdılar. Onlar iqtisadi cəhətdən tamamilə inkişaf etmiş ölkələrdən asılıdılar.

İkinci, orta inkişaf səviyyəli ölkələr. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ən çoxu bu qrupa daxil idilər. Onların sırasına Misir, Suriya, Tunis, Əlcəzair, Filippin, İndoneziya, Peru, Kolumbiya və b. ölkələr daxil idilər. Bu ölkələrdə iqtisadiyyatda aqrar bölmə ilə müqayisədə sənaye üstünlük təşkil edirdi. Daxili və xarici ticarət inkişaf etmişdi. Bu ölkələr böyük daxili iqtisadi potensiala malikdirlər. Onlarda aclıq və dilənçilik yox dərəcəsinədir. Dünya təsərrüfatı sistemində onların yeri, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən çox geri qalmaları və böyük borcu olmaqla müəyyən olunurdu. Sözügedən qruplara daxil olan ölkələr siyasi cəhətdən müstəqillik qazansalar da iqtisadi cəhətdən hələ iri inkişaf etmiş dövlətlərdən asılı idilər. Buna tarixdə «yeni müstəmləkəçilik» («neokolonializm») deyilirdi.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir qrupunu da neftçıxaran ölkələr: Küveyt, Bəhreyn, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi və b. təşkil edirdi. Zəngin neft ehtiyatı və onun geniş miqyasda çıxarılması qısa zaman kəsiyində onları geridə qalan ölkələrdən varlı dövlətlər səviyyəsinə qaldırmışdı. Lakin, həmin ölkələrdə iqtisadiyyat birtərəfli inkişaf etmişdi. Neftçıxarma sənayesinə nisbətən digər sahələr zəif inkişaf etmiş və ya inkişaf

etməmişdi. Dünya təsərrüfat sistemində həmin ölkələr iri neft ixracatı ilə fərqlənilirlər. Məhz buna görə onlar həm də iri beynəlxalq bank mərkəzlərinə çevrilmişlər.

Üçüncü, yeni sənaye ölkələridir. Bu qrupa Cənubi Koreya., Sinqapur, Honkonq, Tayvan, Meksika, Argentina, Braziliya, Çili, Hindistan və b. ölkələr daxildir. Bu ölkələr üçün səciyyəvi cəhət sənayenin intensiv inkişafıdır. Həmin ölkələrdə təhsilin, elmin inkişafına da böyük diqqət verilir. Onların istehsal etdikləri sənaye məhsulları əsasən dünya standartları səviyyəsi tələblərinə cavab verir. Onlar bu səviyyəni qərb sivilizasiyasının danılmaz nailiyyətlərindən, milli ənənələri və adətləri nəzərə alaraq istifadə etməklə qazanmışlar.

Sovet müstəmləkəçiliyindən azad olmuş ölkələrə gəldikdə, onlar dağılmaqda olan sosializm iqtisadiyyatından kapitalizmə, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində yaşayırlar. Vaxtilə aqrar-sənaye inkişaf səviyyəsinə malik olan bu ölkələr çətinliklər şəraitində müstəqil iqtisadiyyat yaratmaq yolu ilə irəliləyirlər.

Müstəmləkəçilikdən azad olmuş inkişaf etməkdə olan ölkələr öz istiqamətlərinə görə iki yerə bölünürdülər. ABŞ-ın və iri Avropa ölkələrinin nüfuz dairəsində olan ölkələr. Onlardan əksəriyyəti bazar iqtisadiyyatı, burjua-demokratik istiqamətində inkişaf edirdilər. İkinci, SSRİ-nin təsiri ilə sosializm inkişaf istiqamətini götürən ölkələr. Onlar sosializm cəmiyyəti qurduqlarını elan etmişdilər. Vyetnam, Çin, Şimali Koreya, Monqolustan və Kuba bu qəbildən idilər.

Dünyanın bütün qitələrində öz ideyalarını yaymaq iddiasında olan SSRİ, gülünc olsa da, hələ sivilizasiyanın erkən mərhələsində olan bir sıra Afrika və Asiya ölkələrini kapitalizmdən yan keçərək «sosializm qurmaq» yolu ilə getməyə şirnikdirirdi. 20-yə qədər ölkə, o cümlədən Əlcəzair, Qvineya, Efiopiya, Benin, Konqo, Tanzaniya, Birma, Yəmən, Suriya, İraq, Mozambik, Anqola, Qana, Kampuçiya, Laos və başqaları sosializm istiqaməti yolunu seçmişdilər. 80-ci illərin əvvəli üçün bu qrup ölkələrin ərazisi 17 milyon kv.km., əhalisi isə 280 milyona yaxın idi. Məsələ ilə bağlı internet resursunda geniş məlumatlar toplanmışdır (8). Qeyd edək ki, SSRİ çökdükdən sonra sözügedən ölkələr götürdükleri «sosializm» istiqaməti yolundan əl çəkdilər. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi burjua-demokratik, kapitalizm inkişaf yolu ilə getməyə başladılar.

Müstəmləkə sistemi dağıldıqdan sonra dünya meydanına yeni dövlətlər qrupu-"Üçüncü dünya" dövlətləri çıxdı. Onlar bitərəflik siyasəti yürüdən, bloklara qoşulmamaq mövqeyində duran dövlətlər idi. 1985-ci ildə bloklara qoşulmamaq hərəkatı sıralarında 1,5 milyard əhalini əhatə edən 112 ölkə birləşmişdi. 80-ci illərin sonunda onların sayı 127 olmuşdu. Yer kürəsi ərazisinin 58 faizi onlara məxsus idi. Bunlarla əlaqədar da internet resursunda məlumatlar verilmişdir (9). Hərəkatın iştirakçıları heç bir hərbi siyasi bloka qoşulmur, sülh, beynəlxalq təhlükəsizlik uğrunda, müstəmləkəçiliyə və yeni müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparırdılar.

1955-ci il aprelin 18-25-də Bandunqda (İndoneziya) Asiya və Afrikanın 29 ölkəsi nümayəndələrinin konfransı hərəkatın formalaşmasında ilk addım olmuşdur. Konfrans Hindistanın, Birmanın, İndoneziyanın, Pakistan və Seylonun təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Konfrans, ölkələri iqtisadi və mədəni əməkdaşlığa, kütləvi qırğın silahlarını tətbiq etməməyə, nüvə silahlarının sınaqlarını və istehsalını dayandırmağa, mübahisəli məsələləri ancaq sülh yolu ilə həll etməyə çağırırdı. O, müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu ölkələrin dinc yanaşı yaşaması və əməkdaşlığının 5 prinsipini (pança şila) irəli sürdü. Konfrans Asiya və Afrika xalqlarının müstəmləkəçiliyə tamamilə və həmişəlik son qoymaq qətiyyətini ifadə etdi, hərbi bloklan pislədi, nüvə silahının qadağan olunmasını tələb etdi.

1961-ci ilin aprelinde 17 ölkə nümayəndələrinin Qahirədə keçirilən konfransında bloklara qoşulmamaq hərəkatı rəsmiləşdirildi və hərəkatın vaxtaşırı yığın-caqlarını keçirmək qərarına alındı.

Cavaharlal Nehru (1889-1964). Hindistanın siyasi və dövlət xadimi Kəşmir brahmanları ailəsində anadan olmuşdur. İxtisasca vəkil olan atası Hindistan milli Konqresinin məşhur xadimlərindən olmuşdur. C.Nehru təhsilini İngiltərədə almışdır. 1905-1912-ci illərdə Xarrou ingilis kübar maketində və Kembric universitetində oxumuşdur. 1912-ci ildə HMK-nə daxil olmuşdur. O, Mahatma Qandinin ən yaxın silahdaşlarından idi. Onunla birlikdə hind xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə başçılıq etmişdir. O, dəfələrlə həbs edilmişdir, 10 il həbsdə olmuşdur. 1947-ci ildən ömrünün sonuna kimi müstəqil Hindistanın Baş naziri işləmişdir. C.Nehru bloklara qoşulmamaq hərəkatının liderlərindən idi.

Hərəkatda iştirak edən ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının ilk konfransı 1961-ci il sentyabrın 1-6-da Belqradda (Yugoslaviya) keçirildi. Konfransda 25 dövlətin başçıları iştirak edirdi. Konfrans, bloklara qoşulmamaq hərəkatının prinsiplərini müəyyən edən Bəyannamə qəbul etdi. Hərəkatın üzvü olan dövlətin dinc dövrdə hərbi bloklarda iştirak etməməsini, öz ərazilərində xarici dövlətlərin hərbi bazalarının yerləşdirilməsinə yol verilməməsini vacib saydı. Bu «pozitiv bitərəflik» siyasəti kimi qiymətləndirildi.

Konfrans habelə üç ildən bir bloklara qoşulmayan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının konfransını çağırmağı qərarlaşdırdı. Həmin qərara əsasən 1964-cü ilin oktyabrında Qahirədə, 1970-ci ilin sentyabrında Lusakada (Zambiya), 1973-cü ilin sentyabrında Əlcəzairdə, 1976-cı ildə Kolomboda, 1979-cu ildə Havanada, 1983-cü ildə Dehliyə, 1986-cı ildə Hararedə onların konfransları olmuşdur. Harare konfransında yekdilliklə bəyan edilmişdir ki, hərəkata daxil olan ölkələr möhkəm və ədalətli sülh uğrunda, sürətlə silahlanmanın qarşısının alınması uğrunda çıxış edirlər. Onun qəbul etdiyi Bəyannaməni 99 dövlətin nümayəndəsi imzalamışdı.

"Üçüncü dünya" dövlətləri BMT, ASEAN (Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası), Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT) (1963), Amerika Dövlətləri Təşkilatı (1948), Cənubi Sakit Okean forumu, İslam Konfransı Təşkilatı və s. kimi Beynəlxalq Birlik və Təşkilatların işində fəal iştirak edirdilər. Elə bir beynəlxalq problem yoxdur ki, onun həlli "Üçüncü dünya" dövlətlərinin iştirakı olmadan həll olunsun. Məhz "Üçüncü dünya" dövlətlərinin səyi nəticəsində BMT-nin üç sessiyası (1978, 1982, 1988) tərksilah məsələsinə həsr olunmuşdu. 1996-cı ildə BMT-nin Baş katibi vəzifəsinə ilk dəfə afrikalı Kofi Annan (Qana) seçilmişdi.

"Üçüncü dünya" dövlətləri arasında iqtisadi, ticarət-maliyyə və texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsində Asiya, Afrika və Latın Amerikasının 77 ölkəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə 1964-cü ildə yaradılmış «77»lər qrupunun çox mühüm rolu olmuşdur. O, 1978-ci ildə Manila (Filippin) müşavirəsində fəaliyyət Bəyannaməsi və Proqram qəbul etmişdi. "Üçüncü dünya" dövlətləri "Şimal-Cənub" dialoqunda da fəal iştirak edirdilər. Bu qəbildən olan 44 dövlətin nümayəndələrinin 1983-cü ildə Dehliyə keçirilən konfransında "Şimal-Cənub" dialoqunun aktuallığı vurğulanmışdı. Sülhün qorunmasında 1984-cü ildə təsis edilmiş «Dehli altılığı»nın (Argentina, Hindistan, Yunanıstan, Meksika, Tanzaniya, İsveç) da mühüm rolu olmuşdur. «Altılıq» bu məqsədlə xüsusi Bəyannamə vermişdi. Bütün bunlar müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda ciddi təhlil edilmişdir (6,7).

Beləliklə, "Üçüncü dünya" dövlətləri iki sistemin kəskin qarşıdurması şəraitində sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük rol oynamış, vahid dünya birliyinin bərpa edilməsində mühüm xidmət göstərmişdilər. Artıq indi «Üçüncü dünya» məfhumu və gerçəkliyi yoxdur. İndi vahid dünya birliyi və ona daxil olan bərabər hüquqlu dövlətlər vardır.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2000. B. 2003.
2. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. B. 2011.
3. Всемирная история. М. 1997.
4. Глобальные социальные и политические перемены в мире. М. 1997.
5. История дипломатии. Т. 4-5. М. 1975-1979.
6. Мировая экономика и международные отношения. М. 2000-2006.
7. Современные международные отношения. М. 1998.
8. www.google.az. Müstəmləkəçilikdən azad olmuş inkişaf etməkdə olan ölkələr
9. www.google.az. "Üçüncü dünya" dövlətləri

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Гусейн Бахтиярлы
Резюме

В статье отмечается, что размещение СССР ракет против угрозы вторжения США на Кубу в октябре 1962 года резко усилило напряженность. В 1965 году США организовали вторжение во Вьетнам, где шел военный конфликт между севером и югом. Однако позже он был вынужден вывести оттуда войска США. В 1975 году Южный Вьетнам перешел под юнконтроль коммунистов. Подавление турецкой общины на острове Кипр привело к греко-турецкому вооруженному.

ECONOMIC AND POLITICAL COOPERATION IN THE SECOND HALF OF THE 20TH COUNTRY

Huseyn Bakhtiyarli
Summary

The article notes that the deployment of missiles by the USSR against the threat of a US invasion of Cuba in October 1962 sharply increased tensions. In 1965, the United States organized an invasion of Vietnam, where there was military conflict between north and south. However, he was later forced to withdraw US troops from there. In 1975, South Vietnam came under communist control. The suppression of the Turkish community on the island of Cyprus led to the Greek-Turkish armed conflict in December 1963.

Rəyçi: dosent Etibar Musayev
Ümumi tarix kafedrasının 30 yanvar 2025-ci il
Daxil olma tarixi 05 fevral 2025-ci il

UOT:94(479.24).

1905-1906-CI İLLƏRDƏ ERMƏNİLƏRİN AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ ŞUŞA FACİƏSİ

Namazova Elminaz Məhərrəm qızı, Zeynalova Xoşqədəm Xəliq qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
elminaznamazova@mail.ru

Xülasə: 1905-1906-cı illər Azərbaycan tarixində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi qanlı qırğınlarla yadda qalıb. Şuşa bu faciənin mərkəzlərindən biri idi. 1905-ci ilin avqustunda Şuşada iri miqyaslı döyüşlər baş verdi. Ermənilər şəhərin müsəlman məhəllələrinə basqın edərək evləri yandırdılar, insanları vəhşicəsinə qətlə yetirdilər. Şuşadakı qırğınlar 1906-cı ilin yazında yenidən şiddətlənmişdir.

Şuşa faciəsi erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı apardığı etnik təmizləmə siyasətinin ən ağır epizodlarından biri idi. 1905-1906-cı illərdə baş verən hadisələr sonrakı dövrlərdə, xüsusilə 1918-ci il mart soyqırımı zamanı və 1988 -1994-cü illərdə Qarabağ müharibəsi zamanı da təkrarlandı.

Şuşa faciəsi təkcə Azərbaycanın deyil, ümumilikdə regionun tarixinə böyük təsir göstərmiş xalqımızın milli mübarizə ruhunu daha da gücləndirmişdir.

Bu hadisələr Azərbaycanın tarixi yaddaşında silinməz iz buraxmış və erməni millətçi dairələrinin Cənubi Qafqazda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasətini bir daha təsdiqləmişdir.

Açar sözlər: Soyqırım, faciə, Şuşa, 1905-1906-cı illər, erməni, müsəlman,

Ключевые слова: Геноцид, трагедия, Шуша, 1905-1906-годы, армянин, мусульманин

Key words: Genocide, tragedy, Shusha, 1905-1906 years, armenian, muslim

Erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırım və təcavüz siyasətinin əsas məqsədi azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından qovmaq, bu ərazilərdə erməni tarixçilərinin və ideoloqlarının uydurduğu “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq idi. Müəyyən tarixi dövrlərdə bəzi aparıcı dünya dövlətlərinin planlarına uyğun gələn bu siyasəti reallaşdırmaq üçün müntəzəm surətdə ideoloji, hərbi və təşkilati xarakterli iş aparılmış, tədbirlər həyata keçirilmiş, ən müxtəlif üsul və vasitələrdən istifadə edilmişdir. Xalqımızın tarixi kobud şəkildə saxtalaşdırılmış, maddi və mədəniyyət abidələrimiz, toponimlərimiz erməni tarixçiləri və “ideoloqlarının” təcavüzünə məruz qalmışdır. Onlar millətçiliyi və şovinizmi, qonşu xalqlara nifrət ideologiyasını əsas tutaraq “milli-mədəni”, siyasi və hətta terrorçu təşkilatlar yaratmış, erməni diasporunun və lobbisinin imkanlarını bu məqsədlərə səfərbər etmişlər. [1, s. 4].

Əgər biz XX yüzilliyin lap əvvəllərindən başlayaraq bu günümüzədək erməni millətçiləri tərəfindən xalqımıza qarşı törədilən aşkar və gizli qırğınlarla, torpağımıza şərək və sahib olmaq məqsədilə aparılan təbliğatlara və silahlı vuruşmalara dair Çar Rusiyasında və keçmiş SSRİ-də, eləcə də xarici ölkələrdə yazılmış onlarla məxəzi (mənbələri- N.E) izləmiş olsaq, görürük ki, elə bu iki millət arasında ədavəti qızıqdıran və təşkil edən başlıca qüvvə kilsə və onun ətrafına toplanmış erməni “ziyalıları” olmuşlar. [2, s. 4]

Ermənilər Azərbaycanın tarixi torpaqlarına gələr-gəlməz azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törətməyə və dədə-baba yurdlarından qovmağa başlayıblar. 1905, 1906, 1915, 1918, 1920, 1948, 1952, 1988-ci illərdə ermənilər havadarları hesabına istədiklərinə nail olublar. Qədim tarixə malik Azərbaycan torpaqları – ulu Göyçə mahalı, Basarkeçər, Bəyazid,

Şıxlar, Dərələyəz, Vedibasar, Uluxanlı, Qəmərli, Qaraqoyunlu, Şiraz, Qarakilsə, Gorus, Cəlaloğlu, Şəmsəddin, kimi yaşayış məskənləri öz soydaşlarına həsrət qalıb. [3, s. 3]

1905-ci ildə Şuşa ən qaynar nöqtələrdən birinə çevrilmişdi. Şahidlərin ifadələrinə görə, iğtişələr zamanı ən böyük qırğın elə Şuşada baş vermişdir. 1905-ci il avqustun 8-nə keçən gecə ermənilər bir iran azərbaycanlısını öldürüb müsəlman karvanlarını qarət etdilər, avqustun 16-da isə qaçmağa cəhd edən bir erməni kazaklar tərəfindən öldürüldü. Bu baş verənlərdə azərbaycanlıları günahlandırən ermənilər ixtişaş törətməyə başladılar. Ermənilərin qəflətən təşkil etdikləri hücumlara şuşalılar əslində hazır deyildir.

Tanınmış ədibimiz M.S.Ordubadi “Qanlı illər” əsərində Şuşada baş verən hadisələrlə bağlı yazır ki, 1905-ci il avqust ayının 8-də gecə saat iki radələrində ermənilər küçədə şəhər fanarlarını yandıran Kərbəlayı Məhəmmədhüseyn adlı müsəlmanı xəncərlə doğrayıb vəhşicəsinə öldürməklə ermənilərlə müsəlmanlar arasında yeni münafişə toxumları səpdir. [4]

Diş həkimi Maşoryansın erməniləri türklərə qarşı müharibəyə çağırışı ilə şəhərin azərbaycanlılar yaşayan məhəllələrinə hücum başladı. Avqustun 17-də şəhərin Xəlfəli və Köçərli məhəllələrinə hücum edən tərədən dırnağa qədər silahlanmış ermənilər azərbaycanlıların güclü əks hücumu altında geri çəkirlər. Avqustun 19-da azərbaycanlılar Xandəmirov teatrını və bir çox erməni evlərini yandırdılar. Sentyabrın 10-na qədər şəhərdə atəş kəsilmədi. Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkovun şəhərə gəlişi ilə atəş dayandırıldı. Sentyabrın 14-də sülh elan olunsada, avqustun 21-də realni məktəbində təmir işləri görən 17 nəfər iranlı fəhlə ermənilər tərəfindən qəddarcasına qətlə yetirildi. Lakin müsəlmanlar səbr nümayiş etdirib sülhü pozmadılar. 1905-ci ilin avqust hadisələrində Şuşa şəhərində 100-ə qədər azərbaycanlı öldürüldü. Bir il sonra isə çar məmurlarının xeyir-duası ilə ikinci Şuşa faciəsi baş verdi. [5].

Ermənilər sözdə sülhdən, dostluqdan, azərbaycanlılarla birlikdə olmaqdan çox danışsalar da içləri düşmənçilik və ədavətlə dolu idi. Şuşanı mühüm strateji mərkəz hesab etdiklərindən azərbaycanlıları burada məhv edib şəhəri tam ələ keçirmək istəyirdilər.

M. M. Nəvvab 1905-1906-cı illərdə Şuşa şəhərində baş verən qırğınlar barədə yazırdı: “Tuğ, Tağ, Dağdağab, Mirikənd, Harov və digər ətraf kəndlərin erməniləri cəm olub belə qərara gəlirlər ki, qalanı (yəni Şuşa qalasını) asanlıqla ələ keçirmək üçün əvvəlcə ətraf kəndlərdə yaşayan müsəlmanları erməni hücumları ilə təngə gətirib bir qismini qırmaq, digər qismini isə qaçımaq lazımdır. Kəndlərdən müsəlmanları təmizlədikdən sonra buralar xalis “Hayastan torpağına çevriləcək”.

Şuşa qəzasında qanlı hadisələr bununla sona çatmır. Erməni-azərbaycanlı münafişələri dövründə burada general-qubernatorlar dəfələrlə dəyişdirilmişdi. Həmin qırğınlar dövründə sonuncu general-qubernator Qoloşşapov olmuşdur. M.S.Ordubadi yazırdı ki, Qoloşşapov yalnız zahirən sadə təvazökar görünürdü. Əslində isə o, tamahkar, məkrli, başqalarının hesabına varlanmış bir şəxs idi. Ermənilərin xahiş və şikayətlərinə həmişə diqqətlə yanaşır, azərbaycanlıları cərimələyir, onları cəzalandırır, halbuki hər baş verən mənfi halları, hətta qətləri də ermənilər törədirdilər.

Qoloşşapov geri çağırıldıktan sonra yerinə Alftan təyin edilmişdir. Alftan isə hər iki tərəfi bir gözdə görür, bəzi yerlərdə vəhşilik edən erməniləri cərimə edir, hətta cəza verirdi. Ermənilərə belə bir adam qətiyyənlə sərf etmədiyindən daşnaklar yeni hiylələrə əl atır, imperatriçaya, qraf Vorontsova şikayətlər yazırdılar. Canişin şikayətlərin düzlüyünü yoxlamaq üçün ora bir neçə müstəntiq göndərir, istintaqdan sonra həmin şəxsin təqsiri üzə çıxmıyanda “ermənilərə dəyməyən canişin” Gəncə quberniyasını iki general-qubernatorun ixtiyarına verir. Quberniyanın yarısı general Alftana, qalan hissəsi isə Qoloşşapova tapşırılır.

Qoloşapov ikinci dəfə Şuşaya gəldiyi gün dörd azərbaycanlı bağban meyvə apardıqları vaxt daşnaklar tərəfindən Əsgəranda öldürülür.

Müsəlmanların şikayətinə qubernator laqeydcəsinə “Yoldan, yəni camaatın gediş-gəliş sahəsindən kənar işlər mənim ixtiyarımdan kənardır”, - deyib öz mənzilinə qayıdır. Bundan bir qədər sonra Yevlaxdan Şuşaya gələn bir neçə erməni məliyi qaçaqlar tərəfindən qətlə yetirilir. General dərhal Şıxlar kəndindən iki min manat cərimə aldırır. Gorus uyezdinin qaçaqları bir erməni pristavı öldürdükələrindən müsəlmanların əsilzadəsi Nəcəfqulu ağa üç ay həbsə salınır.

Hadisələr baş verən ərəfədə Əsgəran yolunu bağlayıb şəhərlə mahalın əlaqəsini tamam kəsirlər. Bu da ondan ötrü idi ki, müsəlmanlara heç bir yerdən əsla kömək gəlməsin. Nəhayət, 1906-cı il iyulun 12-də ermənilər bir neçə gün əvvəl öz əcəli ilə ölmüş həmvətənlərini generala göstərərək bildirirlər ki, bu adam azərbaycanlılar tərəfindən qətlə yetirilmişdir.

General fikirləşmədən Köçərli məhəlləsinə artilleriya atəşi açılması barədə əmr verir. Həmin gün bir tərəfdən kazak dəstələri və piyada rus qoşunu, digər tərəfdən ətraf kəndlərdən yığılmış 10 minə yaxın erməni könüllüsü, silahlı nizami əsgərlər və qaçaqlar azərbaycanlı məhəllələrinə hücumə keçirlər. Nəticədə beş gün ərzində şəhərin erməni hissəsi ilə sərhəd olan bütün müsəlman evləri, eyni zamanda Köçərli məscidi top atəşi ilə dağıdılır və yandırılır.

Nəvvabın yazdığına görə Köçərli məhəlləsində mərhum şahzadə Bəhram Mirzəyəvə mənsub olan və sonra oğlanları və ailəsinin yaşadığı ev də Qoloşapovun fitvası ilə birləşmiş erməni-rus quldur dəstələri tərəfindən yandırılır. Lakin azərbaycanlılar bu döyüşdə də hünər göstərərək erməniləri evlərinə, kazakları isə qərargahlarına qədər qovdular. Döyüşlərin birinci günündə azərbaycanlıların üzərinə qəti hücumlar başlanır. Hər tərəfdən ümidləri üzülən müsəlman könüllüləri ölüm-dirim savaşına girir. Məhz onda 70 yaşlı qocalardan tutmuş 7 yaşlı oğlan uşaqlarına qədər bütün azərbaycanlılar əllərinə silah alıb döyüşə atılırlar. Tədqiqatçı alim A. Paşayev “1905-1906-cı illərdə Azərbaycan xalqına qarşı erməni vəhşilikləri” əsərində yazır ki, azərbaycanlıların qalib gəldiyini görə general vuruşmanın altıncı günü-iyulun 18-də hər iki tərəfdən vəkil götürüb şəhərin azərbaycanlı hissəsinə gələrək hiyləgərcəsinə: “Bir quru barışıqdan ötrü işi bu məqama çatdırdınız”- deyib ağlayır.

Həmin hadisələr zamanı bu məsələlərdə heç bir əlaqəsi olmayan 30 nəfər əlsiz-ayaqsız azərbaycanlı həlak olur. Ermənilər ölümlərini gizlətdikləri üçün onlardan ölənlərin sayı məlum olmur. Xankəndidə olan rusların sözlərinə görə, bu hadisələr zamanı Şuşa şəhərindən 400-ə yaxın erməni ölüsü çıxarılmışdı. [6].

Şərqsünəşliq İnstitutunun əməkdaşı E. Mustafayev tədqiqat zamanı Yuxarı Gövhər Ağa məscidinin həyətinə mövcud olan kiçik məzarlığa aid epiqrafik abidələrə həkk olunmuş yazılarda bəzi maraqlı faktlar aşkarlamışdır. Belə ki, xatirə abidələrinə ərəb-fars dillərində həkk olunmuş yazıların tədqiqi zamanı məlum olub ki, burada dəfn olunanların mütləq əksəriyyəti 1905-ci ildə mənfur düşmənlərimiz, ermənilərin Şuşa şəhərində azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımı nəticəsində həlak olmuşdur. Bu məzarlar da həmin şəxslərə məxsusdur. Həmin məzarlıqdakı bir neçə başdaşının üzərinə həkk olunmuş yazılar xüsusi maraq və əhəmiyyət kəsb edir. İlk növbədə, həmin xatirə abidələrindən birinin üzərindəki mətnin tərcüməsini qeyd edirik: “1323-cü il rəcəb ayının əvvəlində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş Məşədi Süleyman Kərbəlayi Rüstəm oğlunun qəbridir”.

Məzarın üzərində göstərilən tarix miladi 1905-ci il avqust ayına təsadüf edir ki, bu ildə ermənilər tərəfindən müxtəlif bölgələrdə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qətləmlər təşkil edilmişdir. Burada vacib olan məqam isə məzarın üzərində “ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir” ifadəsinin xüsusi qeyd edilməsidir. Bu fakt özü-özlüyündə erməni vəhşiliyini və mənfur düşmənin xalqımıza qarşı törətdiyi cinayətləri sübut edən əyani faktdır. [7]

Ədəbiyyat

- 1.Xalq qəzeti. 2006, 29 mart, №66. s.1
- 2.Mir Möhsün Nəvvab,1905-1906-cı illərdə Erməni-müsəlman davası.Bakı,1993. Səh.4
- 3.Respublika qəzeti. 2006, 29 mart, №66, s.5.
- 4.<https://avciya.az/1905-v%C9%99-1918-ci-ill%C9%99rd%C9%99-erm%C9%99nil%C9%99rin-az%C9%99rbaycanlilara-qarsi-soyqirimi-aktlari/>
5. http://www.anl.az/el/q/qarabag_3/q-24.htm
6. <https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/qanli-susa-hadiseleri-1679950408>
7. <https://science.gov.az/az/news/open/25737>

**ШУШИНСКАЯ РЕЗНЯ, УЧИНЕННАЯ АРМЯНАМИ ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В 1905-1906 ГОДАХ**

Намазова Эльминаз Маггеррам кызы, Зейналова Хошгадам Халиг кызы
Резюме

В статье рассматриваются преступные действия, совершенные злостными армянами против местной общины Шуши в начале XX века - в 1905-1906 годах: убийство сотен невинных людей, в том числе женщин, детей и стариков, принуждение многих азербайджанских семей покинуть свои дома, разрушение многих мечетей, торговых центров и домов в Шуше.

**THE SHUSA MASSACRE COMMITTED BY ARMENIANS AGAINST
AZERBAIJANIS IN 1905-1906**

Namazova Elminaz Maharram, Zeynalova Khoshqadam Khaliq
Summary

The article examines the criminal acts committed by malicious Armenians against the local community of Shushi at the beginning of the 20th century - in 1905-1906: the murder of hundreds of innocent people, including women, children and the elderly, forcing many Azerbaijani families to leave their homes, the destruction of many mosques, shopping centers and houses in Shusha.

Rəyçi: Dos. A.Cavadov

Azərbaycan tarixi kafedrasının 28 yanvar 2025-ci il tarixli iclasının 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 fevral 2025-ci il

UOT:94.

**TÜRKİYƏ-GÜRCÜSTAN HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI:
İKİTƏRƏFLİ MÜNASİBƏTLƏRDƏN ÜÇTƏRƏFLİ STRATEJİ TƏRƏFDAŞLIĞA***Dosent, t.ü.f.d. Hüseyn Hüseynli**Bakı Dövlət Universiteti**Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi***ORCID ID: 0000-0001-7954-0381***huseyn.huseynli@bsu.edu.az*

Xülasə: Məqalə, Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionundakı hərbi siyasətinin əsas istiqamətlərini analiz edir. Türkiyə-Gürcüstan-Azərbaycan arasında bu gün mövcud olan üçtərəfli təhlükəsizlik əlaqələrinin ikitərəfli formatı SSRİ-nin süqutundan sonra başladı. E.Şevardnadzenin 1996-cı ildə Türkiyəyə səfəri zamanı imzalanan "Türkiyə Respublikası Hökuməti ilə Gürcüstan Respublikası Hökuməti arasında Hərbi Sahədə Təhsil, Texniki və Elmi Əməkdaşlıq Sazişi"dir. 1997-ci ildə Süleyman Dəmirəlin Tbilisiyə səfəri zamanı imzalanan "Hərbi Təhsil və Əməkdaşlıq Sazişi" oldu. Gürcüstanın üçtərəfli müdafiə/təhlükəsizlik əməkdaşlığına qoşulması 2012-ci ildən sonra başladı. Üçtərəfli mexanizmin təhlükəsizlik komponentinin də məhz bu tarixdə olduğunu görürük. 2012-ci ilin iyun ayında Xarici İşlər Nazirlərinin iştirakı ilə qəbul edilən Trabzon Bəyannaməsi bu baxımdan mühüm mərhələdir. Bununla da, Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan enerji və kommunikasiya sahələrindən tutmuş terrorizmlə mübarizəyə qədər geniş əməkdaşlıq sahələrini əhatə edən strateji əlaqələrini daha da dərinləşdirdi.

Açar sözlər: Türkiyə, Gürcüstan, Azərbaycan, Rusiya, Cənubi Qafqaz

Keywords: Turkey, Georgia, Azerbaijan, Russia, South Caucasus

Ключевые слова: Турция, Грузия, Азербайджан, Россия, Южный Кавказ

Giriş. İkitərəfli hərbi əməkdaşlığın mahiyyətinə uyğun olaraq, Türkiyə Gürcüstan hərbi infrastrukturun modernizasiyasına dəstək verərək Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin güclənməsinə mühüm rol oynadı. Türkiyə Tbilisidə hərbi akademiya təsis etdi. 2001-ci ilin əvvəlində Rusiyanın həmin bazalardan çıxarılmasından sonra Marneuli hərbi hava bazası ilə yanaşı, Vaziani hərbi bazasını da modernizasiya etdi. Türkiyə hərbi heyəti, Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin Kosovoya göndərilməzdən əvvəl onlara hazırlıq təlimləri keçərək, Gürcüstanın Kojori xüsusi təyinatlı briqadasına təlimlər verdi. Türkiyə Gürcüstanla sərhəd bölgəsində piyada əleyhinə minaların təmizlənməsi və bu minalardan yenidən istifadə edilməməsi ilə bağlı saziş imzaladı [1, s.3].

Gürcüstanın NATO-nun aparıcı üzvləri ABŞ və Türkiyə ilə hərbi sahədə əməkdaşlığı Rusiyanı ciddi narahat edirdi. SSRİ-nin süqutundan sonra C.Qafqaz respublikaları, xüsusilə Azərbaycanla münasibətlər Türkiyənin əsas hədəfi idi. Gürcüstan Azərbaycanın Türkiyə ilə quru əlaqələrinin təmin edilməsində körpü rolunu oynayır. Bununla yanaşı, enerji layihələrinin həyata keçirilməsində Gürcüstan Türkiyənin strateji tərəfdaşı idi. Türkiyə Gürcüstana siyasi və iqtisadi sahələrdə dəstək göstərməklə yanaşı, təhlükəsizlik sahəsində də dəstək oldu. Gürcüstan isə NATO-ya üzvlük yolunda Türkiyə ilə münasibətlərini bu istiqamətdə xüsusi strateji əhəmiyyət kəsb edən amil kimi dəyərləndirirdi.

2002-ci ilin noyabrında NATO-nun Praqa Sammitində Fərdi Tərəfdaşlıq Fəaliyyət Planları qəbul edildi. İkiillik müddət üçün nəzərdə tutulan bu planlar hər cür əməkdaşlıq mexanizmini birləşdirmək məqsədilə həyata keçirilirdi. Gürcüstan 2004-cü ilin noyabrında NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq Fəaliyyət Planına sahib ilk ölkə oldu. Daha sonra, 2005-ci ilin əvvəlində tamamlanan Təhlükəsizlik Fondu layihəsi sayəsində Gürcüstanda təxminən 300

zenit-raket kompleksi təhlükəsiz şəkildə məhv edildi. Ponikala və Kaladidi bazalarında saxlanılan raketlər söküldü, döyüş başlıqları çıxarıldı və daha sonra nəzarətli şəkildə partladılmaq üçün başqa əraziyə göndərildi. Layihə, raketlərin saxlandığı bölgələrdə təhlükəsizliyi əhəmiyyətli dərəcədə artırdı və bu silahların səbəb ola biləcəyi ekoloji çirklənmənin qarşısını aldı [2, s.13].

Ösas hissə. Rusiya, Gürcüstanın NATO-ya qoşulma istəyini Cənubi Qafqaz üçün bir təhlükə kimi qiymətləndirirdi. Bölgədə NATO-ya üzv ölkənin - Türkiyənin mövcudluğu, Rusiyanın Gürcüstan və Azərbaycana təzyiqlərini müəyyən qədər məhdudlaşdırırdı. Gürcüstanın Türkiyəni mühüm müttəfiq kimi görməsi, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərinə də müsbət təsir etdi. Rusiyanın imperialist siyasətini qoruyub saxlaması və mürəkkəb coğrafi məkanda yerləşməsi Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə arasında münasibətlərin NATO çərçivəsində və ikitərəfli formatda fasiləsiz şəkildə inkişaf etdirilməsinə zərurət yaradırdı. Regionda maraqları toqquşan Türkiyə-Rusiya-İran “üçlüyünün” bölgədə təsirini artırmaq uğrunda mübarizəsi, C.Qafqazda Rusiya-Ermənistan-İran və Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan üçtərəfli mexanizmlərinin formalaşmasına səbəb oldu. Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan üçlüyünə daxil olan hər bir dövlətin ABŞ-la yaxşı münasibətlərə malik olması, Rusiyanı narahat etməyə bilməzdi. [3, s.221]. Rusiya-ABŞ rəqabətində Türkiyə bəzən balanslaşdırıcı rol oynayaraq gərginliyin azaldılması üçün səylər göstərdi. Azərbaycan da oxşar siyasət yürüdərək ABŞ ilə Rusiya arasında balans saxlamağa çalışdı. Bu da, Türkiyə və Azərbaycanın Cənubi Qafqazda sabitlik və təhlükəsizliyin qorunmasında mühüm aktorlar olduğunu göstərirdi.

XXI əsrin əvvəllərində artıq üçtərəfli mexanizm formalaşmağa başladı. Süleyman Dəmirəl-Heydər Əliyev-Eduard Şevardnadze dövründə başlayan ilk təşəbbüslər, 11 sentyabr hadisələrindən sonra İsmayıl Cemin xarici işlər naziri olduğu dövrdə konkret şəkildə müzakirə olundu. Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan arasında formalaşdırılan üçtərəfli əməkdaşlıq yalnız təhlükəsizlik və hərbi əməkdaşlıq mexanizmi deyil idi. Lakin üç dövlət arasında yaradılmış qarşılıqlı münasibətlər çərçivəsində bu əməkdaşlığın təhlükəsizlik sahəsinə də müəyyən təsirləri var idi. Hərbi sahədə əməkdaşlıq Cənubi Qafqazın təhlükəsizlik bölgəsinə çevrilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Regionda mövcud olan oxşar təhlükəsizlik problemləri və təhdidlərə qarşı ortaq maraqlar əsasında birgə həll yollarının inkişaf etdirilməsi də Türkiyə üçün olduqca vacib idi.

Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan, hər bir ölkə digərini strateji tərəfdaş kimi qiymətləndirir və təhlükəsizlik doktrinalarında qeyd edir. Gürcüstanın 2011-ci ilin sonunda qəbul etdiyi Milli Təhlükəsizlik Doktrinasında Türkiyə regiondakı yeganə NATO üzvü, regionun aparıcı dövləti və mühüm hərbi müttəfiq kimi xarakterizə edilirdi. Həmin doktrinada Gürcüstanın Türkiyə ilə təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində əlaqələrini daha da inkişaf etdirməyə önəm verdiyi vurğulanırdı. Həmin sənəddə Azərbaycan da strateji tərəfdaş kimi müəyyən edilmişdir [8, s.35-36]. 2002-ci il aprelin 30-da Trabzonda imzalanan “Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər ağır cinayətlərə qarşı mübarizə haqqında” sazişin terrorizmlə mübarizə məsələləri ilə yanaşı, enerji dəhlizinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı müddəaları da ehtiva edirdi. 2003-cü il iyulun 23-də isə Bakıda “Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan və Türkiyə Respublikası arasında Şərq-Qərb Enerji Dəhlizinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında” Protokol imzalandı.

2012-ci ildə Gürcüstanda baş verən hakimiyyət dəyişikliyi - qərbyönlü siyasəti ilə tanınan M.Saakaşvili hökumətinin B.İvanişvilinin rəhbərlik etdiyi "Gürcü Arzusu bloku qarşısında məğlubiyyəti - bu üçtərəfli formata zərər verə biləcəyi ilə bağlı şərtlərə səbəb oldu. Lakin 2013-cü ilin mart ayında keçirilən Batumi görüşü ilə üçtərəfli təhlükəsizlik

strukturunun davam edəcəyi açıq şəkildə ifadə edildi. Görüşdə bölgədəki münaqişələr, ərazi bütövlüyü və digər məsələlər geniş müzakirə olundu. Üçtərəfli təhlükəsizlik əməkdaşlığının ilkin mərhələdə əsas hədəfi mineral yanacaqların təhlükəsiz nəqlinə yönəlsə də, 19 avqust 2014-cü ildə imzalanan Naxçıvan Sazişi sonradan tərəflər arasında birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi üçün şərait yaratdı [4, s.2].

2015-ci ilin may ayında ilk dəfə olaraq Silahlı Qüvvələrin komandanları səviyyəsində görüşlər keçirilməyə başlandı. Naxçıvanda və Bakıda eyni vaxtda Türkiyə-Azərbaycan birgə hərbi təlimləri həyata keçirildi. 2015-ci ilin dekabr ayında isə İstanbulda üç dövlətin Müdafiə nazirləri yenidən görüşərək prosesin gedişatını və müdafiə əməkdaşlığının daha da dərinləşdirilməsini müzakirə etdilər. 2016-cı ilin may ayında Türkiyənin milli müdafiə naziri İsmət Yılmaz, Azərbaycanın müdafiə naziri Zakir Həsənov, Gürcüstanın müdafiə naziri Tinatin Xidaşeli Qəbələdə hərbi hazırlıq səviyyəsini artırmaq məqsədilə birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi barədə qərar qəbul etdilər. Qeyd edək ki, həmin ilin oktyabr ayında ABŞ Hərbi Dəniz Qüvvələrinin 6-cı Donanmasına aid "USS Mount Whitney" komanda və nəzarət gəmisi 300 nəfərlik heyətlə Batumi limanına gələrək burada Gürcüstan sahil mühafizə qüvvələri ilə birgə döyüş ssenariləri üzrə təlimlər həyata keçirdi. 2016-cı ilin dekabr ayında Gürcüstanın yeni müdafiə naziri Levan İzoriya Bakıya səfər etdi və Gürcüstanla Azərbaycan arasında NATO çərçivəsində müdafiə sahəsinə dair bir neçə sənəd imzalandı. Nazir İzoriya bu əməkdaşlığın həm ikitərəfli, həm də üçtərəfli mexanizmlər çərçivəsində olduğunu qeyd etdi. Bu görüşlərdə iki ölkə arasında əsrlərə dayanan qardaşlıq, yaxşı qonşuluq və strateji tərəfdaşlıq anlayışları xüsusi vurğulandı, qarşılıqlı olaraq ərazi bütövlüyünə hörmət məsələsinə diqqət çəkildi. 2017-ci ilin may ayında İstanbulda keçirilən Beynəlxalq Müdafiə Sənayesi Sərgisi keçirildi. Hər üç ölkənin müdafiə sənayesi məhsulları sərgidə nümayiş olundu. Türkiyənin müdafiə sənayesi müəssisələri sərgidə zirehli texnika, raket silahları, gəmi artilleriya sistemləri və atıcı silahlar sahəsində qabaqcıl texnoloji yenilikləri nümayiş etdirdi. Bundan əlavə, Türkiyə müdafiə sənayesi Roketsan şirkətinin raketləri ilə silahlandırılmış üç döyüş PUA-sını – "ANKA", "Bayraktar" və "Karayel-SU"-nu təqdim etdi [5].

23 may 2017-ci ildə Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan müdafiə nazirləri Batumidə görüşdülər. Görüş zamanı nazir Levan İzoriya birgə hərbi təlimlərin artırılaraq davam etdiriləcəyi və sentyabr ayında hərbi heyətin ortaq rəqəmsal təlimlər həyata keçirəcəyini qeyd etdi. 2017-ci ilin iyun ayında Tbilisi yaxınlığındakı Vaziani bazasında üç ölkənin xüsusi təyinatlı qüvvələrinin iştirakı ilə "Qafqaz Qartalı" təlimi keçirildi. Üç ölkənin hərbi qüvvələri təlimlər çərçivəsində şərti hədəfin zərərsizləşdirilməsi, girovların xilas edilməsi, yaralıların evakuasiyası və digər tapşırıqları icra etdilər. Eyni zamanda, təlimlərdə hava qüvvələrinin dəstəyi də təmin olundu [6]. 31 mart 2018-ci ildə isə Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstanın müdafiə nazirləri altıncı Müdafiə Nazirləri Zirvəsi çərçivəsində Türkiyənin Girəsun şəhərində görüşərək təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi və müdafiə sənayesində birgə istehsal imkanlarını müzakirə etdilər. Bu kontekstdə üç ölkə arasında qarşılıqlı anlaşma memorandumu da imzalandı.

2018-ci ilin noyabr ayında Bakıda Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə Baş Qərargah Rəislərinin Üçtərəfli Görüşü keçirildi. Görüşdə Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi, Ordu generalı Yaşar Gülər, Azərbaycanın müdafiə naziri, general-polkovnik Zakir Həsənov və Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin Baş Qərargah rəisi, general-mayor Vladimer Çaçibaya iştirak etdi. Keçirilən mətbuat konfransında çıxış edən komandirlər, müdafiə sənayesində əməkdaşlığın inkişafı, regional proseslər, terrorizmlə mübarizədə əməkdaşlığın əhəmiyyəti və üç ölkə arasındakı ortaq müdafiə layihələrinin müzakirə edildiyini bildirdilər. Bu görüşdən bir ay sonra, 2018-ci ilin 19 dekabrında Türkiyə və Azərbaycan arasında hərbi tibb sahəsində təhsil və əməkdaşlıq haqqında protokol imzalandı [7].

Nəticə. Üçtərəfli görüşlərin Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan arasında strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatdığını qeyd edə bilərik. Bu əməkdaşlıq təkcə bəyanatlar səviyyəsində deyil, konkret proqram və layihələrlə dəstəklənir. İclaslar və onların yekun bəyanatları üçtərəfli mexanizmin gələcək fəaliyyətini daha da gücləndirir. Bununla yanaşı, Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı hərbi siyasəti və ikitərəfli/üçtərəfli tərəfdaşlıq mexanizmləri regionda sülh və sabitliyinin qorunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Xüsusilə, Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanla birgə həyata keçirdiyi hərbi təlimlər regiondakı təhlükəsizliyin təmin olunmasına yardım edir. Bütün bu amillər nəticə etibarlı ilə Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı rolu və çoxistiqamətli siyasəti barədə yeni yanaşma formalaşdırır. Bu siyasət eyni zamanda Qərb və region dövlətləri üçün yeni fürsətlər yaratmaqla yanaşı, enerji və müdafiə sənayesi bazarında Türkiyənin mövqeyini daha da gücləndirir.

Ədəbiyyat

1. Ivane Chkhikvadze. "Zero Problems with Neighbors: The Case of Georgia". Turkish Policy Quarterly.
<http://turkishpolicy.com/Files/ArticlePDF/zero-problems-with-neighbors-the-case-of-georgia-summer-2011-en.pdf>
2. NATO broşürü. Ortaklık Yoluyla Güvenlik. <https://www.nato.int/docu/sec-partnership/sec-partner-turkish.pdf>
3. Kamil Ağacan. "Kaderdaş devletler: Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri", Avrasya Dosyası, Azerbaycan özel, İlkbahar 2001, cild:7, sayı 1, s.330
4. Nicat Eldarov. Bakının Terrorizmlə Mübarizə Potensialinin Gücləndirilməsində Türkiyənin Rolü: Yumşaq Yanaşma Nə Dərəcədə İşləkdir? <https://gip.ge/wp-content/uploads/2020/06/Policy-Brief-27-AZ.pdf>
5. IDEF-2017 Exhibition in Istanbul: A Ukrainian Breakthrough.
https://bintel.org.ua/en/nash_archiv/arxiv-regioni/arxiv-blizkij-sxid/arxiv-turechchina/05-20-idef/
6. Qafqaz Qartalı - 2017" birgə təlimləri davam edir.
<https://mod.gov.az/az/news/qafqaz-qartali-2017-birge-telimleri-davam-edir-video-19077.html>
7. Kültürel və insani işbirliyi.
<https://ankara.mfa.gov.tr/category/kulturel-ve-insani-isbirligi#:~:text=T%C3%BCrkiye%20ile%20Azərbaycan%20aras%C4%B1nda%2019,de%2C%20ortak%20askeri%20atbikatlar%C4%B1n%20yap%C4%B1lmas%C4%B1d%C4%B1r.>
8. Hüseyn Hüseynli. Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan hərbi əməkdaşlığı/Türk dünyası: Ortaq tarixi-mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış I Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 2023 s.34-37

TURKEY-GEORGIA MILITARY COOPERATION: FROM BILATERAL RELATIONS TO TRILATERAL STRATEGIC PARTNERSHIP

Huseyn Huseynli Summary

The article analyzes the main directions of Turkey's military policy in the South Caucasus region. The bilateral format of the trilateral security relations between Turkey, Georgia, and Azerbaijan began after the collapse of the Soviet Union. During E. Shevardnadze's visit to Turkey in 1996, under the "Agreement on Military Education, Technical, and Scientific Cooperation between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Georgia." This was followed by the "Military Education and Cooperation Agreement" signed during Süleyman Demirel's visit to Tbilisi in 1997. Georgia's participation in the trilateral defense/security cooperation began after 2012, and the security component of the trilateral mechanism also emerged at this time. The

Trabzon Declaration, adopted in June 2012 with the participation of Foreign Ministers, marked an important milestone in this regard. Following this, Turkey, Azerbaijan, and Georgia deepened their strategic relations, covering a wide range of cooperation from energy and communication to the fight against terrorism.

ТУРЦИЯ-ГРУЗИЯ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: ОТ ДВУСТОРОННИХ ОТНОШЕНИЙ К ТРЁХСТОРОННЕМУ СТРАТЕГИЧЕСКОМУ ПАРТНЁРСТВУ

Гусейн Гусейнли

Резюме

Статья анализирует основные направления военной политики Турции в Южном Кавказе. Как известно, двусторонний формат существующих сегодня трёхсторонних безопасности отношений между Турцией, Грузией и Азербайджаном начал развиваться после распада СССР. Во время визита Э. Шеварднадзе в Турцию в 1996 году и называлось «Соглашение между правительствами Турецкой Республики и Грузинской Республики о военном образовании, техническом и научном сотрудничестве». Затем в 1997 году во время визита в Тбилиси Сулеймана Демиреля было подписано «Соглашение о военном образовании и сотрудничестве». Присоединение Грузии к трёхстороннему сотрудничеству в области обороны/безопасности началось после 2012 года. Мы видим, что именно в этот период был установлен компонент безопасности трёхстороннего механизма. Принятие Трабзонской декларации в июне 2012 года на саммите министров иностранных дел стало важным этапом в этом контексте. С этого момента Турция, Азербайджан и Грузия углубили свои стратегические связи, охватывающие широкий спектр сотрудничества от энергетики и связи до борьбы с терроризмом.

Рәүғи: prof. M.Qasımlı.

Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının 05.02.2025 tarixli iclası.

Daxil olma tarixi 07 fevral 2025-ci il

PEDAQOGİKA

UOT:37.

**BRINGING REAL-WORLD CONTEXT INTO THE CLASSROOM TO
IMPROVE READING COMPREHENSION**

Aghayeva Javahir Qeyis
Azerbaijani Languages University
<https://orcid.org/0000-0003-4576-3645>
cevahir.19937@gmail.com

Abstract: *Coordination real-world settings into the classroom may be a capable methodology for upgrading perusing comprehension among understudies. By interfacing perusing materials to understudies lived encounters and current societal issues teachers can cultivate more profound engagement and understanding. This approach not as it were makes learning more pertinent but too empowers basic considering and application of information. Investigate demonstrates that when understudies experience writings that resound with their substances they are more likely to hold data and create a adore for perusing. Procedures such as project based learning discourses on modern points and the utilize of bona fide writings can viably bridge the crevice between scholarly substance and real-life circumstances. Moreover consolidating assorted viewpoints and social settings improves the perusing involvement permitting understudies to see the esteem of writing in understanding the world around them. Eventually bringing real world setting into the classroom not as it were progresses perusing comprehension but too plans understudies for educated citizenship and deep rooted learning . This all encompassing approach to education instruction is fundamental for sustaining well-rounded basic scholars in todays complex society. Integrating real world settings into the classroom could be a capable procedure for improving perusing comprehension among understudies. By interfacing perusing materials to understudies lived encounters and current societal issues teachers can cultivate more profound engagement and understanding. This approach not as it were makes learning more pertinent but too empowers basic considering and application of information. Investigate demonstrates that when understudies experience writings that resound with their substances they are more likely to hold data and create a adore for perusing. Methodologies such as project based learning dialogs on modern themes and the utilize of true writings can successfully bridge the hole between scholastic substance and real life circumstances. Moreover joining different points of view and social settings enhances the perusing encounter permitting understudies to see the esteem of writing in understanding the world around them. Eventually bringing real-world setting into the classroom not as it were moves forward perusing comprehension but too plans understudies for educated citizenship and long lasting learning. This all encompassing approach to education instruction is basic for supporting well-rounded basic scholars in todays complex society.*

Key words: context, methods, culture, reading comprehension

Ключевые слова: контекст, методы, культура, понимание прочитанного

Açar sözlər: kontekst, metodlar, Mədəniyyət, oxu anlama.

Introduction

In an progressively interconnected world the capacity to comprehend and basically lock in with writings is more critical than ever. Perusing comprehension serves as a foundational aptitude that impacts scholarly victory individual advancement and educated citizenship. Be that as it may numerous understudies battle to put through the dots between

the writings they experience within the classroom and the substances of their regular lives. This detach can lead to separation reduced inspiration and a need of appreciation for the esteem of perusing. To address these challenges teachers are progressively recognizing the significance of joining real world settings into perusing instruction. By arranging perusing materials inside the system of understudies lived encounters current occasions and societal issues instructors can make a more energetic and significant learning environment. This approach not as it were upgrades comprehension but moreover cultivates basic considering and energizes understudies to draw associations between the content and the world around them. For occasion when understudies examined almost social equity issues they can lock in in talks that relate to their possess communities subsequently extending their understanding and compassion.[6, p.72-99]

Additionally consolidating assorted points of view and bona fide writings permits understudies to see writing as a reflection of the complexities of human involvement. This not as it were improves their reading experience but too develops a sense of having a place and significance within the classroom. Methodologies such as project based learning collaborative dialogs and the utilize of mixed media assets can successfully bridge the gap between scholarly substance and real-life situations. Ultimately bringing real world setting into the classroom isn't just an guidelines technique it could be a transformative approach that plans understudies for the complexities of cutting edge life. By cultivating a adore for perusing and upgrading comprehension through significant associations teachers can engage understudies to gotten to be educated locked in and basic masterminds. This presentation sets the arrange for investigating the different strategies and benefits of joining real world settings into perusing instruction highlighting its centrality in todays instructive scene.[1,p. 98-123]

Methods and techniques

Integrating real-world contexts into reading instruction requires a variety of methods and techniques that engage students and make learning relevant. Here are some effective strategies:

1. Project-Based Learning (PBL)

· **Description:** Students engage in projects that require them to explore real-world problems or questions. This method encourages collaboration, research, and application of reading skills.

· **Example:** Students might read articles about climate change and then create a presentation or campaign to raise awareness in their community.

2. Thematic Units

· **Description:** Organizing reading materials around themes that resonate with students' lives or current events can create a cohesive learning experience.

· **Example:** A unit on immigration could include novels, articles, and personal narratives that explore the immigrant experience, allowing students to connect emotionally and intellectually.

3. Literature Circles

· **Description:** Small groups of students read different texts related to a common theme and then come together to discuss their insights and perspectives.

· **Example:** Groups could read various memoirs from individuals in different cultures, fostering discussions about identity and belonging.

4. Use of Authentic Texts

· **Description:** Incorporating newspapers, magazines, blogs, and other real-world texts can make reading more relevant and engaging.

· **Example:** Analyzing opinion pieces on current events can help students practice critical reading skills while discussing issues that matter to them.

5. Field Trips and Guest Speakers

· **Description:** Experiential learning through field trips or inviting guest speakers can provide context for reading materials.

· **Example:** A visit to a local museum or a talk from a community leader can enhance understanding of a historical text or social issue.

6. Multimedia Resources

· **Description:** Utilizing videos, podcasts, and interactive websites can complement reading materials and provide diverse perspectives.

· **Example:** Watching a documentary related to a book being read in class can deepen comprehension and spark discussion.

7. Socratic Seminars

· **Description:** This method encourages open dialogue and critical thinking through guided discussions about texts.

· **Example:** Students can discuss the implications of a novel's themes in relation to current social issues, fostering deeper understanding and engagement.

8. Service Learning

· **Description:** Combining community service with reading activities can help students see the impact of their learning in real-world contexts.

· **Example:** Students might read about social issues and then participate in a related service project, such as volunteering at a local shelter.

9. Digital Storytelling

· **Description:** Students create their own narratives using digital tools, allowing them to express their understanding of texts in creative ways.

· **Example:** After reading a novel, students could create a video or digital presentation that reflects their interpretation of the story's themes.

10. Reflective Journals

· **Description:** Encouraging students to keep journals where they reflect on their readings and relate them to their own experiences can deepen comprehension.

· **Example:** After reading a story about resilience, students might write about their own challenges and how they overcame them.[3, p.21-76]

By utilizing these strategies and methods teachers can make a wealthy locks in perusing environment that not as it were moves forward comprehension but moreover cultivates a long lasting adore of perusing and learning. Consolidating real world settings into perusing instruction is basic for improving comprehension and engagement among understudies. By utilizing different strategies such as project based learning bona fide writings and interactive media assets teachers can make important associations between writing and understudies lives. These methodologies not as it were cultivate basic considering and compassion but too get ready understudies to explore the complexities of the advanced world. Eventually this approach develops a more profound appreciation for perusing engaging understudies to gotten to be educated locked in and long lasting learners.[5, p.21-61]

Results

The integration of real world settings into perusing instruction has appeared critical

positive results in different instructive settings. Understudies uncovered to this approach illustrate made strides perusing comprehension as prove by higher evaluation scores and expanded engagement amid lessons Inquire about shows that when understudies interface perusing materials to their claim encounters or current societal issues they are more likely to hold data and create basic considering aptitudes. For occasion classrooms that actualized projectbased learning detailed improved collaboration among understudies driving to wealthier dialogs and a more profound understanding of the writings. [4, p. 34-67]. Also the utilize of true writings such as news articles and individual stories has been connected to expanded inspiration and intrigued in perusing. Understudies regularly express a more prominent appreciation for writing when they see its pertinence to their lives. Besides different viewpoints presented through topical units and writing circles have cultivated a more comprehensive classroom environment permitting understudies to lock in with a assortment of perspectives and social settings. Conclusion In conclusion bringing real world setting into the classroom may be a transformative approach that essentially improves perusing comprehension and understudy engagement. By utilizing strategies such as project based learning bona fide writings and mixed media assets teachers can make a energetic learning environment that reverberates with understudies lives. This approach not as it were moves forward scholastic execution but moreover develops basic considering sympathy and a lifelong love for perusing. As understudies learn to put through writing with real-world issues they gotten to be more educated and locked in citizens superior prepared to navigate the complexities of cutting edge society Ultimately integrating real world settings into perusing instruction isn't fair an instructive methodology it could be a imperative component of planning understudies for victory in an progressively interconnected world. By cultivating a more profound appreciation for perusing and its pertinence teachers can enable understudies to ended up keen locked in learners who esteem the control of writing in understanding and forming their world. [2, p.43-65]

References

- 1.Anderson, R. C., & Pearson, P. D. (1984). A schema-theoretic view of basic processes in reading comprehension. In P. D. Pearson, R. Barr, M. L. Kamil, & P. B. Mosenthal (Eds.), *Handbook of reading research* (pp. 255-291). Longman.
- 2.Beers, K. (2003). *When kids can't read: What teachers can do*. Heinemann.
- 3.Dewey, J. (1938). *Experience and education*. Kappa Delta Pi.
- 4.Fisher, D., & Frey, N. (2014). *Close reading in elementary school*. The Reading Teacher, 67(6).
- 5.Gibbons, P. (2002). *Scaffolding language, scaffolding learning: Teaching second language learners in the mainstream classroom*.
- 6.Grant, M. M. (2011). Learning, beliefs, and products: The impact of project-based learning on student engagement. *International Journal of Project-Based Learning*.

ПРИВНЕСЕНИЕ РЕАЛЬНОГО КОНТЕКСТА В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО

Агаева Джавахир Гейис кызы

Резюме

Интеграция реальных жизненных ситуаций в учебный процесс может стать эффективной методикой для улучшения понимания чтения у студентов. Связывая материалы для чтения с жизненным опытом студентов и актуальными социальными проблемами, преподаватели могут способствовать более глубокому вовлечению и

пониманию. Этот подход не только делает обучение более актуальным, но и развивает критическое мышление и применение знаний. Исследования показывают, что когда студенты сталкиваются с текстами, которые резонируют с их опытом, они с большей вероятностью запоминают информацию и развивают любовь к чтению. Такие методы, как проектное обучение, обсуждение современных тем и использование подлинных текстов, могут эффективно преодолеть разрыв между академическим содержанием и реальными жизненными ситуациями. Более того, включение различных точек зрения и культурных контекстов улучшает опыт чтения, позволяя студентам осознать ценность литературы для понимания окружающего мира. В конечном итоге привлечение реальных жизненных ситуаций в класс не только способствует улучшению понимания чтения, но и готовит студентов к осознанному гражданству и обучению на протяжении всей жизни. Этот всесторонний подход к образовательному процессу необходим для воспитания всесторонне развитых критических мыслителей в современном сложном обществе.

OXU ANLAMA QABİLİYYƏTİNİ YAXŞILAŞDIRMAQ ÜÇÜN ÖYRƏNMƏ PROSESİNƏ REAL KONTEKST GƏTİRMƏK

Ağayeva Cavahir Qeyis qızı

Xülasə

Təhsil prosesinə real həyat situasiyalarının inteqrasiyası tələbələrin oxuma anlama qabiliyyətini artırmaq üçün effektiv bir metod ola bilər. Tələbələrin oxuma materiallarını onların həyat təcrübələri və aktual sosial problemlərlə əlaqələndirərək, müəllimlər daha dərin iştirak və anlamağı təşviq edə bilərlər. Bu yanaşma yalnız öyrənməni daha aktual edir, həm də tənqidi düşüncə və biliklərin tətbiqini inkişaf etdirir. Araşdırmalar göstərir ki, tələbələr öz təcrübələri ilə rezonans yaradan mətnlərlə qarşılaşdıqda, məlumatı daha yaxşı yadda saxlayır və oxumağa maraq inkişaf etdirirlər. Layihə əsaslı öyrənmə, müasir mövzuların müzakirəsi və orijinal mətnlərin istifadəsi kimi metodlar akademik məzmun ilə real həyat situasiyaları arasında boşluğu effektiv şəkildə aradan qaldıra bilər. Bundan əlavə, müxtəlif baxış bucaqları və mədəni kontekstlərin daxil edilməsi oxuma təcrübəsini yaxşılaşdırır, tələbələrə ədəbiyyatın ətraf aləmi anlamaq üçün dəyərini başa düşməyə imkan tanıyır. Nəticədə, real həyat situasiyalarının sinfə cəlb edilməsi yalnız oxuma anlamağı artırır, həm də tələbələri şüurlu vətəndaşlıq və ömür boyu öyrənməyə hazırlayır. Bu hərtərəfli yanaşma, bu günün mürəkkəb cəmiyyətində hərtərəfli inkişaf etmiş tənqidi düşüncələrin yetişdirilməsi üçün zəruridir. Təhsil prosesinə real həyat situasiyalarının inteqrasiyası tələbələrin oxuma anlama qabiliyyətini artırmaq üçün effektiv bir metod ola bilər. Tələbələrin oxuma materiallarını onların həyat təcrübələri və aktual sosial problemlərlə əlaqələndirərək, müəllimlər daha dərin iştirak və anlamağı təşviq edə bilərlər. Bu yanaşma yalnız öyrənməni daha aktual edir, həm də tənqidi düşüncə və biliklərin tətbiqini inkişaf etdirir. Araşdırmalar göstərir ki, tələbələr öz təcrübələri ilə rezonans yaradan mətnlərlə qarşılaşdıqda, məlumatı daha yaxşı yadda saxlayır və oxumağa maraq inkişaf etdirirlər. Layihə əsaslı öyrənmə, müasir mövzuların müzakirəsi və orijinal mətnlərin istifadəsi kimi metodlar akademik məzmun ilə real həyat situasiyaları arasında boşluğu effektiv şəkildə aradan qaldıra bilər. Bundan əlavə, müxtəlif baxış bucaqları və mədəni kontekstlərin daxil edilməsi oxuma təcrübəsini yaxşılaşdırır, tələbələrə ədəbiyyatın ətraf aləmi anlamaq üçün dəyərini başa düşməyə imkan tanıyır. Nəticədə, real həyat situasiyalarının sinfə cəlb edilməsi yalnız oxuma anlamağı artırır, həm də tələbələri şüurlu vətəndaşlıq və ömür boyu öyrənməyə hazırlayır. Bu hərtərəfli yanaşma, bu günün mürəkkəb cəmiyyətində hərtərəfli inkişaf etmiş tənqidi düşüncələrin yetişdirilməsi üçün zəruridir.

Rəyçi: prof.Münəvvər Məmmədova

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il

UOT:37.

**ÖZÜNÜTƏHSİL KONSEPSİYASI MAHIYYƏTİNƏ SƏRİŞTƏ
ƏSASLI YANAŞMALAR**

*P.ü.f.d., Kərimova Aynur
Gəncə Dövlət Universiteti
aynurhesenova@listru*

<https://orcid.org/0009-0004-3309-5680>

Xulasə: Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması mövcud təhsilin məzmunu və standartlarına yenidən baxılması, ölkənin inkişafının zamanın tələblərinə müvafiq təmin edilməsi və qarşıya qoyulmuş vəzifələr, onların həlli üçün optimal seçilməsinin edilməsi, təhsil prosesinin üsul və vasitələrində seçimlər, məsələnin texnoloji tərəflərinin qaydalı şəkildə reallaşdırılması kimi mühüm prioritetlər yarandı.

Bu cür yanaşma universal bilik, bacarıq və vərdislər sisteminin tamlığı, müstəqil fəaliyyət, şəxsi məsuliyyət, hər bir təlim prosesinin iştirakçısı olaraq sərişlərin formalaşmasına məqsədyönlü şəkildə aid edilmişdir.

Təhsil prosesində sərişətli yanaşmalar yenilik deyildir. Təhsilin məqsədləri, məzmunu və vəzifələri baxımından bunlar haqqında yetərinə məlumatlar mövcuddur. Bizə daha maraqlı olan odur ki, bu yenidən yanaşma və yenidən qurma prosesində tarixi – mədəni, milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanması və şəxsiyyətin potensialından intellektual, emosional və mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasıdır.

Açar sözlər: qloballaşma, insan potensialı, Boloniya prosesi, özünütəhsil, sərişət

Ключевые слова: глобализация, человеческий потенциал, Болонский процесс, самообразование, компетентность

Key words: globalization, human potential, Bologna process, self-education, competence

Qloballaşmanın tendensiyaları, dünya iqtisadiyyatında gedən inteqrasiya prosesləri yetişdirilən gənc mütəxəssislərin rəqabətliyə tab gətirməsi kimi önəmli məqamları təhsildə qarşımıza çıxarır. Azərbaycan reallığından çıxış edərək insan kapitalının formalaşması məsələsini prioritetə çevirir.

İnsanın potensialının artırılmasının yollarından biri də Azərbaycanın Boloniya prosesinə qoşulması olmuşdur. Prosesə qoşulmanın müsbət tərəflərindən təhsilin mobilliyinin təmin edilməsi, əmək bazarında (dünyada) diplomların tanınması məsələsidir.

Mütəxəssis hazırlığında artıq köhnə stereotiplərə yer yoxdur, sosial kontekstə peşəkar hazırlığında günü tələblərinə uyğun olaraq məqsəd və vəzifələrə yenidən baxılır, peşəyönlü təhsilin məzmununun optimallaşdırılması istiqamətində cəmiyyətin təhsil ehtiyaclarının ödənilməsi, rəqabətönlülük, kreativlik, yaradıcı yanaşma kimi keyfiyyətlərin vacibliyi vurğulanır.

Mövzu ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatçıların fikirləri araşdırılmışdır: A.N.Abbasov, İ. İsayev, V.Bəşirov, M.İlyasov, Z.Bayramova, P.Qalperin, V.Şadrikov, İ.Yakimanskaya və b. konkret sosial sifarişə sərişətli yanaşma düzgün pragmatik reaksiya olaraq qəbul olunur. Vacib bir məqamı da nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, sərişətli yanaşma “bilik ötürmə” prosesinə tam əks olaraq təqdim edilir.

Bir önəmli məqam da var ki, mütləq nəzərə alınmalıdır-illərlə təhsil prosesinə formalaşmış dəyərlər, mədəni-təhsil kontekstində mövcud və illərlə (hər dövrün təhsilinin fəlsəfəsinə uyğun) özünü doğrultmuş ənənələr. Mövcud təhsil sisteminin strukturu və

iyerarxiyasına uyğun olaraq bu əhəmətlər varislik baxımından yeni şəraitdə hərəkətverici qüvvəyə də çevrilməsi labüddür.

Səriştəli yanaşmaların tətbiqi mövcud əhəmətlərə nəzərə alınmadan tətbiq edilə bilməz. Lakin müasir şəraitdə təhsilin paradiqmasının dəyişdiyi gerşəklikdə təhsil sistemlərinin unifikasiyası dönəmi, qloballaşma və inteqrasiya proseslərinin mürəkkəb və fərqli, demokratik müstəviyə gətirilməsi iş prosesi və tələblərə müvafiqlik köklü dəyişikliklərə istiqamətləndirir. Bununla bağlı səriştəli yanaşmalımödelinin təhsil sisteminə daxil edilməsi təkanverici əhəmiyyət kəsb edir [2].

Nəzərə alınmalıdır müasir təhsil paradiqması çoxaspektli kompleks fenomeni olaraq çıxış edir. Burada müasir təhsildə varisliyi qoruyub saxlamaqla şəraitin iqtisadi tələblərini əsaslı qəbul etməlidir və iqtisadi münasibətlərin nəticələrini özündə göstərməkdədir.

Yeni paradiqmaya keçid “ümümütəhsilin məzmununun modernləşdirilməsi strategiyaları”nın tərəfdarlarının fikrincə də ardıcıl və zamanla keçid daha münasibdir. Azərbaycanada Təhsil sahəsində İslahatlar Proqramında da bu keçid 3 mərhələli olmalı zamanla strateji əhəmiyyəti nəzərə alınaraq reallaşdırılmalıdır [1].

Xüsusi ədəbiyyatlarda səriştəli yanaşma prinsipləri, məzmun, təhsil prosesinin təşkili nəticələrin dəyərləndirilməsi məcmusu kimi qəbul olunur. Bunların hamısı təhsilin mahiyyəti və məzmununa dair dominant istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə gətirir:

- Məktəblilərin şəxsi sosial təcrübələrini istinad etməklə müxtəlif sahələr üzrə və fərqli fəaliyyət növlərində qarşıya çıxan problemlərin müstəqil həlli, idraki, mənəvi, dünyagörüşü məsələləri ilə bağlı problemləri həlli üçün optimal seçimlərin edilməsi.

- Təcrübə əldə olunması üçün şəraitin yaradılması

- Təhsilin nəticələrinin mərhələli şəkildə qiymətləndirilməsi və şagirdlərin səviyyələrin müəyyənləşdirilməsi [3].

Kadr hazırlığı prosesində səriştəli yanaşmanın başqa versiyası da təqdim edilmişdir: “Niyə?” və “Necə?” Bu versiyanın digərlərindən köklü fərqə yoxdur. Nəticə etibarlı ilə kadr hazırlığı prosesində bu sahədə yaranmış problemlərin həllinə yönəlməlidir [4].

Beləliklə, səriştəli yanaşmanın məqsədi, məzmunu bir sıra etik, kommunikativ, peşəkar problemlərin həlli üçün bacarıqların formalaşma mərhələsi olmuşdur. Lakin, yuxarıda göstərdiklərimizlə yanaşı, qeyd etməliyik ki, problemlərin uğurlu həlli üçün bilik və bacarıqlar da var ki, bunlar da özü növbəsində prosesin gedişatında formalaşır.

Düşünürük ki, səriştəli yanaşma təhsilin yeni paradiqmasının əsasına çevrilə bilər. Lakin burada praktik fəaliyyətin həyata keçirilməsində balanslandırılmış bilik və bacarıqlar şərt olaraq çıxış etməlidir, təlim prosesində problemlə məsələlərin həllinə yönəlməlidir ki, burada əməkdaşlıq əsas olaraq qəbul edilir.

Bu cür yanaşmalarda səriştəliyin məzmunu daha konkret, daha məntiqli anlama gəliri ki, burada didaktik-metoloji modelin yaranmasına şərait yaranır və bu işlər nəticədə müasir təhsilin tələblərini ödəyir.

Səriştəyə əsaslanan yanaşma, bildiyiniz kimi, bu gün ali peşə təhsili hədəflərinin və məzmununun yenilənməsi ilə əlaqəli olaraq inkişafının növbəti mərhələsinə keçib. Vahid bir təhsil məkanı yaratmaq və UNESCO tərəfindən tövsiyə olunan diplom əlavələrinin geniş istifadəsinə əsaslanaraq universitet məzunlarına iş zəmanəti verilməsini hədəfləyən Bolonya Prosesi çərçivəsində təxirə salınmış perspektivləri əks etdirən əsas fikirlər toplanmışdır. Təhsil sahəsində əmək sıxlığı üçün kredit sisteminin tətbiqi; istehlakçıların ehtiyaclarını nəzərə alaraq təhsilin keyfiyyətinə nəzarət; tələbələrin iki səviyyəli təlim sistemi; beynəlxalq mobillikləri genişləndirmək və tələbələrin təhsil nailiyyətlərini səriştələr formatında qurmaq Boloniya prosesində iştirak edən bütün ölkələr üçün ümumi tələblər siyahısını formalaşdırmışdır.

Özünü təhsilin sərəştəyə əsaslanan yanaşma nöqtəyi-nəzərindən nəzərə alsaq, onsuz da sovet pedaqogikasında da vurğulandığı kimi özünü təhsilin insanın ictimai münasibətlərin subyekti kimi özünü dərk etməsi motivləri arasında əlaqə mövcuddur. Ancaq bu ictimai münasibətlərin başa düşülməsinin özü Sovet dövlət ideologiyası tərəfindən təhrif olunduğuna görə özünü təhsilin sosial funksiyası məsələsi birtərəfli hesab olunurdu. Ənənəvi özünü təhsil baxışının başqa bir mənfi təzahürü, bu gün mövzu-fərdi aspektləri düzgün işlənmədən prosedür aspektinə olan marağın qalmasıdır. L.S. Vigotskinin vaxtında dediyi kimi, gec-tez insan öz hisslərini mənimsəməyi qarşısına məqsəd qoyur və bununla da yeni bir inkişaf mərhələsinə keçid edir. Alim özünü tanımağı inkişafın əsası və özünü təhsilin vasitəsi hesab etmişdir. Özünü təhsilin mahiyyətini təyin edən anlayış ali məktəb məzununun fərdi sərəştələri konsepsiyası ilə sıx bağlıdır. Bunlar özünü idarə etmə ilə, yəni həyatı hədəfləri təyin etmək və həyata keçirmək bacarığı, təşkilati idarə etmə potensialı, refleksiv bacarıq və vərdişlərlə əlaqələndirilir. Bizim üçün çox vacib olan şəxsi sərəştələr müəllif tərəfindən bu formada qeyd olunub: ictimai-siyasi, kommunikativ, məlumatverici.

Tələbənin peşəkar sərəştəsinin təminatını əsasən şəxsi potensialında, sosial münasibətlərinin hərəkətliyində və zəkasının inkişafında görürük. Eyni zamanda anlayırıq ki, sərəştə tək hazırlıqdan ibarət deyil, bu həmçinin insanın xüsusi peşə fəaliyyətində aşkarlanan konkret bacarıq, vərdiş və düşüncədir. Sovet ali təhsili özünü təhsilin bu qədər fərdi keyfiyyətlər formalaşdırmasına az diqqət yetirirdi. Bu gün tələbənin özünü təhsilləndirən subyekt kimi məhsuldar, müstəqil işə hazırlığı və peşə hazırlığının nəticələrinə görə məsuliyyət dərəcəsi artıq onu xarakterizə etmir.

Özünü təhsilin həqiqi subyekti öz unikallığının sərbəst buraxmağı bacaran və bilik, bacarıq və vərdişlərin, ünsiyyət və fəaliyyət yollarının, vətəndaş davranışı və şəxsi rifah stereotiplərinin "özünəməxsus sintezinə" nail olan şəxsdir. Sərəştəyə əsaslanan yanaşma, sərəştəni "fərdin müəyyən bir kontekstdə müxtəlif bilik və bacarıq elementlərini müstəqil surətdə tətbiq etmə qabiliyyətini ifadə edən inteqrasiya olunmuş anlayış" olduğunu qəbul edərək, özünü təhsilin subyektiv-fərdi mənalarnı aktualaşdırır. Y.Q. Tatur deyir ki, hər sərəştə səviyyəsinin təməlinə müstəqillik dayanır və onların arasında olan sərhədləri müəyyən edir, sərəştə şəxsin peşə və sosial problemlərin həlli üçün potensialını tam həyata keçirmə qabiliyyətini xarakterizə edir [5, 7].

Ancaq "tam potensialını reallaşdırmaqdan" əvvəl onu başa düşməli və maksimum dərəcədə inkişaf etdirməlisən. Bu səbəbdən özünü təhsilə - özünü təhsilləndirmək, özünü formalaşdırmaq kimi yeni baxış yaranır. Bu mənada müasir özünü təhsilin funksiyalarını fərdi sərəştənin mahiyyəti ilə əlaqələndirmək məsləhətdir, çünki istənilən iş fəaliyyətində son nəticədə sırf peşəkar bacarıqlara yanaşı, insanın şəxsi keyfiyyətləri də təsir edəcəkdir.

Buradakı sərəştə, R. Sternberqin əsaslandığı "praktik zəkaya" bənzəyir. Onun izahına görə, fərdin intellekti, anadangəlmə bacarıqları yalnız təcrübə yolu ilə şəxsi sərəştəyə çevrilir. Sternberq yazır ki, "Uğura nail olmaq bacarığı insanın güclü keyfiyyətlərini toplamaq və zəif cəhətlərini düzəltmək və ya kompensasiya etmək qabiliyyətindən asılıdır". Eyni zamanda razılaşmaq lazımdır ki, sərəştəyə əsaslanan yanaşma ilə günümüzdə özünü təhsil funksiyalarına baxışı məhdudlaşdırmaq olmaz. Onun elmi və metodoloji konteksti daha genişdir.

Son illərdə pedaqoji elmi zənginləşdirən yanaşmalardan biri hesab edilən sinergetik yanaşmaya diqqət yetirmək lazımdır. Sinergetik prinsiplər özünü təşkilat anlayışının çox sayda elementin və ya elementar sistemin spontan qarşılıqlı təsirini məcmu təsir kimi birləşdirdi və aralarında sabit əlaqələrin yaranmasına və bunun nəticəsində daha mürəkkəb birləşmənin, daxili gücünə əsaslanaraq inkişaf edə bilən keyfiyyətə yeni bir sistemin yaranmasına səbəb oldu.

Sosial fərd kimi tələbənin peşə şüuru çox vaxt normativdən kənara çıxmaqla xarakterizə olunduğundan, universitet mühitində sinergetikanın aparıcı prinsiplərindən biri reallaşır – sistemin öz inkişafına və ya sabitliyinin qorunmasına mane olan elementlərin inkişafını dayandıran tamamlama prinsipi. Eyni zamanda sistem, qəbul etdiyi seçim meyarlarına görə özünü digər elementlərlə tamamlayır. N.N. Moisyev bütün bunları situasiya xüsusiyyətləri əsasında seçim edən bazar qanunları ilə müqayisə edirdi.

Dominant situasiya konsepsiyasına ayrıca diqqət yetirmək lazımdır. Yalnız yuxarıda göstərilən sinergetika müddəaları ilə əlaqəli deyil, həm də peşə və təhsil fəaliyyəti prosesində şagirdin situasiya mənalılarının idrakı, mövcud motivləri və münasibətləri nəzərə alınarsa, səriştəyə əsaslanan təhsil nəticələrinin formatını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən etmək olar. Fərdin kənar dünya ilə təması halında obyektivlik və subyektivlik ölçüsünü vurğulayaraq, situasiya dominantını müəyyən anda ətraf aləmin şərtlərinə münasibətdə insanın aktualaşdırılmış daxili vəziyyəti olaraq təyin edirik. Bu xarici amillər insanın daxili vəziyyəti ilə birlikdə bir seçimə səbəb olana qədər, situasiya "ətraf dünya şərtlərinin məcmusu" olaraq qalır. Dominant seçim (aparıcı motiv) peşə hazırlığı prosesində tələbələrin özünütəhsil səviyyəsini və təbiətini təyin edən mürəkkəb fərdi keyfiyyətlərin ortaya çıxmasını izah edir. Sinergetikadan götürülmüş özünü inkişaf prinsipi, onun kvalifikasiya yanaşması ilə olan fərqləri nəzərə alınarsa əgər, səriştəyə əsaslanan yanaşmanın şərtləri ilə gücləndirilə bilər.

Bizim fikrimizcə ən dəqiq onların fərqi V.I. Baydenko əsaslandırır. O göstərdi ki, "sizə öyrədilən" kvalifikasiya yanaşmasından fərqli olaraq, səriştəyə əsaslanan yanaşmada isə insan özü tərəfindən təlimatlandırılır. Əgər kvalifikasiya yanaşmasında alqoritmik fəaliyyət ixtisaslarda üstünlük təşkil edirsə, səriştəlilik kontekstində məqsədəuyğunluq, kontekst yaradıcılığı, kontekst fəaliyyətinin özünütəşkilatı ilə əlaqələndirilməsi vacibdir.

Yuxarıda göstərilən özünütəhsil metodoloji konteksti, səriştəyə əsaslanan yanaşma daxilində ona xüsusi bir dəyər qatır. Bununla belə, səriştəyə əsaslanan yanaşmanın özü öz statusunu gücləndirir. Boloniya Sazişinin həyata keçirilməsində səriştəyə əsaslanan yanaşmanın qeyri-rəsmi rolu tələbələrin peşə hazırlığı prosesində özünün inkişafı məntiqi ilə vurğulanır. Əlbəttə ki, Sovet dövründə peşəkar səriştələrdən danışmaq olardı, lakin Y.B. Rubinin dediyi kimi bu "müsbət tendensiyanın davamlı inkişaf üçün heç bir perspektivi yox idi".

Sovet qaydalarına əsasən təhsil xidmətləri bazarı sərt anti-bazar platforması üzərində qurulmuşdu. Ali təhsil rəqabətə davamlı işçi qüvvəsi hazırlamaq vəzifələrindən uzaqlaşdırılmışdı və bu səbəbdən özünütəhsil mexanizmlərinə səmərəli təsir göstərə bilmədi. Səriştəyə əsaslanan yanaşma isə, fərdin gələcəyi qarşısında şəxsi məsuliyyəti tələbini ali təhsil sisteminə gətirdi.

Tələbədə inkişaf etdirilən özün olmaq fikrinin cəsarəti ona həm öz peşəkar tərzini, həm də ümumiyyətlə həyat tərzini qurmağa kömək edir. Bununla da özünütəhsilin mahiyyəti tamamlanmış ümumbəşəri məna qazanır. Təhsil fəlsəfəsi tərəfindən inkişaf etdirilməsi dayandırılmayan, lakin ideoloji səbəblərə görə tələbələrin peşə hazırlığının məzmunundan çıxarılmış mənanın özü. Müasir pedaqogikada bu mənanın canlanması, əslində səriştəyə əsaslanan yanaşmanın həyata keçirilməsi üçün pedaqoji taktikalardan inkişaf etdirilməsinin zəruri olduğu əsasdır.

Yekunda bir daha qeyd edirik ki, yerli təhsil sistemində səriştəyə əsaslanan yanaşmanın həyata keçirilməsindəki yeni mərhələ, tələbələrin özünütəhsilinin mahiyyəti və funksiyalarının yeni formada başa düşülməsinə gətirib çıxarır. Onun müasir fenomenologiyası müstəqil təhsil fəaliyyəti prosesinin həddlərindən çox kənara çıxır.

Özünütəhsilə və özünü inkişaf özünütəhsili zənginləşdirir və müasir universitetlərin təhsil proqramlarının fərqləndirici imkanları ilə birlikdə özünütəhsil əmək bazarı üçün səriştəli, rəqabətçi mütəxəssis yetişdirmək üçün geniş imkanları olan mənbəyə çevrilir. Pedaqogika bu gün vaxtı ilə N.I. Kareevin dediklərinə geri dönr: "Özünütəhsilin hədəfi dünyagörüşünün inkişafı olmalıdır" və "əgər

ehtiyaclarını ödəmək və həyatda yol göstərmək üçün deyilsə, nə bütöv, nə də tam, nə də ahəngdar ola bilər".

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat proqramı. Bakı, 1999
2. Болотов В.А. Компетентностная модель от идеи к образовательной программе. Педагогика 2003, №10 https://nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=18169
3. Лебедев О.Е. Компетентностный подход в образовании. Школьные технологии. 2015, №4 <https://studfile.net/preview/4016511/page:4/>
4. Модернизация образовательного процесса в начальной, основной и старшей школе: варианты решения. Москва. Прсвещение, 2004
5. Татур, Ю.Г. Компетентностный подход в описании результатов и проектировании стандартов высшего профессионального образования [Текст] : материалы к заседанию методологического семинара / Ю.Г. Татур. – М. : Исслед. центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – С. 7. __ , 90

КОМПЕТЕНТНЫЕ ПОДХОДЫ К СУЩНОСТИ ПОНЯТИЯ САМООБРАЗОВАНИЯ

Керимова Айнур

Резюме

Присоединение Азербайджана к Болонскому процессу создало такие важные приоритеты, как пересмотр содержания и стандартов существующего образования, обеспечение развития страны в соответствии с требованиями времени и поставленными задачами, принятие оптимальных решений для их решения, выбор методов и средств образовательного процесса, системное внедрение технологических аспектов вопроса.

Такой подход целенаправленно обуславливает полноту системы универсальных знаний, умений и навыков, самостоятельную деятельность, личную ответственность, формирование компетенций как участника каждого процесса обучения.

Компетентные подходы в образовательном процессе не новы. Имеется достаточно информации о целях, содержании и задачах образования. Для нас более интересно сохранение исторических, культурных, национально-духовных ценностей и сохранение интеллектуальных, эмоциональных и духовных ценностей из потенциала личности в этом процессе переориентации и реконструкции.

COMPETENT APPROACHES TO THE ESSENCE OF THE CONCEPT OF SELF EDUCATION

Karimova Aynur

Summary

Azerbaijan's accession to the Bologna Process has created such important priorities as reviewing the content and standards of existing education, ensuring the country's development in accordance with the requirements of the time and the tasks set, making optimal decisions to solve them, choosing methods and means of the educational process, and systematically implementing technological aspects of the issue. This approach purposefully determines the completeness of the system of universal knowledge, skills and abilities, independent activity, personal responsibility, and the formation of competencies as a participant in each learning process. Competence-based approaches in the educational process are not new. There is sufficient information about the goals, content and objectives of education. For us, it is more interesting to preserve historical, cultural, national and spiritual values and preserve intellectual, emotional and spiritual values from the potential of the individual in this process of reorientation and reconstruction.

Rəyçi: dosent Quliyev Allahverdi

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 15 yanvar 2025 ci il tarixli iclas 06 saylı protokolu Daxil olma tarixi 23 yanvar 2025-ci il

UOT:37.

**“HƏYAT BİLGİSİ” FƏNNİNİN TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT VƏ MUSİQİ İLƏ
İNTEQRASIYASI PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN PSIXOLOJİ
İNKİŞAFININ TƏMİN EDİLMƏSİ**

Rüstəmovə Leyla Vaqif qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova @rambler.ru

Xülasə: *Məqalə ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində fənlərin inteqrasiyası prosesində şagirdlərin psixoloji inkişafı probleminə həsr edilmişdir. Məqalədə “Həyat bilgisi” nin təsviri incəsənət və musiqi ilə inteqrasiyası prosesində şagirdlərin psixoloji inkişafının təmin edilməsi üzrə işin əsas istiqamətləri, imkan və yolları öz əksini tapır. Məqalədə “Həyat bilgisi”nin digər fənlərlə inteqrasiyası prosesində bir sıra motivlərin fəaliyyət prosesinə göstərdiyi təsirlərin məzmunu da aydınlaşdırılır. Məqalədə həmçinin “Həyat bilgisi”nin digər fənlərlə inteqrasiyası prosesində şagirdlərin psixoloji inkişafının motivləşdirilməsi öz əksini tapır.*

Açar sözlər: “Həyat bilgisi”, “Təsviri incəsənət”, “Musiqi dərsləri”, inteqrasiya prosesi, psixoloji inkişaf, motivasiya prosesi, özünüinkişaf motivləri, nailiyyət motivləri, prososial motivlər.

Ключевые слова: жизнепознание, изобразительное искусство, уроки музыки, процесс интеграции, психологическое развитие, мотивационный процесс, мотивы саморазвития, мотивы достижения, просоциальные мотивы.

Key words: life knowledge, visual arts, music lessons, integration process, psychological development, motivational process, self-development motives, achievement motives, prosocial motives.

Azərbaycanda Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri şəxsiyyətyönümlü təhsilin yeni məzmununun yaradılması hesab olunur. Bu dövlət direktivinin əsas tələblərinə müvafiq olaraq yetişən nəslin nümayəndələrinin hər biri elmi, bilikli insanlar kimi yetişdirməklə yanaşı, həm də bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılmalıdırlar. Ümumtəhsil məktəblərində ibtidai sinifdən başlayaraq hər hansı bir fənnin tədrisində şagirdlərə biliklərin əsaslarını aşılamaqla yanaşı onların bir şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi təxirəsalınmaz vəzifələrdən hesab olunur. Bu sahədə “Həyat bilgisi” fənninin tədrisinin imkanları daha genişdir. “Həyat bilgisi”nin “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” ilə inteqrasiyası prosesində şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması işində isə ilk növbədə onlara psixoloji cəhətdən düzgün yanaşmaq lazım gəlir.

“Həyat bilgisi”nin “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” ilə inteqrasiyası prosesində pedaqoji əsaslarla yanaşı, bir sıra zəruri sayılan psixoloji əsasların da nəzərə alınması haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həllinə kömək etmiş olur. “Həyat bilgisi” dərslərində psixoloji yanaşmalara daha geniş yer vermək lazım gəlir. Niyə? Birincisi ona görə ki, “Həyat bilgisi” fənni həyat hadisələri, təbiətdəki bitkilər, heyvanlar, ümumiyyətlə canlılar aləmi, atmosferlə bağlı informasiyalar, hidrosferlə əlaqədar olan məlumatlar şagirdlərin estetik-bədii

zövqlərinin formalaşdırılması üçün daha önəmli hesab edilir. Məlum olduğu üzrə, “Həyat bilgisi” dərslərində şagirdlərin təbiətin estetik dəyərlərini duymaq, qavramaq, hafizədə saxlamaq və nəhayət təxəyyül, təfəkkür süzgəcindən keçirərək qiymətləndirmələri, nitq vasitəsilə ifadə etmələri zəruri hesab edilir. Bu zərurətdən gələn keyfiyyətlərin hər biri psixoloji ünsürlər hesab edilir. İstər təbiət hadisələrinin, istər incəsənət əsərlərinin, istərsə də musiqi nümunələrinin duyulması, qavranılması ilkin mərhələ hesab olunursa, onların təxəyyül süzgəcindən keçirilməsi həmin hadisələr haqqında şagirdlərdə elmi dünyagörüşü yaratmış olur. Bunun üçün müəllim tərəfindən hazırlanan təlim modulları, təbiət təsvirləri, incəsənət və musiqi əsərləri ilə birbaşa bağlı olmalıdır. Məsələn, I sinifdə Təbiət və biz rubrikası altında verilən “Canlılar və cansızlar”, “Heyvanlar”, “Bizi əhatə edən təbiət”, “Ətraf mühit”, Təbiət hadisələri adı altında verilən “Gecə və gündüz”, “Yaz”, “Yay”, “Payız”, “Qış” mövzularının tədrisi zamanı hər bir mövzuya dair təsviri sənət materialları və musiqi nümunələri seçilməlidir. Müəllimin seçdiyi belə nümunələrin integrativ əsaslar üzrə sinfə təqdimatı zamanı şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasına zəruri ehtiyac duyulur.

Yaxud II sinifin proqram materiallarında yer alan və “Həyat bilgisi” dərslərinə daxil edilən “Yaşadığımız dünya” rubrikası altında verilən “Canlılar aləmi”, “Cansızlar”, “Canlılara lazım olanlar”, “Fəsilələr”, “Suyun dövrəni”, “Coğrafi obyektlər”, “Üfüq”, “Ətraf mühit” adlı mövzuların tədrisi zamanı təsviri incəsənət və musiqi nümunələrini seçərkən uyğun mövzuların seçilməsinə diqqət yetirmək lazımdır. Çünki integrasiya üçün münasib mövzuları seçmək lazımdır. Seçilən mövzular üzrə işləyən sinif müəllimi tətbiq etdiyi təlim modullarının qavranılmasına xüsusi diqqət yetirmələri vacib hesab olunur.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, qavrayış şagirdin hərtərəfli inkişafında mühüm rol oynayır. Şagirdi onun ətrafdakı obyektlərlə ünsiyyəti, praktik fəaliyyəti zamanı ətraf aləmdən ilkin olaraq onu qavrayış ayırır. Xüsusilə təsviri incəsənət dərslərində bədii yaradıcılıq nümunələrinin qavranılması prosesi getdikcə güclənməyə başlayır, sonra inkişaf edərək formalaşır. Təsviri incəsənət məhsullarının qavranılması prosesində şagirdlərin fəaliyyəti onların maraqlarının və meyillərinin inkişafına kömək edir. Bu zaman ibtidai sinif şagirdlərinin təsviri sənət materialları ilə işləməsinə müəllim tərəfindən köməkliklərin göstərilməsi onların qavrama qabiliyyətlərini yüksəltmiş olur. Xüsusilə “Həyat bilgisi” mövzularının təsviri incəsənət mövzuları ilə integrasiyasının həyata keçirilməsi işində ibtidai sinif müəllimlərinin şagirdlərə məqsədyönlü şəkildə köməklik göstərmələri onların qavrayış səviyyəsini, yəni təsviri sənət materiallarını qavramalarını təmin etmiş olur. Bunun üçün bu işə I sinifdən başlamaq lazım gəlir. Ümumpedaqoji prinsiplərə istinad etsək deməliyik ki, ibtidai sinif müəlliminin təsviri incəsənət nümunələrini şagirdlərə sadədən mürəkkəbə və ibtidaidən aliyyə prinsipi üzrə öyrətməyi məqsədmüvafiq hesab edilir.

Məktəbdə təhsilin başlanğıcından bəri uşaqların qavrayışı daha mürəkkəb və məqsədyönlü olur. Biliklərin əldə edilməsində və formalaşmasında müəllimin sözü daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Qavramağın inkişaf vasitələrindən biri də komputer texnikasından istifadə şəraitində həyata keçirilən əyaniliyin tətbiq edilməsidir. Əyaniliyin istifadəsi öyrənilən əşyaların və hadisələrin həssas şəkildə qavranılması zərurəti ilə şərtlənir. Beləliklə, tədrisən, böyümə illəri ilə qavrayış xarakteri daha dəqiq və adekvat şəkildə həyata keçirilir.

Başqa sözlə desək şagirdlərin psixoloji inkişafı önə çəkilir. Bu zaman fəaliyyətdə olan pokasial motivlərə düzgün yanaşılması zəruri sayılır. Ona görə ki, ayrı-ayrı fərdlərə məxsus olan özünütəsdiq, identifik, hökmranlıq, prosessual, ekstrensiv, özünüinkişaf, nailiyyət, prososial, attilisiasiya və neqativ motivləri mövcuddur. Özünütəsdiq motivi insanın şəxsi ləyaqət, şöhrət və mənlik hissləri ilə bağlıdır. İnsan ətrafdakılara sübut etməyə çalışır ki, onun dəyəri var. O, cəmiyyətdə müəyyən status almağa cəhd edir, çalışır ki, ətrafdakılar onu qiymətləndirsinlər və hörmət etsinlər. Bəzi insanlarda özünütəsdiq motivi nüfuz motivlərini də yaradır (yüksək status almağa və onu qoruyub saxlamağa cəhd). Özünütəsdiq həm də insanda özünün rəsmi və qeyri-rəsmi statusunun yüksəldilməsi, şəxsiyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi, intensiv işləməyə və tərəqqiyə sövq edən böyük motivasiya amilidir (1, səh.239-240).

Əslində “Həyat bilgisi”nin “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” ilə inteqrasiyası prosesində şagird şəxsiyyətinin yüksək qiymətləndirilməsi üçün daha geniş imkanlar vardır. Ona görə ki, sinifdə təhsil alan şagirdlər içərisində bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin yüksək olması ilə fərqlənənlər olur. Belə uşaqların fərqləndirilməsi, yəni motivasiyası faydalı sayılır. Məhz bu zaman həmin uşaqları tanınmış insanlara, lap dahilərə bənzədilməsi onlara identifiklik motivi əsasında yanaşılması kimi başa düşülür. Başqa insanlara identifiklik motivi əsasında yanaşılması deyəndə bu motiv hər hansı qəhrəmana, liderə, valideynə oxşamaq cəhdidir. Bu motiv də insanı işləməyə və inkişafa sövq edir. Başqa insana identifikasiya fərdin identifikasiya obyektindən rəmzi olaraq enerji alması hesabına öz “enerji potensialını” yüksəldir. İdentifiklik motivi yeniyetməlik yaşlarından etibarən özünü daha çox büruzə verir (1, səh.240).

Məlum olduğu üzrə yeniyetməlik dövrü deyəndə şagirdlərin V-IX siniflərdəki yaş dövrləri nəzərdə tutulur. Şagirdlərin də bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. Əgər bu dövrdə uşaqlara psixoloji cəhətdən düzgün yanaşılsa onların bütün yaradıcı qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasını təmin etmək olar. Eyni sözləri hökmranlıq motivi haqqında da demək olar. Ona görə ki, elmi psixoloji ədəbiyyatda bu motiv daha aktiv, hətta başqalarına da təsir etmək cəhdi kimi də təqdim edilir. Deməli, hökmranlıq motivi – fərdin başqa insanlara təsir etmək cəhdi, kimi anlaşılır.

Hökmranlıq motivi insan hərəkətlərinin ən əsas və hərəkətverici qüvvələrindən biridir.

Bu motiv insanı idarəçiliyə sövq edir, yəni, qrupda rəhbər mövqə tutmağa, insanlara rəhbərlik etməyə, onları müəyyən etmək və fəaliyyətlərini nizamlamaq cəhdidir. Hökmranlıq motivi motivlərin iyerarxiyasında mühüm mövqə tutur. Bir çox insanların hərəkətləri (məsələn, lider və ya rəhbərlərin) hökmranlıq motivindən yaranır (1, səh.240).

Fikrimiz Kürdəmir məktəblisi olmuş Rafael Hüseynovun həyat tərzinə dair bir örnək nümunə ilə izah etməyə çalışaq. Rafael Hüseynov ibtidai sinifdə oxuyarkən sinifkom, sonra pioknerlərə rəhbərlik edən baş dəstə rəhbəri, aspirantura, doktorantura illərində seçilib sayılan, gələcəyinə böyük inam bəslənən görkəmli ziyalı, sonrakı yaş dövrlərində isə dəyərli professor, akademik kimi televiziya verlişləri apararaq görkəmli simaların intellektual inkişafını təlqin edir. Prosessual məzmun kəsb edən motivlər də Akademik Rafael Hüseynovun intellektual inkişafını təlqin edən motivlər kimi dəyərləndirilir.

Prosessual-məzmun motivləri – fəallığa xarici amillərlə deyil, proses və məzmunla sövq edilir.

İnsan yerinə yetirdiyi fəaliyyətdə, intellektual və fiziki fəallıqda məzmunluq hiss edir. Onu məşğul olduğu işin məzmunu maraqlandırır. Özünü təsdiq və hökmranlıq motivlərinin təsiri məzmun motivlərini gücləndirir. Lakin bu motivlər fəaliyyətin prosesinə və məzmununa aid olmaya bilər (1, səh.241).

Tutaq ki ali təhsilli gənc bir şirkət yaradaraq tanınmağa və məşhurlaşmağa başlayır. Həmin gənc tutduğu mövqe ilə öyünməyə başlayacaq. Hətta növbəti bələdiyyə seçkilərinə, bəlkə də lap Milli Məclisə deputat seçkilərinə qatılmaq barədə düşünməyə başlayacaq.

Digər motivlər kənar motivlər adlanır. Buna xarici motivlər də deyilir. Bu qrupa daxil olan gənclər tutduğu mövqelərdən daha yüksəklərə sahib olmaq uğrunda mübarizə aparmaq iqtidarında olurlar.

Ekstrinsiv (xarici) motivlər – fəaliyyətdən kənar motivlər qrupu sayılır.

İnsanı fəaliyyətə bu fəaliyyətin prosesi və ya məzmunu deyil, onunla bilavasitə əlaqəsi olmayan nüfuz, şöhrət və ya maddi amillər sövq edir. Ekstrinsiv motivlər beş qrupa bölünür:

- birinci, cəmiyyət, qrup və ayrı-ayrı insanlar qarşısında borc və məsuliyyət motivi;
- ikinci, özünü müəyyənləşdirmə və özünü təkmilləşdirmə motivi;
- üçüncü, başqa insanlar tərəfindən bəyənilmək motivi;
- dördüncü, yüksək sosial status almaq motivi (nüfuz motivi).

Fəaliyyətə maraq olmadıqda (prosessual- məzmun motivasiyası) fəaliyyətin yaratdığı xarici atributlara cəhd mövcuddur (əla qiymət, diplom, bahalı maşın, mənzil, geyim almağa). Yəni, şöhrət qazanmağa cəhd.

- beşinci, xoşagəlməz hadisələrdən və cəzalardan qaçma motivləri (neqativ motivasiya) (1, səh.242).

Digər motivlər də var. Hansı ki, bu motivlərə məxsus olanlar əsasən özünü inkişaf, nailiyyət qazanmağa, ictimai əhəmiyyət kəsb edən işlər görməyə və bir çox hallarda daha fəal olmağa çalışırlar.

Özünü inkişaf motivləri gəncləri ciddi cəhd göstərməyə, inkişaf etdirərək təkmilləşməyə sövq edir. Belələri gördükləri işin modernləşdirilməsinə cəhd göstərirlər.

Özünü inkişaf motivləri – özünü inkişaf etdirməyə. özünü təkmilləşdirməyə səydir.

-Bu insanı çox işləmək və inkişaf etməyə sövq edən ən vacib motivdir. A.Maslaunun fikirlərinə görə bu insanı öz qabiliyyətlərinin tam reallaşmasına səy və öz səlahiyyətlərini hiss etmək arzusudur. İnsanda irəliyə hərəkət üçün həmişə müəyyən cəsarət olmalıdır. Lakin, insan çox vaxt keçmişə, rahatlığa, uğurlara və sabitliyə güvənir. Qorxu və hər şeyi itirmək hissi onun özünü inkişafının qarşısını alır. Bu zaman o, irəliyə hərəkət və təhlükəsizliyə səy arasında qalır. A.Maslauya görə növbəti addım qələbə və ya rahatlıq gətirdiyi zaman inkişaf baş verir. Deməli, özünü inkişaf şəxsiyyətdaxili münəfiqlərlə müşayiət olunur. İnsanlarda özünü inkişaf motivlərini aktuallaşdırmaq mümkün olduqda onun fəaliyyət motivlərinin gücü artır (1, səh.243).

İşgüzarlıq, halal əməyə meyl etmək, qazanc əldə edərək məşhurlaşmaq, uğurlar qazanmaq nailiyyət motivləri ilə müşayiət olunur.

Belə motivləri daşıyanlar əldə etdikləri nailiyyətlərin nəticəsini görürlər.

Nailiyyət motivi – fəaliyyətdə yüksək nailiyyətlər və nəticələrə nail olmağa səy kimi izah olunur.

Bu mürəkkəb tapşırıqların yerinə yetirilməsinə cəhddir. Çünki, hər hansı fəaliyyətdə uğur qazanmaq təkcə bacarıq və qabiliyyətlərdən asılı deyil, bu, həm də nailiyyət qazanmaq motivindən asılıdır. Nailiyyət motivləri eyni insanda həmişə eyni olmur. Bu onun fəaliyyətinin predmetindən asılı olaraq dəyişir. Hər bir konkret fəaliyyət üçün motivasiyanın səviyyəsini müəyyən edən dörd amil fərqləndirilir:

- uğur qazanmağın əhəmiyyəti;
- uğur qazanmağa ümid;
- uğur qazanmağın subyektiv qiymətləndirmə ehtimalı;
- uğura nail olmanın subyektiv etalonları (1, səh.243).

Deməli, qeyd olunan qruplar üzrə motivlərin sahibləri uğur qazanmağın əhəmiyyətini obyektiv surətdə dərk etdiklərindən buna ümid bəsləyirlər.

Məhz belə olan təqdirdə həmin şəxslər soail mühitin bir sıra problemlərinin həlli ilə maraqlanırlar.

Prososial (ictimai əhəmiyyəti olan) motivlər – fəaliyyətin ictimai əhəmiyyətinin dərk edilməsi, qrup və cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyət hissi ilə bağlı motivlər, kimi qəbul edilir.

Prososial motivlərin təsiri ilə fərdin qrupa identifikasiyası başlanır. Bu zaman insan özünü həm müəyyən sosial qrupun üzvü hiss edir, həm də onun maraqları, problemləri və məqsədləri ilə yaşayır. Deməli, fəaliyyətə prososial motivlərin təsiri ilə başlayan insanlara normativlik, qrup standartlarına loyallıq, qrup dəyərlərinin müdafiəsi və qrup məqsədlərini reallaşdırmağa səy göstərmək məxsusdur. Belə insanlar daha fəal və vicdanlı (peşə öhdəliklərini yerinə yetirməyə) olurlar. İctimai işin onların əməyindən və məsuliyyətindən asılı olduğunu dərk edirlər. Menecerlər öz təbəçiliklərində olanlar arasında korporativ ruhu aktuallaşdırmalıdırlar. Çünki, qrupa identifikasiya olunmadan (onun dəyərləri, maraqları və məqsədi ilə eyniləşmədən) uğur qazanmaq mümkün deyil (1, səh.243).

Belə motivləri bəzən sosial motivlər də adlandırırlar. Ona görə ki, belə motivlər daha çox sosial mühitə inteqrasiya olunur. Cəmiyyətin, sosial mühitin bəzi problemlərinin həllində insanlara dayaq durmaq, kömək etmək istəyən belə adamlar cəmiyyət üzvləri ilə ünsiyyət qurmağa özlərini daha çox sövq edirlər.

Affiliyasiya (ingilis dilində affiliation yəni, birləşmə) motivi - başqa insanlarla birləşmə və bu münasibət saxlamaq cəhdidir.

Affiliasiyanın mahiyyəti ünsiyyət qurmaq və bu ünsiyyəti qoruyub saxlamaqdan ibarətdir. Bu ünsiyyət insana dinclik və rahatlıq gətirir. İnsan ünsiyyətə yalnız öz məqsədləri üçün girdikdə başqa motivlər yaranır və bu zaman affiliativ motivlər pozulur (1, səh.244).

Lakin insanlar ünsiyyətə yalnız öz şəxsi məqsədləri, maddi maraqları naminə girdikləri hallarda bu ünsiyyət birliyi pozulmuş olur.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə “Həyat bilgisi” nin “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” ilə inteqrasiyasının elmi pedaqoji cəhətdən əsaslandırılmış modeli təqdim edilir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Məqalədən “Həyat bilgisi”, “Təsviri incəsənət”, “Musiqi” müəllimləri ilə yanaşı bu sahədə tədqiqat aparənlər da istifadə edərək faydalana bilərlər.

Nəticə etibarı ilə qeyd etməliyik ki, ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində “Həyat bilgisi” fənninin “Təsviri incəsənət” və “Musiqi” ilə inteqrasiyası şagirdlərin estetik bədii zövqlərini formalaşdırır, elmi dünyagörüşlərini və psixoloji inkişafını təmin etmiş olur.

Ədəbiyyat

1. Salamova K. B. Ümumi psixologiya. Dərs vəsaiti. Sumqayıt, SDU-nun nəşriyyatı, 2016.
2. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dəslək, Bakı, Adiloğlu, 2012.
3. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika (Dərs vəsaiti). Bakı, Maarif, 2024.
4. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, monoqrafiya, B, Mütərcim, 2007.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı, Nurlan, 2007.
6. Rüstəmov F.A., Dadaşova T. Y. Ali məktəb pedaqogikası. Bakı, Nurlan, 2007.

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИНТЕГРАЦИИ ЖИЗНЕННЫХ ЗНАНИЙ С ОПИСАНИЕМ И МУЗЫКОЙ

Рустамова Лейла Вагифовна

Резюме

Статья посвящена проблеме психологического развития учащихся в процессе интеграции предметов в начальных классах общеобразовательной школы. В статье отражены основные направления работы по обеспечению психологического развития учащихся в процессе интеграции жизненных знаний с изобразительным искусством и музыкой. В статье в процессе интеграции жизненных знаний с другими предметами выясняется ряд мотивов по содержанию их влияния на процесс деятельности. В статье также отражена мотивация психологического развития студентов в процессе интеграции наук о жизни с другими предметами.

ENSURING PSYCHOLOGICAL DEVELOPMENT OF STUDENTS IN THE PROCESS OF INTEGRATION OF LIFE KNOWLEDGE WITH DESCRIPTION AND MUSIC

Rustamova Leyla Vagif

Summary

The article is devoted to the problem of psychological development of students in the process of integration of subjects in primary classes of general education schools. In the article, the main directions of the work on ensuring the psychological development of students in the process of integrating life knowledge with fine art and music are reflected. In the article, in the process of integrating life knowledge with other subjects, a number of motives are clarified in the content of its influence on the activity process. The article also reflects the motivation of students' psychological development in the process of integrating life sciences with other subjects.

Rəyçilər: professor Fərahim Sadıqov, professor İntiqam Cəbrayilov

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 12 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 fevral 2025-ci il

UOT: 37.

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN FORMALAŞMASINDA FİZİKİ TƏRBİYƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

P.ü.f.d. Nəsimova Saidə Nazim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
saide.nesibova@gmail.com

Xülasə: *Məktəbəqədər təhsilin bünövrəsi ailədə qoyulur və məktəbəqədər təhsil müəssisələrində davam etdirilir. Məktəbəqədər təhsil uşağın, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən prioritet fəaliyyət sahələrindən biridir. Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlarda fiziki tərbiyə inkişaf etdirilir və bu zaman onlarda düzgün qamət, gün rejimi, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməklə bərabər, azərbaycançılıq ideologiyasına uyğun olaraq mərdlik, mübarizlik, dözümlülük kimi həyati keyfiyyətlərdə formalaşdırılır.*

Açar sözlər: Milli-mənəvi dəyərlər, Vətən, vətənpərvərlik, əxlaqi keyfiyyətlər, məktəbəqədər təhsil, fiziki tərbiyə

Ключевые слова: Национально-нравственные ценности, Родина, патриотизм, нравственные качества, дошкольное образование, физическая культура

Key words: National-spiritual values, Motherland, patriotism, moral qualities, preschool education, physical education

Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz təhsil sisteminin ilk pilləsi məktəbəqədər təhsil hesab olunur. Məktəbəqədər təhsil uşağın, cəmiyyətin və dövlətin maraqları nəzərə alınmaqla davamlı inkişaf etdirilən prioritet fəaliyyət sahələrindən biridir. Məktəbəqədər yaş dövründə məktəbəqədər təhsil vasitəsilə uşaqların erkən inkişaf dövrlərində əqli, fiziki, yaradıcı və mədəni səviyyəsinin, psixoloji dayanıqlığının, estetik və əxlaqi tərbiyəsinin, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsinin, ətraf aləmin qorunmasına həssas və şüurlu münasibətinin, zəruri həyati bacarıqlarına yiyələnməsinin, şəxsiyyətinin formalaşdırılmasının əsası qoyulur.

Məlum həqiqətdir ki, uşaq doğulduğu gündən məktəbə qədəm qoyana kimi olan dövrü uşağın ən sürətli fiziki və əqli inkişafı, bütün sonrakı həyatı boyunca hər bir uşaq üçün zəruri olan keyfiyyətlərin və bacarıqların formalaşması dövrüdür. Bu dövrün əsas özəlliyi də elə ondadır ki, o, gələcəkdə hər hansı bir elm, bilik, bacarıq əldə etmək üçün özül olan bilik, bacarıq və müxtəlif fəaliyyətlərin mənimsənilməsi məhz bu dövrdən başlayır. Bu mərhələdə uşaqlarda nitqinin, böyüklərlə ünsiyyətin inkişafı, riyazi və məntiqi təfəkkürün inkişafı, ətraf aləmlə, bitki və heyvanlarla tanışlıq, təsviri fəaliyyət, musiqi və fiziki inkişaf üzrə ilkin bilik və bacarıqlar formalaşır.

Belə ki, 5-6 yaşın sonunda uşaq məktəblinin yeni sosial rolunu qəbul etməyə, müəyyən biliklər sistemini dərk etməyə, təhsil fəaliyyətini qəbul etməyə hazırlanmış olur. Eyni zamanda uşaqlarda məktəbə şəxsi psixoloji hazırlıq da formalaşmağa başlayır.

Nəzərə alsaq ki, ağılın yetkinləşməsində, əxlaqi keyfiyyətlərin kamilləşməsində, hafizənin və digər psixoloji proses və xüsusiyyətlərin inkişafında fiziki tərbiyə az rol oynamır. Buna görə də fiziki tərbiyənin qarşısında 3 başlıca vəzifə qoyulur: fiziki bacarıqların formalaşdırılması, fiziki keyfiyyətlərin aşılması və gigiyenik bilik və bacarıqların mənimsədilməsi. Adamın bilavasitə fiziki sağlamlığına xidmət edən, onun həyat və fəaliyyətində yardımçı olan bacarıqlara fiziki bacarıqlar deyilir. Fiziki keyfiyyətlər arasında geniş formalaşdırılanları bunlardır: dözümlülük, cəldlik, çeviklik, güclülük, elastiklik və sürət. Sadalanan 3 başlıca vəzifənin yerinə yetirilməsi prosesi elə fiziki tərbiyə deməkdir. Yəni, fiziki bacarıqların və fiziki keyfiyyətlərin, eləcə də gigiyenik bilik və bacarıqların uşaqlara

məqsədyönlü və planlı surətdə aşılınması prosesi fiziki tərbiyədir. Fiziki tərbiyə qarşısındakı vəzifələr bir sıra yollar və vasitələrlə icra olunur. Fiziki tərbiyənin başlıca yolları bunlardır: səhər gimnastikası, bədən tərbiyəsi məşğələləri, idman və milli oyunlar. Sağlamlığın möhkəmləndirilməsinə, fiziki bacarıq və keyfiyyətlərin gənc nəsələ aşılınmasına yardım vasitələri bunlardır: gün rejimi, turizm, təbii amillər, zərərli adətlərə qarşı mübarizə, psixoloji amillərin nəzərə alınması. Zənnimizcə, valideynlər və tərbiyəçilər uşaqları sağlam görmək istəyirsə, fiziki bacarıqları, fiziki keyfiyyətləri, gigiyenik bilik və bacarıqları onlarda formalaşdırmalıdır. Bu məqsədlə uşaqlarda, səhər gimnastikasını adətə çevirməli, idmanın növlərindən birində fəal iştirak etmələrini, tez-tez gəzintiyə çıxmalarını, hava, su və günəş amillərindən yetərincə faydalanmalarını, qəm-qüssədən, əsəbilikdən uzaq olmaqlarını təmin etməlidirlər.

Bizim fikrimizcə, fiziki tərbiyə insanın sağlamlığını möhkəmlədən, şəxsiyyətin fiziki və mənəvi-iradi keyfiyyətlərini inkişaf etdirən təsirlər sistemidir. Fiziki tərbiyə şəxsiyyətin ahəngdar inkişafının mühüm şərtini təşkil edir. O cümlədən fiziki tərbiyə əqli inkişafa kömək edir. Sağlamlıq səmərəli zehni fəaliyyətin vacib şərtidir: o, insanın fikir qüvvəsini artırır, yorğunluğu götürür, iş qabiliyyətini bərpa edir. Fiziki tərbiyə insanın əxlaqi-iradi inkişafının da mühüm vasitəsidir: o, iradəni möhkəmlədir, insanda dözümlülük, intizam, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Sadalanan fiziki keyfiyyətlər insanı əməyə və vətən müdafiəsinə hazırlayır. O, estetik tərbiyə ilə də sıx bağlıdır. Göründüyü kimi, fiziki tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında böyük rol oynayır. Buna görə də gənc nəslin fiziki tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bu məsələ mühüm dövlət, milli-mənəvi əhəmiyyət kəsb edir.

Fiziki tərbiyənin əsas məqsədi fiziki cəhətdən sağlam, gümrah nəsil tərbiyə etməkdən, onları əməyə və fəal ictimai həyata hazırlamaqdan ibarətdir. Bu ümumi məqsədə nail olmaq üçün fiziki tərbiyə qarşısında aşağıdakı konkret vəzifələrin qoyulması xüsusi maraq doğurur:

- a) gənc nəslin normal fiziki inkişafını və sağlamlığını təmin etmək;
- b) məktəbəqər yaşlı uşaqların həyat üçün zəruri olan bacarıq və vərdisləri (düzgün yerləş, qaçış, tullanmaq, üzmək və s.) aşılamaq;
- c) uşaqlarda bədən tərbiyəsi və idmanla müntəzəm məşğul olmağa, öz bədənini möhkəmlətməyə maraq yaratmaq;
- ç) fiziki mədəniyyətə, gigiyena və təbabətə aid bilik və vərdislər aşılamaq;
- d) böyüyən nəsildə təlim, əmək və vətən müdafiəsi üçün zəruri olan iradi-mənəvi keyfiyyətlər (dözümlülük, çeviklik, cəldlik, qüvvə) tərbiyə etmək, onlarda qorxu, inamsızlıq, səbirsizlik və s. kimi mənfi keyfiyyətləri aradan qaldırmaq əzmi formalaşdırmaq.

Məktəbəqədər müəssisələrdə fiziki tərbiyə müxtəlif vasitə və formalarla həyata keçirilir. Fiziki tərbiyənin vasitələrinə fiziki təmrinlər, təbii və gigiyenik amillər daxildir. Fiziki təmrinlər fiziki tərbiyə vəzifələrinin həlli üçün xüsusi seçilib tətbiq edilən əsas hərəkətlər, hərəkət əməliyyatlarıdır.

Nəzərə alsaq ki, bəzi ədəbiyyatlarda fiziki təmrinlərin təsnifatına müxtəlif yanaşma halları vardır. Nisbətən geniş yayılmış təsnifat fiziki tərbiyə vasitələrinin tarixən formalaşmış sistemə əsaslanır. Buraya gimnastika, oyun, idman və turizm daxildir. Gimnastika bütövlükdə orqanizmin və onun ayrı-ayrı sistem və funksiyalarının inkişaf etdirmək məqsədi ilə aparılan xüsusi təmrinlərdir. Gimnastikanın müxtəlif növləri ayırd edilir: əsas, gigiyenik, idman, bədii, istehsalat, müalicə gimnastikası. Oyunlar fiziki təmrinlərin geniş yayılmış növüdür. Oyun həm fiziki, həm də mənəvi tərbiyə vasitəsidir. Məktəbəqədər yaşda oyun uşağın ayrılmaz yol-yoldaşı olduğunu nəzərə alsaq, oyunda uşaqların orqanizmi, fiziki qüvvələri, düşüncə bacarığı, hazırcavablıq, təşəbbüskarlıq inkişaf edir, kollektivçilik, yoldaşlıq və dostluq keyfiyyətləri formalaşır. Oyunlar iki növdə olur: hərəkətli və rollu

oyunları. Hərəkətli oyunlar əsasən böyük qruplarda, rollu oyunları isə uşağın kiçik və orta qruplarında keçirilir. Gəzinti doğma diyarın təbiəti, tarixi və mədəni yerləri ilə tanışlıq, uşaqların görüş dairəsini genişləndirmək məqsədi ilə keçirilən yürüş və gəzintilərdir. O, uşaqların fiziki dözümlüyünü, ətraf aləmə bələdliyini, sərbəstliyini təmin etməyə, kollektiv həyat və fəaliyyət təcrübəsi qazanmağa kömək göstərir. Bunlardan əlavə fiziki tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbii amillərdən istifadə etməkdir. Təbii amillər (günəş, hava, su) təbiətin sağlamlaşdırıcı qüvvələridir. İnsan orqanizminin təmiz havaya (oksigenə), suya, günəş şüasına böyük ehtiyacı vardır. Təmiz hava insan orqanizmi, beyin, ciyər və ürəyin fəaliyyəti üçün zəruridir. Çirkli hava (karbon qazı) beyni yorur, orqanizmin müqavimət gücünü zəiflədir, belə havada mikrob çox olur. Günəş həyat mənbəyidir. Günəş şüası mikrobları məhv edir, qan damarlarını genişləndirir, orqanizmin müqavimətini artırır. Günəş düşməyən evdə insan tez xəstələnir. Su da böyük sağlamlaşdırıcı təsirə malikdir: su dərini təmizləyir, tənəffüsü yaxşılaşdırır, əsəbləri sakitləşdirir. Gigiyenik amillər fiziki tərbiyə, sağlamlıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Gigiyenik amillərə qida, yuxu, istirahət, bədənə qulluq, normal mənzil və iş şəraiti, rejim, rahat geyim və s. daxildir. Sağlamlıq üçün normal qida vacib şərtidir. Yemək müəyyən hədd daxilində olmalıdır: həddən çox və az yemək zərərliyə. Qidada zülalların, vitaminlərin, mineral maddələrin olmasına diqqət yetirilməlidir. Zülal çatışmazlığı üzə qırıqlara, rəngin solmasına, saç tökülməsinə, böyrək xəstəliyinə səbəb olur. Vitamin və mineral çatışmazlığından dəri xəstəlikləri, saç tökülməsi, göz və ürək zəifliyi, dırnaq sınıması, qanazlığı və s. baş verir. Normal yuxu da sağlamlıq üçün mühüm şərtidir. O, yorğunluğu götürür, orqanizmin iş qabiliyyətini bərpa edir. Normadan çox və az yatmaq eyni dərəcədə zərərliyə. Çox yatmaq orqanizmi sütləşdirir, kökəlməyə və piylənməyə (xüsusən yeməkdən sonra) səbəb olur, uşağı passivləşdirir, bəzən yatımlılıq kimi mənfi adətə yaranmasına gətirib çıxarır. Gigiyenik amillər içərisində düzgün gün rejimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Rejim insanın həyat tərzini nizama salan qaydaların məcmusudur. O, uşaqda intizamlılıq, səliqəlilik, dəqiqlik, təşkilatçılıq tərbiyə edir, müsbət adətlər yaradır. Ailədə və bağçada sanitar-gigiyenik tələblərə ciddi əməl edilməlidir. Ailədə uşağın otağı, bağçanın otaqları gigiyenik tələblərə (optimal həcmi, hava tutumu, işıq və istilik rejimi, havasının dəyişilməsi, əşyaların yaş əsgisi ilə silinməsi və s.) cavab verməlidir. Ailədə sanitar-gigiyenik tələblərin gündəlik icrasına və adətə çevrilməsinə çalışmaq lazımdır.

Buna görə məktəbəqədər təhsil programında məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafı üzrə 4 sahə müəyyən edilmişdir: fiziki inkişaf, sağlamlıq və təhlükəsizlik; idrakin inkişafı; estetik və yaradıcı inkişaf; sosialemosional inkişaf. Zənnimizcə, məktəbəqədər yaş dövründə düzgün təşkil edilmiş fiziki inkişaf uşaqda yaxşı bədən quruluşunun formalaşmasına, orqanizmin möhkəmlənməsinə, daxili orqanların fəaliyyətinin yaxşılaşmasına imkan yaradır. Sağlamlığın qorunması və möhkəmləndirilməsi, hava, günəş və sudan geniş və düzgün istifadə olunması, sanitar-gigiyenik qulluğun təminatı, sağlamlaşdırıcı tədbirlərin keçirilməsi, rasionel qidalanmanın, gimnastikanın, düzgün gün rejiminin yuxunun və s., təşkili, fiziki aktivlik uşaqların sağlam böyümələrini təmin edir. Fiziki inkişaf dedikdə buraya böyük, kiçik və hissi sensor-motor hərəkətlərinin inkişafı daxildir. Bundan əlavə məktəbəqədər təhsil uşaqların azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında, milli-mənəvi və vətənpərvərlik, humanizm dəyərləri ruhunda tərbiyə olunmasına istiqamətləndirilir və uşaqların ümumi təhsilə hazırlığını təmin edir. Uşağın məktəbdəki təməli, bünovrəsi, uğurlu təhsili, şəxsiyyət kimi formalaşması, gələcək həyatlarında sərbəst və fəal iştirakları məktəbəqədər dövrdə qoyulmuş təməldən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Çünki, məktəbəqədər yaş dövrü uşaqların mədəni, əxlaqi vərdişlərinin formalaşması, onların fəal sosiallaşması, estetik, fiziki və mənəvi keyfiyyətlərinin inkişafı dövrüdür.

Deməli, uşaqların hərəkətlərinin inkişaf etdirilməsi, onların cəld, cəsarətli, qorxmaz, iradəli, mətin, mübariz olmaları üçün müxtəlif oyun və oyuncaqlardan istifadə etmələrini müəyyənləşdirməliyik. Uşaqların hərəkətlərini inkişaf etdirmək üzrə işi tərbiyəçi-müəllimlər yalnız fiziki tərbiyə məşğələlərində deyil, həm də məşğələlərdən kənar vaxtlarda onların hərəkət fəaliyyətinə diqqət yetirməli, uşaqlarla açıq havada cürbəcür oyunlar və məşğələlər aparmalıdır. Nəzərə alsaq ki, tərbiyəçilər çox gərgin zehni məşğələlər zamanı uşaqların iş və maraq qabiliyyətini lazımi səviyyədə saxlamaq üçün tez-tez oyun fasilələri verirlər ki, bu da onların fiziki tərbiyəsinin inkişafına daha müsbət təsirini göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. Məktəbəqədər təhsil kurikulumu 2023
2. H. H. Qurbanov, S. S. Bağırov, N. T. Quliyev Məktəbəqədər yaşlı uşaqların fiziki tərbiyəsi metodik vəsait. ARTN, AMİ, Bakı 2011.
3. N.Kazımov “Məktəb pedaqogikası” Bakı 2009.
4. H. Əlizadə Pedaqogika Bakı 2024.

ЗНАЧЕНИЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИЕ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Насибова Саида Назим кызы

Резюме

Основы дошкольного образования закладываются в семье и продолжают в дошкольных образовательных учреждениях. Дошкольное образование является одним из приоритетных направлений деятельности, которое постоянно развивается с учетом интересов ребенка, общества и государства. В дошкольном возрасте у детей развивается физическое воспитание, и в это время они приобретают правильный рост, распорядок дня, простые трудовые навыки, храбрость в соответствии с идеологией азербайджанства. он формируется в таких жизненно важных качествах, как стойкость и выносливость.

THE MEANING OF PHYSICAL TRAINING IN THEV FORMATION

Nasibova Saida Nazim

Summary

The foundation of preschool education is laid in the family and is continued in preschool educational institutions. Preschool education is one of the priority areas of activity that is continuously developed taking into account the interests of the child, society and the state. During the pre-school age, physical education is developed in children, and at this time, they acquire the correct stature, daily routine, simple work habits, and bravery in accordance with the ideology of Azerbaijanism. it is formed in vital qualities such as resilience and endurance.

Rəyçi:dosent Quliyev Allahverdi

*Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasının 13 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 06 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 17 fevral 2025-ci il*

UOT:37.

QLOBAL DÜNYADA MƏDƏNİYYƏTLƏR ARASI DIALOQ – MÜASİRLİK

Abdullazadə Lalə Fizuli qızı, Salmanova Sahilə Ağahüseyn qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
laleabdullazada@gmail.com

Xülasə. *Rabitə və informasiya texnologiyalarında fəvqəladə dəyişiklik və inkişafın nəticəsi olan qloballaşmanın, özü ilə gətirdiyi dəyərlərin spektrinin müxtəlif dövlətlərin sosial strukturlarına təsir göstərdiyi və standartlaşdırdığı iddia edilən bir dövrün şahidi oluruq. 20-ci əsrin ortalarından etibarən iqtisadi və sosial inkişaf, eləcə də texnoloji inkişaf cəmiyyətlərin həyat tərzinə və mədəni kimliklərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Mədəniyyətlər arası qarşılıqlı əlaqə kimi təsvir edilən biləcəyimiz və modernləşmə prosesi ilə başlayan bu dəyişiklik və çevrilmə, xüsusilə texnoloji inkişafın təsiri ilə sistemə mədəni tətbiqi əhatə etməyə başlamışdır. Daha çox qloballaşmanın mədəniyyətə təsiri ilə əlaqələndirilən bu dəyişiklikdə ümumilikdə Qərbin, xüsusən də Amerikanın mədəni vərdişlərinin oturuşması (Hall 1998: 39-45) dünyanın mədəni zənginliyi üçün ciddi təhlükələr yaradır. Məna baxımından anti-qloballaşma anlayışı olan mədəniyyət, cəmiyyətin bütün sosial davranışlarını və texniki institutlarını əhatə edəcək dərəcədə genişdir. Fərqli həyat təzlərini izah etmək üçün mədəniyyətdən istifadə edilən alman dil filosofu Herderin tək bir məna və bir xətt olan sivilizasiya və mədəniyyəti fərqləndirdiyini görürük (Williams 1993: 8-9). Mədəniyyət xaraktercə daha spesifik olsa da, sivilizasiya beynəlxalq ümumi dəyərlər səviyyəsinə yüksələn ümumi anlayışa, davranışa və yaşayış vasitələrinə uyğundur (Kafesoğlu 1983: 16). İlk dəfə 'hars' anlayışını türkcə mədəniyyət anlayışına qarşılıq olaraq istifadə edilən Gökalp, sivilizasiyanı da beynəlxalq kateqoriyaya, mədəniyyəti isə milli kateqoriyaya yerləşdirir və sivilizasiyanın həddindən artıq yüksəlişini müsbət qiymətləndirmir.*

Açar sözlər: sivilizasiya, mədəniyyət, texnologiya, yenilik, dialoq

Keywords: civilization, culture, technology, innovation, dialogue

Ключевые слова: цивилизация, культура, технологии, инновации, диалог

Rabitə və informasiya texnologiyalarında fəvqəladə dəyişiklik və inkişafın nəticəsi olan qloballaşmanın, özü ilə gətirdiyi dəyərlərin spektrinin müxtəlif dövlətlərin sosial strukturlarına təsir göstərdiyi və standartlaşdırdığı iddia edilən bir dövrün şahidi oluruq. 20-ci əsrin ortalarından etibarən iqtisadi və sosial inkişaf, eləcə də texnoloji inkişaf cəmiyyətlərin həyat tərzinə və mədəni kimliklərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Mədəniyyətlər arası qarşılıqlı əlaqə kimi təsvir edilən biləcəyimiz və modernləşmə prosesi ilə başlayan bu dəyişiklik və çevrilmə, xüsusilə texnoloji inkişafın təsiri ilə sistemə mədəni tətbiqi əhatə etməyə başlamışdır. Daha çox qloballaşmanın mədəniyyətə təsiri ilə əlaqələndirilən bu dəyişiklikdə ümumilikdə Qərbin, xüsusən də Amerikanın mədəni vərdişlərinin oturuşması (Hall 1998: 39-45) dünyanın mədəni zənginliyi üçün ciddi təhlükələr yaradır. Məna baxımından anti-qloballaşma anlayışı olan mədəniyyət, cəmiyyətin bütün sosial davranışlarını və texniki institutlarını əhatə edəcək dərəcədə genişdir. Fərqli həyat təzlərini izah etmək üçün mədəniyyətdən istifadə edilən alman dil filosofu Herderin tək bir məna və bir xətt olan sivilizasiya və mədəniyyəti fərqləndirdiyini görürük (Williams 1993: 8-9). Mədəniyyət xaraktercə daha spesifik olsa da, sivilizasiya beynəlxalq ümumi dəyərlər səviyyəsinə yüksələn ümumi anlayışa, davranışa və yaşayış vasitələrinə uyğundur (Kafesoğlu 1983: 16). İlk dəfə 'hars' anlayışını türkcə mədəniyyət anlayışına qarşılıq olaraq istifadə edilən Gökalp, sivilizasiyanı da beynəlxalq kateqoriyaya, mədəniyyəti isə milli kateqoriyaya yerləşdirir və sivilizasiyanın həddindən artıq yüksəlişini müsbət qiymətləndirmir. (Gökalp

1968: 38). Sivilizasiyanın qaynağını mədəniyyətdə tapan Gökalp, öz mədəniyyətini yüksəldən millətin sivilizasiyaya töhfə verəcəyinə diqqət çəkir. Onun fikrincə, sivilizasiya insanlara alətlər, mədəniyyət isə hədəflər verir. Millətləri yüksəldən şey mədəniyyət və sivilizasiyanın harmonik birləşməsindən asılıdır. Sivilizasiyaya milli mədəniyyət aşılanaq uyğunlaşdırılmalıdır (Gökalp 1976: 29-42). Əks halda, hər cür yad həzləri əsas həzlərə çevirmək ekzotizmə gətirib çıxaracaq və bu vəziyyət sosial baxımdan patoloji olacaq. Sivilizasiyanın hədsiz inkişafının mədəniyyəti məhv edəcəyi, mədəniyyətlə sivilizasiya arasında ziddiyyətin yaranması tezisi müasir informasiya əsrində KİV və sosial medianın tətbiq etdiyi terminologiya və mədəni hegemonluğun dəyişməsi ilə ortaya çıxır. 19-cu əsrin sonlarından hegemon görünüş qazanan sivilizasiya XXI əsrdə də yeni görünüşü, üsul və effektləri ilə dünyanın mədəni zənginliyini standartlaşdırma vasitəsi kimi funksionallığını davam etdirir. Qloballaşmanı tənqidi qiymətləndirən və onu imperializmin yeni siması olaraq təyin edən araşdırmalarda qloballaşmanın son mərhələsində meydana çıxan ünsiyyət vasitələrinin mədəni ölçüdəki yeri vurğulanır. (Robertson 1999: 99).

Qloballaşma prosesində medianın fəal rol oynadığını iddia edən bu fikir, yad mədəniyyətin dəyər və vərdislərinin yayılması və tərənnümü üçün mediadan istifadəni, media məhsullarının bombardmanı yolu ilə milli-yerli mədəniyyətlərin məhv edilməsini müəyyən edir. (Tomlinson 1997: 134). Medianı “Qərb”, “xristian”, “imperialist” və “korrupsioner” dəyərlərin daşıyıcısı hesab edən dairələr olsa da, bəziləri üçün media özlərindən kənarında açılmaq üçün faydalı agentdir (Ahıska 1995: 6-8).

Mətbəə, qəzet, radio və xüsusilə televiziya ilə başlayaraq ünsiyyət vasitələrinin cəmiyyətə təsirlərini araşdıran MakLuhan bu vasitələrin mədəniyyəti dünyaya yaydığını müəyyən edir. “Media mesajdır” tezisini texnoloji determinizmlə ortaya qoyan McLuhan, veriləcək mesajın mühit tərəfindən formalaşdığını və mesajın keyfiyyətini medianın keyfiyyətinin təyin edəcəyini qiymətləndirir. Ünsiyyət vasitələrinin istifadəsinin artacağını proqnozlaşdıran MakLuhanın fikrincə, dünya daha asan əldə edilən bir əraziyə çevrilir və getdikcə kiçilməkdədir. Qloballaşma prosesində medianın rolunu məzmunundan çox, alətin təsiri ilə əlaqələndirən MakLuhanın dünyanı sıx əlaqələr şəbəkəsinə malik “qlobal kənd” kimi təsvir etməsi diqqət çəkir. Dünyanın müxtəlif yerlərində baş verəcək hadisələrdən fərqli bölgələrdəki insanların eyni vaxtda məlumatlandırılması mümkün olduqda, hadisənin təsiri genişlənəcək və qlobal ölçüyə çatacaq. Zaman və məkan anlayışının köhnə dar modellərindən uzaqlaşmaq, eyni vaxtda işdə və əldə edilən məsafələrdə inqilabi artıma səbəb olmaq, qlobal miqyasda insanları bir çox səviyyələrdə bir araya gətirdi. Hər cür ideologiya və hadisələri aşan bir gücə çevrilən qloballaşmanın modernləşən siması bütün hərbi, iqtisadi, siyasi, coğrafi və mədəni sahələri əhatə edən qeyri-adi bir təşkilata çevrilmişdir. Beləliklə, qloballaşma texnologiya vasitəsilə insanların bir-birindən iqtisadi və sosial-mədəni asılılığını qaçılmaz edib.

Qloballaşmanın dərəcəsiindən asılı olmayaraq, biz öz kökümüze bağlılığımızı itirməməliyik. Çünki kökündən qopandan sonra o qloballaşmanın gətirdiyi xeyirin daha böyük fəsadı olacaq. Mənəviyyatından, dinindən, imanından qopmamaq şərtilə qloballaşmaq lazımdır. Qloballaşma və integrasiya prosesləri məhz texnoloji istiqamətlər üzrə getməlidir. Mədəniyyət və mənəviyyat məsələlərində mümkün qədər mühafizəkar olmaq lazımdır. Gənclərin bədii-estetik tərbiyəsində, zövqündə, mənəviyyatında bir çox deformatsiyalar özünü göstərməkdədir. Bazar iqtisadiyyatının və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafı dünya dövlətləri sistemində müxtəlif maddi və mənəvi dəyərlərə, o cümlədən mədəni düşüncələrə malik xalqlar arasında əlaqələrin harmonik uzlaşmasını və inkişafını tələb edir. Əgər bu gün dünyada mövcud münaqişələri ədalətli şəkildə həll edib bəşəriyyətə sabitlik və sülh gətirmək istəyi varsa, ilk növbədə başqa mədəniyyətlərə və düşüncələrə sahib xalqların

özünəməxsusluğuna hörmətlə yanaşmalı, etnomədəniyyətin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun bəşəri dəyərlərlə uzlaşmasına nail olmalıyıq. Hər hansı bir dövlət iqtisadi və mədəni inkişafa nail olmaq istəyirsə, o, artıq bu baxımdan yüksəliş əldə etmiş dövlətlərin tarixi sınaqlarından uğurla çıxmış qanunları tətbiq etməlidir. Bu qanunlar bütün xalqlar və mədəniyyətlər üçün eyni olmasa da, oxşardır. İqtisadiyyatda inkişafın əldə olunması cəmiyyətdə mədəniyyətin bir forması kimi iqtisadi mədəniyyətin təşəkkülünə təkan vermiş olur. Digər mədəniyyət formalarından fərqli olaraq iqtisadi mədəniyyət qanunlarının ümumiliyi nəticəsində məzmununa görə eyniliyi şərtləndirir. Bu baxımdan dünya dövlətləri sistemində vahid iqtisadi mədəniyyətin formalaşdırılması iqtisadi qanunların tətbiqi ilə mümkündürsə, bu, artıq iqtisadi mədəniyyət fonunda mənəvi mədəniyyətlərin uzlaşmasına və mübadiləsinə real imkanlar açmış olur. İqtisadi inkişafa nail olmaq yolu ilə mədəni dəyərlərin uzlaşmasına və harmoniyasına nail olmaq vacib şərtidir. Dövlətlər arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafının qloballaşması və tədricən vahid dünya iqtisadi məkanının formalaşması dünya dövlətləri sistemində yaşayan xalqların mədəniyyətlərinin, mədəni düşüncələrinin və davranışlarının bu reallığın tələblərinə uyğun olaraq formalaşması zərurətini yaratmışdır. Lakin bu formalaşma prosesi digər xarici mədəni dəyərlərin kortəbii şəkildə mənimsənilməsindən ibarət olmayıb, öz etnomədəniyyətinin başqa mədəniyyət nümayəndələrinə təbliğ edilməsini və mədəni dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsinə tələb edir. Mədəni dəyərlərin qarşılıqlı mübadiləsinin və sintezinin ana xəttini bəşəriyyətin çiçəklənməsinə, onun düzgün və ədalətli inkişafına xidmət edən vahid dünya mədəniyyətini formalaşdırmaq, sosial-mədəni münasibətlərin harmonik inkişafına nail olmaq təşkil etməlidir. Dünya mədəniyyətinin vahidliyinə nail olmaq, günümüzün reallıqları fonunda çətin görünərsə də, sabahın tələbi və bəşəriyyətin gələcək inkişafı üçün başlıca təminat olacaqdır. Biz bu həqiqəti bu gün söyləməsək, sabah həmin həqiqət özü-özünü söylətməyə vadar edəcəkdir. Bu baxımdan mədəniyyətlərin qloballaşması və bu sahədə mövcud problemlərin nəzəri təhlilinin araşdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

- 1.AHISKA, Meltem (1995), “Medya, Küresellik ve Yerellik”, Toplum ve Bilim Dergisi, 67, Güz, 6-23
- 2.HALL, Stuart (1998), “Yerel ve Küresel: Küreselleşme ve Etniklik”, Kültür, Küreselleşme ve Dünya Sistemi, Der. Anthony D. King, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 39-61.
- 3.GÖKALP, Ziya (1976), Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- 4.GÖKALP, Ziya (1968), Türkçülüğün Esasları, İstanbul: Varlık Yayınları.
- 5.KAFESOĞLU, İbrahim (1983), Türk Millî Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- 6.ROBERTSON, Roland (1999),. Küreselleşme: Toplum Kuramı ve Küresel Kültür, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- 7.TOMLINSON, John (1997), “Internationalism, Globalization and Cultural Imperialism”, Media And Cultural Regulation: Culture, Media and Identities, Ed. Kenneth Thompson, London: Sage Publication, 118-153
- 8.WILLIAMS, Raymond (1993), Kültür, Çev. Suavi Aydın, Ankara: İmge Yayınları.

INTERCULTURAL DIALOGUE IN THE GLOBAL WORLD – MODERNITY

Abdullazade Lala Fizuli, Salmanova Sahila Agahuseyn

Summary

We are witnessing an era in which globalization, which is the result of extraordinary changes and developments in communication and information technologies, and the spectrum of values it brings with it, is said to have influenced and standardized the social structures of

different states. Since the mid-20th century, economic and social developments, as well as technological developments, have significantly affected the lifestyles and cultural identities of societies. This change and transformation, which we can describe as intercultural interaction and which began with the process of modernization, has begun to encompass systematic cultural application, especially with the influence of technological development. In this change, which is more associated with the impact of globalization on culture, the settling of Western cultural habits in general, and American in particular (Hall 1998: 39-45), poses serious threats to the cultural richness of the world. In terms of meaning, culture, which is an anti-globalization concept, is broad enough to encompass all social behaviors and technical institutions of society. We see that the German language philosopher Herder, who uses culture to explain different lifestyles, distinguishes civilization and culture, which have a single meaning and a single line (Williams 1993: 8-9). Although culture is more specific in nature, civilization corresponds to a general understanding, behavior and means of living that rise to the level of international common values (Kafesoğlu 1983: 16). Gökalp, who first used the concept of 'hars' as a counterpart to the Turkish concept of culture, places civilization in the international category and culture in the national category and does not evaluate the excessive rise of civilization positively.

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ДИАЛОГ В ГЛОБАЛЬНОМ МИРЕ – СОВРЕМЕННОСТЬ

Абдуллазаде Лала Физули кызы, Салманова Сахила Агагусейн кызы
Резюме

Мы являемся свидетелями эпохи, в которой глобализация, являющаяся результатом чрезвычайных изменений и развития коммуникационных и информационных технологий, якобы влияет и стандартизирует спектр ценностей, которые она приносит с собой в социальные структуры различных государств. С середины 20-го века экономическое и социальное развитие, а также технологические разработки оказали значительное влияние на образ жизни и культурную самобытность общества. Это изменение и трансформация, которые мы можем описать как межкультурное взаимодействие и которые начались с процессом модернизации, начали включать систематическое культурное применение, особенно под влиянием технологического развития. При этом изменение, которое в основном связано с воздействием глобализации на культуру, урегулирование культурных привычек Запада в целом и Америки в частности (Hall 1998: 39-45), представляет собой серьезную угрозу культурному богатству мира. Культура, которая по смыслу является антиглобалистской концепцией, достаточно широка, чтобы включать в себя все виды социального поведения и технические институты общества. Мы видим, что немецкий лингвист Гердер, использующий культуру для объяснения различных образов жизни, различает цивилизацию и культуру, которые имеют одно значение и одну линию (Williams 1993: 8-9). Хотя культура имеет более конкретный характер, цивилизация соответствует общему пониманию, поведению и средствам жизни, которые поднимаются до уровня международных общих ценностей (Кафесоглу 1983: 16). Гёкальп, который впервые использовал понятие «харс» в качестве аналога турецкой концепции культуры, относит цивилизацию к международной категории, а культуру к национальной категории и не оценивает позитивно крайний подъем цивилизации.

Rayçi: dos.A.M.Həsənova

Daxil olma tarixi 06 mart 2025-ci il

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:811.111.

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN İZAHLI LÜĞƏTLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNƏKİ
İDARƏETMƏ, TƏSİSAT, TƏŞKİLAT VƏ VƏZİFƏ ADLARI BİLDİRƏN
İCTİMAİ – SİYASİ TERMİNLƏR****Babayeva Aytən Müsahib qızı****Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı****aytenbabayeva91@gmail.com**

Xülasə: Müasir ingilis dilində yeni informasiyaları özündə əks etdirən bir çox idarəetmə, təsisat, təşkilat və vəzifə adları bildirən terminlər işlənir. Anlayış baxımdan ictimai-siyasi məzmun daşıyan bu tipli terminlərin bir qismi də Azərbaycan dilinə daxil olaraq mətbuatda, idarə və təşkilat sistemində, cümlədən, ictimai kommunikasiya sahəsində işlədilir. Belə söz və terminlər mühüm ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb etdiyinə və ayrı-ayrı üslubi məqamlarda özünəməxsus informasiya əhəmiyyəti daşdığına görə izahlı tərtib edilmiş lüğətlərdə də qeydə alınır. Müasir dövrün informasiya tələblərinin ödənilməsindəki əhəmiyyətinə görə belə söz və terminlər onların dildə mövcud olan köhnə, ərəb mənşəli qarşılıqlarını üstələyir. Bəzi lüğətlərdə hətta yeni terminlərlə yanaşı köhnə ərəb mənşəli qarşılıqların verilməsi müşahidə edilsə də yeni terminlərin dildəki mövqeyi də çox üstünlük təşkil edir. Ona görə də hər yeni tərtib edilən izahlı lüğətdə köhnə qarşılıqların sıradan çıxmasını müşahidə etmək olur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində belə terminlərin qeydə alınması təsadüfi deyildir. Çünki həmin terminlərdən istifadə beynəlxalq kommunikasiya prosesində qarşılıqlı ictimai-siyasi anlayış mühiti yaradılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: izahlı, termin, populyarlıq, beynəlxalq, informasiya**Ключевые слова:** талковский, термин, популярность, международный, информация**Key word:** explanatory, term, popularity, international, information

Müasir ingilis dilində beynəlxalq informasiya mühiti üçün səciyyəvi olan idarəetmə, təsisat, təşkilat və vəzifə adları bildirən ictimai-siyasi anlayışlı terminlər işlənir. Bu cür terminlər beynəlxalq aləmdə mühüm informasiya intensivliyinə malikdir. Onların işlənmə mühiti genişlənir və başqa dillərə nüfuz edir. Azərbaycan dilində də son dövrlər belə terminlərdən geniş istifadə edildiyi müşahidə olunur. Həmin tipli terminlər öz intensivliyinə görə Azərbaycan dilinin izahlı tərtib olunmuş lüğətlərində də əks olunur.

Bu qrupa daxil olan, ingilis dilində işlənən və Azərbaycan dilinin izahlı lüğətlərində qeydə alınan xüsusilə populyar xarakterli ictimai-siyasi terminlərə dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *administrasiya* (lat. administration), *avtomiyə* (yun.autonomy), *avtokratiya* (yun.autocracy), *avtoritarizm* (fr.authoritarianism), *diktator* (lat.dictator), *prezident* (lat.president), *spiker* (ing.speaker) və s.

Müasir beynəlxalq informasiya dövründə alınma terminlərin işlədilməsinə meyilliyin artması daha çox müşahidə olunur. Müasir ingilis dilində işlənən beynəlxalq səciyyəvi idarəetmə, təsisat və vəzifə bildirən ictimai-siyasi terminlərin güclü potensialı vardır. Həmin terminlərin lüğətlərdə işlənməsi barəsindəki təfəsilat aşağıdakı kimidir.

Administrasiya. *Administrasiya* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. *Administrasiya* termini Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *inzibatçılıq* qarşılığı ilə anlaşılışdır. Bu mənada hətta Azərbaycan dilində *inzibati idarəetmə*, *inzibati bina*, *inzibatçılıq* sözləri də işlədilmişdir. “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə hətta *inzibati* sözü əsasında formalaşmış *inzibati ərazi quruluşu* termini də (s.130) qeydə alınmışdır. İngilis dili mənbələrində də

administrasiya termininin *inzibati* anlayışı üzrə mənalandırıldığı müşahidə edilir [1]. *Administrasiya* termini “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin I cildində qeydə alınmamışdır. Bunun əvəzinə termin kimi II cildə, *inzibat*, *inzibatçı*, *inzibatçılıq*, *inzibati* sözlərinin qeydə alındığına rast gəlmək olur (s.563). *Administrasiya* termini “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə qeydə alınmışdır (s.14).

Inzibat əsaslı söz və terminlərə bu lüğətdə təsadüf edilmir. *Administrasiya* termini “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə ayrıca qeyd edilmişdir (s.10). *Administrasiya* termini “Yeni alınma sözlər lüğəti”nə daxil edilmişdir (s.23). Bu lüğətdə ərəb mənşəli *inzibati* sözü yoxdur. *Administrasiya* termini “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə (s.14) qeyd olunmuş, *inzibati* sözü isə buraya daxil edilməmişdir. Vaxtı ilə *administrasiya* anlayışını bildirən *inzibati* sözünün lüğətlərdə adda-budda işlənməsi onu göstərir ki, artıq həmin söz beynəlxalq səviyyəli *administrasiya* termininin qarşılığında geriye çəkilməkdədir. *Administrasiya* terminində olduğu kimi *avtonomiya* termini də vaxtı ilə işlək olmuş *müxtariyyət* sözünü üstələyir. *Avtonomiya* termini yunan mənşəlidir. Mənası konstitusiya çərçivəsində özünüidarəetmə hüququna malik olan qurum deməkdir [5]. *Avtonomiya* termini Azərbaycan dilində qismən yeni olduğu üçün “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) düşməmişdir. Ancaq bu lüğətdə bunun əvəzinə *müxtariyyət* qarşılığı vardır (s.371). “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) *avtonomiya* yox, *avtonom* termini (s.64) qeydə alınmışdır. Ancaq *müxtariyyət* sözü ilə bağlı *müxtar*, *müxtariyyət*, *müxtariyyətçilik*, *müxtariyyətlilik*, *müxtarlıq* (s.453) sözləri həmin lüğətə daxil edilmişdir.

Avtonomiya termini kimi onun qarşılığı olan *müxtariyyət* termini də “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də qeyd edilməmişdir. *Avtonomiya* termini “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin I cildinə də düşməmişdir. Lüğətin III cildində isə *müxtar*, *müxtariyyət*, *müxtariyyətli* sözləri qeydə alınmışdır. “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə həm *avtonomiya* (s.33), həm də *müxtariyyət* (s.148) terminləri vardır. *Avtokratiya* termini də Azərbaycan rəsmi işgüzar üslubunda, kütləvi informasiya vasitələrində və mediada mövqə üstünlüyü əldə etməkdədir. *Avtokratiya* termini əvəzinə vaxtı ilə Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *mütləqiyyət* qarşılığı işlənmişdir. Bu termin mənşəyinə görə yunan dilinə məxsusdur. İngilis dilində bu termin ictimai-siyasi məzmununu genişləndirərək beynəlxalq səviyyə qazanmışdır. *Avtokratiya* termini ictimai-siyasi arenada mütləqiyyətçilik, despotizm, qeyri-məhdud, demokratik təsisatlardan kənar, hakimiyyətin bir əldə toplanması anlayışını bildirir [6]. *Avtoritarizm* termininin ictimai-siyasi məzmunu hər hansı bir qrupun, klanın hökmranlıq etdiyi antidemokratik, təkbaşçılıq hakimiyyət rejimi mənasındadır. *Avtoritarizm* rejimi insan hüquq və azadlıqlarının boğulması, cəmiyyət üzvlərinin icbari olaraq rejimin əsarətinə düşməsi anlayışını bildirir. İngilis dili mənbələrində də *avtoritarizm* insan hüquqlarının pozulması, tək hakimiyyətlilik və istibdad anlayışı üzrə mənalandırılır [7].

Avtoritarizm termini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) qeydə alınmışdır (s.47). Həmçinin, lüğətdə *avtoritarizm* termininə aid qarşılıq kimi işlədilər bilən *təkbaşçılıq* sözü də işlənmişdir (s.481). Doğrudur, *təkbaşçılıq* sözü *avtoritarizm* termininin bildirdiyi anlayışa uyğun gəlir və bunlar sinonim kimi işlədilər də bilər. Lakin *avtoritarizm* termini beynəlxalq səviyyəli olduğu üçün ictimai-siyasi məzmun etibarilə daha geniş əhatədə işlənir və Azərbaycan dilinin sonuncu izahlı lüğətlərində də öz əksini tapır. *Avtoritarizm* termini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) qeydə alınmışdır (s.64). Lakin lüğətdə ayrıca olaraq *təkbaşçılıq* qarşılığı verilmişdir. Görünür, lüğətdə ictimai-siyasi mənə daşıyan beynəlxalq terminə xüsusi üstünlük verilir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin I cildində isə *avtoritarizm* termini qeydə alınmamışdır. Bunun əvəzinə lüğətin IV cildində “*Rəhbərliyin bir adamın əlində olduğu iş üslubu*” mənasındakı *təkbaşçılıq* sözü (s.295) işlədilir. “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə isə *avtoritarizm* termini “*İnsan*

hüquqlarının, azadlığın boğulması, cəmiyyətin özündən asılı vəziyyətə salınması, idarəetmə sistemində bir qrup şəxslərin, ictimai təşkilatın, hər hansı siyasi partiyanın hakimiyyətə gəlməsi ilə səciyyələnən dövlət-hüquqi rejim” [16, s.25-26] kimi mənalandırılır. Burada, eyni zamanda *təkbaşçılıq* sözü idarəetmənin təkbaşına həyata keçirilməsi və başqaları tərəfindən qərarların hökmən məcburi icra olunması rejimi kimi mənalandırılır [16, s.329].

Avtoritarizm termini “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə zor hakimiyyəti, təkbaşçılıq hakimiyyəti, icbariliyə əsaslanan antidemokratik idarə üsulu mənasında şərh edilir [10, s.51]. Şərh olunan terminin daşdığı leksik-semantik anlayış Azərbaycan dilindəki *təkbaşçılıq* sözü ilə uyğun gəldiyinə görə hesab etmək olar ki, dildə onun qarşılığına ictimai-siyasi don geydirib işlətmək mümkündür. Lakin *avtoritarizm* termini beynəlxalq aləmdə tanındığı üçün bu terminin işlədilməsinə daha artıq meyillilik yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin lüğətlərində dövlətçilik, dövlət qurumları, dövlət hakimiyyəti anlayışı bildirən ictimai-siyasi terminlərlə yanaşı ictimai-siyasi vəzifə və təsisat adları bildirən bir sıra söz və terminlərin daxil olduğu da müşahidə edilir. Bunların xüsusilə öz populyarlığı ilə diqqəti cəlb edən və lüğətlərdə daha çox əks olunanlarına dair *diktator*, *prezident*, *spiker* və s.

Diktator termini Azərbaycan dilində köhnədən ərəb mənşəli *hakimi-mütləq* izafət tərkibi ilə mənalandırılmışdır. *Diktator* termini müasir dövrdə dövlətçilikdə qeyri-məhdud hakimiyyətə malik olan dövlət başçısı anlamında işlədilir. *Diktatorun* başçılıq etdiyi dövlət də buna münasib olaraq diktatura dövləti adlandırılır. İngilis dili mənbələrində də *diktator* termini qeyri-məhdud səlahiyyətə malik olan ölkə başçısı, dövlət rəhbəri və ya işində diktatura rejimi yaradan şəxs anlayışında mənalandırılır [9]. *Diktator* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. İngilis dilində populyar işlənən ictimai-siyasi terminlər tərkibinə daxildir və Azərbaycan dilinin izahlı tərtib olunmuş lüğətlərində də qeydə alınmışdır. *Diktator* termini “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) qeydə alınmışdır (s.185). Bu termin, həmçinin “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) də (s.165) qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin I cildinə də (s.622) *diktator* termini qeydə alınmışdır. *Diktator* termini “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə də qeydə alınmışdır (s.62). *Diktator* termini “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə, “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə, “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə, “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”in, “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə xüsusi olaraq qeydə alınmamışdır. Bununla birlikdə *diktator* termini “Heydər Əliyevin siyasi dilinin lüğəti”nə daxil edilmişdir (s.86). *Diktator* termininin izahlı tərtib olunmuş bəzi lüğətlərə düşməməsinin səbəbini həmin lüğətlərdə daha çox yeni sözlərin verilməsi prinsipinə riayət olunması meyilliliyi ilə izah etmək olar.

Prezidium sözü ictimai-siyasi termin kimi müəyyən mənada təsisat və təşkilatçılıq anlayışı bildirir. Konkret olaraq *prezidium* termini irəlində oturan, sədrlik edən, təşkilati işlərini iclas və qurultayları, böyük yığıncaqları idarə edən aparıcı, səlahiyyətli heyət mənasında anlaşılır. *Prezidium* termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. İngilis dilində də bu termin xüsusi populyarlıq bildirir və mənbələrdə də həmin mənada şərh edilir [15]. *Prezidium* termininə dair anlayış Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *rəyasət* sözü ilə ifadə olunmuşdur. Lakin artıq beynəlxalq terminlərin işlənməsinə meyillilik artdığından *rəyasət* sözü bir qədər kölgəyə keçmiş kimi hesab edilir. Ancaq “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) həm *prezidium* (s.417) və həm də *rəyasət* (s.425) sözləri qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) də *prezidium* (s.518) termini ilə birlikdə onun *rəyasət* (s.536) qarşılığı qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin III cildində *prezidium* termini qeydə alınmamışdır. Bunun əvəzinə lüğətdə *rəislik*, *başçılıq*, *rəhbərlik*, *rəyasət heyəti*, *iclas* və ya *müşavirənin seçilən rəhbər orqanı* mənasında *rəyasət* (s.655-656) sözü qeydə alınmışdır. “İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti”ndə *prezidium* termini ilə yanaşı (s.234)

rəyasət heyəti kimi qarşılıq (s.249) da verilmişdir. “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə *prezidium* termini var (s.182) *rəyasət* qarşılığı yoxdur. “Yeni alınma sözlər lüğəti”ndə bu sözlərin heç biri qeydə alınmamışdır. “Mediada işlənən alınma sözlər lüğəti”ndə ancaq *prezidium* termini (s.176) qeydə alınmışdır. “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə *prezidium* və *rəyasət* sözlərinin heç biri qeyd olunmamışdır. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də həmin sözlər qeyd olunmamışdır. Buradan anlaşılan budur ki, birincisi, *rəyasət* sözü artıq köhnəlmiş hesab edildiyindən lüğətlərə düşməmişdir, ikincisi isə *prezidium* sözünün bəzi lüğətlərdə qeydə alınmaması onun ən yeni alınma olmadığına nəticəsidir.

Dövlətçilik və rəhbərliklə bağlı olan *prezident* sözü də ingilis dilindəki populyar ictimai-siyasi terminlər tərkibinə daxildir. Bu termin ingilis dili mənbələrində olduğu kimi Azərbaycan dili lüğətlərində də öz əksini tapır. Termin mənşəcə latın dilinə məxsusdur. Hərfi mənada *prezident* sözü öndə, qarşıda, irəlidə əyləşən mənasını bildirir. İctimai-siyasi anlayışına görə *prezident* sözü *Respublika formasına malik olan ölkələrdə dövlət başçısı vəzifəsidir. Parlamentli və prezidentli respublikalarda Prezident daxili işlərdə böyük səlahiyyətə malik deyildir. Burada əsas funksiyaları hökumət başçısı həyata keçirir. Prezident sözü eyni zamanda bəzi ictimai təşkilatların rəhbəri anlayışına da malikdir* [16, s.175-176].

Prezident sözü ingilis dilinə latın dilindən keçməsinə baxmayaraq bu dildə daha geniş anlayış və işlənmə mühiti qazanmışdır. Azərbaycan dilində *prezident* sözünün xüsusi termin qarşılığı yoxdur. Ona görə də dövlət başçısı və ya digər elmi və ictimai təşkilat rəhbərlərinə dair vəzifə adı bildirmək üçün *prezident* sözündən istifadə edilir. İngilis dili mənbələrində də *prezident* sözü ölkə başçısı və həm də digər müvafiq təşkilat və qurumların rəhbəri mənasında işlədilir [14]. *Prezident* sözü xüsusən dövlət başçısı anlamında geniş işləklilik mühiti qazandığına görə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (1975) (s.417) qeydə alınmışdır. *Prezident* sözü həmçinin, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (2021) qeydə (s.518) alınmışdır.

Spiker termini mənşəcə ingilis dilinə məxsusdur. *Spiker* sözünün hərfi mənası danışan, natiq anlayışından ibarətdir. *Spiker termini bəzi ölkələrdə parlament və ya palata sədri, eyni zamanda, konfrans, debat və s. toplantılarda əsas məruzəni təqdim edən natiq anlayışı bildirən söz kimi izah edilir* [10, s.320]. *Spiker* termininin danışan, natiq, məruzəçi, parlament və ya palata sədri mənası ingilis dili mənbələrində də qeyd olunur [17]. Azərbaycan dilində *spiker* sözü əvəzinə bir qayda olaraq *parlament sədri*, Milli Məclis sədri sözləri işlənmişdir.

Ombudsman termini də ictimai-siyasi anlayış üzrə vəzifə bildirən sözlər qrupuna daxildir. *Ombudsman* termini mənşəyinə görə siveç dilinə məxsusdur. *Ombudsman* termini parlament tərəfindən təyin olunan, insan hüquq və azadlıqları qoruması tətbiqi və təsdiqi işini araşdıran, nəticələri barədə ictimaiyyətə məlumat çatdıran müvəkkil vəzifəsidir. *Ombudsman* vəzifəsi Azərbaycan qanunvericiliyində nisbətən yenidir. Bu termin Azərbaycan dilindəki ərəb mənşəli *müvəkkil* sözünə məxsus anlayış bildirir. Lakin *müvəkkil* sözü *ombudsman* termini qarşısında demək olar ki, öz işləkliliyini məhdudlaşdırmaqdadır. İngilis dilinə məxsus mənbələrdə də *ombudsman* termininin müvəkkil anlayışı əks olunur [12].

Konsul termini mənşəcə latın dilinə məxsusdur. İngilis dilində bir dövlətin xarici bir dövlətdəki diplomatik nümayəndəsi anlayışı bildirən termin kimi işlənir [8]. Azərbaycan dilində ictimai-siyasi mənə daşıyan, diplomatik vəzifə adı bildirən *konsul* termininin xüsusi qarşılığı yoxdur. Ancaq ümumi halda *konsul* anlayışı bildirmək üçün *diplomatik nümayəndəlik* ifadəsinin işlədilməsinə də rast gəlmək olur [11, s.128]. İctimai-siyasi termin kimi *konsul* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya terminləri lüğəti”ndə (s.310) qeydə alınmışdır. *Konsul* termini “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin II cildində diplomatik vəzifə anlayışı üzrə qeydə alınmışdır (s.733).

Plenum termini mənşəyinə görə latın dilinə məxsusdur. İctimai-siyasi termin kimi *plenum* vacib dövlət və qeyri-dövlət orqanlarına məxsus məsələlərin müzakirə olunmasını həyata keçirən bir təsisatdır. *Plenum* termini ictimai-siyasi mənə kəsb etməsi etibarlı ilə beynəlxalq səciyyə daşıyır və geniş populyarlığa malikdir. İngilis dilində işlək olan bu termin Azərbaycan dilinin lüğətlərində də öz əksini tapır. *Plenum* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya terminləri lüğəti”ndə (1975) qeydə alınmış (s.414) və populyarlıq qazanmış terminlərdən biridir. *Plenum* termini, həmçinin, “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya terminləri lüğəti”ndə (2021) (s.511) qeydə alınmışdır. *Plenum* termini “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin III cildində də (s.611) qeydə alınmışdır. *Plenum* termini ingilis dili mənbələrində də ictimai-siyasi məsələlərin müzakirə edildiyi geniş həcmli yığıncaq mənasında qeydə alınmışdır [13].

Təhlil olunan materiallardan görüldüyü kimi ictimai-siyasi təşkilat, təsisat, idarəetmə və vəzifə adları bildirən ictimai-siyasi terminlərin böyük əksəriyyəti ingilis dili üçün də alınmadır. Lakin bu terminlər ingilis dilinin leksik-terminoloji potensialında mühüm yer tutur və beynəlxalq səviyyədə işlənir. Müasir ingilis dili üçün ictimai-siyasi anlayış üzrə mühüm əhəmiyyət daşıyan bu tipli terminlər Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji potensialını zənginləşdirir və mənaca kütləviləşməsində heç bir ciddi maneələr baş verməsi müşahidə edilmir.

Ədəbiyyat

1. Administration. Definition of administration. www.collinsdictionary.com/dictionary/english/administration.
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 1975, 600 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, II c., Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 792 s.
5. Autonomy. synonyms of autonomy. www.merriam-webster.com/dictionary/autonomy.
6. Autocracy. Meaning of autocracy in English: dictionary.cambridge.org/dictionary/english/autocracy.
7. Authoritarianism. Meaning of authoritarianism in English: dictionary.cambridge.org/dictionary/english/authoritarianism.
8. Consul. Definition of consul. www.collinsdictionary.com/dictionary/english/consul.
9. Dictator. Meaning of dictator in English: dictionary.cambridge.org/dictionary/english/dictator.
10. Məhərrəmli Q. Yeni alınma sözlər lüğəti. Bakı, Az.Dövlət Tərcümə Mərkəzi, 2021, 400s
11. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s.
12. Ombudsman. Meaning of ombudsman in English. dictionary.cambridge.org/dictionary/english/ombudsman.
13. Plenum. Meaning of plenum in English. dictionary.cambridge.org/dictionary/english/plenum.
14. President. Oxford Languages. languages.oup.com/google-dictionary-en/.
15. Presidium. Definition and meaning. Definition of presidium. www.collinsdictionary.com/dictionary/english/presidium.
16. Sadıqova S. və başqaları. İzahlı ictimai-siyasi terminlər lüğəti. Bakı, Zərdabi Nəşr MMC nəşriyyatı, 2023, 360 s.
17. Speaker. Meaning speaker in English: dictionary.cambridge.org/dictionary/english/speaker.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ НАЗВАНИЯ ОРГАНОВ УПРАВЛЕНИЯ, УЧРЕЖДЕНИЙ, ОРГАНИЗАЦИЙ И ДОЛЖНОСТЕЙ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ В ТОЛКОВЫХ СЛОВАРЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА*Бабаева Айтен Мусахиб кызы**Резюме*

В современном английском языке используются термины, обозначающие множество административных, институциональных, организационных и должностных наименований, отражающих новую информацию. Некоторые из этих терминов, имеющие общественно-политическое значение, вошли в азербайджанский язык и используются в печати, административных и организационных системах, в том числе в сфере общественной коммуникации. Такие слова и термины также фиксируются в толковых словарях, поскольку имеют важное общественно-политическое значение и несут в себе уникальную информационную значимость в определенных стилистических моментах. Ввиду своей важности для удовлетворения информационных потребностей современной эпохи такие слова и термины превосходят свои более старые, арабского происхождения аналоги в языке. Хотя некоторые словари даже перечисляют старые эквиваленты арабского происхождения наряду с новыми терминами, положение новых терминов в языке также весьма доминирующее. Поэтому в каждом вновь составленном толковом словаре можно наблюдать исчезновение старых эквивалентов. Не случайно подобные термины зафиксированы в толковых словарях азербайджанского языка. Потому что использование этих терминов служит созданию среды взаимного социально-политического понимания в процессе международного общения.

SOCIO-POLITICAL TERMS DENOTING MANAGEMENT, INSTITUTION, ORGANIZATION AND JOB TITLES IN ENGLISH IN EXPLANATORY DICTIONARIES OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE*Babayeva Ayten Musahib**Summary*

Many terms denoting management, institution, organization and job titles that reflect new information are used in modern English. Some of these types of terms, which carry socio-political content in terms of understanding, have entered the Azerbaijani language and are used in the press, administrative and organizational systems, including in the field of public communication. Since such words and terms have important socio-political significance and carry a unique informational significance in certain stylistic moments, they are also recorded in explanatory dictionaries. Due to their importance in meeting the information needs of the modern era, such words and terms surpass their old, Arabic-origin counterparts in the language. Although in some dictionaries, old Arabic-origin counterparts are even observed to be given alongside new terms, the position of new terms in the language is also very dominant. Therefore, in each newly compiled explanatory dictionary, it is possible to observe the disappearance of old counterparts. It is not accidental that such terms are recorded in explanatory dictionaries of the Azerbaijani language, because the use of these terms serves to create an environment of mutual socio-political understanding in the process of international communication.

*Rəyçi: prof. M.İ.Yusifov**Azərbaycan dili kafedrasının 14 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 12 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 17 fevral 2025-ci il*

UOT:82-09.

FEMINISM IN LITERATURE

Afandiyeva Aytan Üzeyir
Ganja State University
ayten.efendiyeva13@gmail.com

Abstract: *Men and women have their own background and culture, the community has separated the notions of the two genders. Most of the world community assume that men as superior and women as inferior, So, feminist theory is a tool for women to fight for their rights for freedom in the world of politics, social, economic and literature. Feminism is born because women are tired of being subordinated to everything, through feminism women are able to show themselves. Women are no longer dangerous creatures and creatures that have been in the minds of men. But women are also able to work and be productive with men.*

Keywords: feminist, gender, equality, male domination

Açar sözlər: feminist, gender bərabərlik, kişi dominantlığı

Ключевые слова: феминистка, гендер, равенство, мужское доминирование

Literature is a depiction of life as outlined in written. There is a close relationship between literature and life, because the social function of literature involves the people.

Through literature, the mindset of a person or group of people can be affected, because literature is culture, while one element of culture is as a value. Therefore, in a literary work there will certainly be images that are a value. The existing values are considered as rules that are believed to be true, so the mindset of society can be formed through literary works.

Literary works are human personal expressions in the form of experiences, thoughts, feelings, ideas, enthusiasm, beliefs in a form of life description, which can be described in writing. Jakop Sumardjo in his book entitled "Literature Appreciation" said that literary work was an attempt to record the contents of the literary soul.

Literature is an old science. It has started in the 3rd century BC, when Aristotle (384-322BC) wrote his book entitled Poetica which contained the theory of drama. The term poetica as a literary theory is gradually used by several literary theorists such as The Study of Literature, by W.H. Hudson, Theory of Literature Rene Wellek and Austin Warren, Literary Scholarship Andre Lafavere, and Literary Knowledge (literature) by A. Teeuw.[7,75]

Men and women have differences in terms of biological, psychological and cultural. There are describes differences, namely: male and female that refer to sex, and masculine and feminine referring to gender. Male and female is something natural, biologically distinguish male and female physically where men are stronger than women, women menstruation, pregnancy, childbirth, but not men. While the feminine and masculine culturally determined human psychology which is not born 'as' male or female but 'be' men and women. From the very beginning, the community has distinguished the assumptions about the genders.

In societies throughout the world, men are often regarded as superior and women as inferior. "Boys, more in the family system of partisanship is always the only hope in continuing the descent.[3,183]

Men are considered authority figures while women are known as gentle, loyal, and devoted creatures. Cultural differences are also indicated by the language in which there is a certain position that seems only to be a male, for example the landlord says, but there is no landlord, chairman and no chairwoman. Similarly, the greeting of 'master' can be used when

greeting men who are married or single. In contrast to the call 'miss' or 'mistress' to different women as a result of their dependence on men.

Natural biological often used as an excuse to view women as second-class citizens. Women are considered as weak are always subject to male power. According to Dagan [3,187] there is no research that shows a correlation between biological conditions and differences in behavior. Conversely, it can be ascertained that behavior is influenced even determined by certain cultural characteristics.

The sides of literature, literary works often show men's hegemony against women and that women are male erotic objects. "In Old Javanese literature, especially in *wiracarita* and *kakawin* are clear if the image of women tends to be a figure of idolatry. Women are figures that should be contested by men, especially their beauty and skill. The important point: women must be loyal to men [1, 144)

The Cultural symptoms often differentiate the genders on the basis of certain group interests, in this case the male group, and the literary work often makes women as objects and merely weak beings who are under male domination. The feminist theories try to give way middle so that both have a balanced position in their conditions in society.

Feminist theory is a tool for women to fight for their rights to obtain equal position with men in the political, social and economic fields. When linked to literary research, literary feminism is a literary study with a feminist theory approach. In conducting research with this approach, the point of view that should be used by researchers is reading as women or reading as women, so there is a growing awareness that gender differences will influence literary meaning. The following will discuss the theory of feminist theory and the focus of the study of feminism in a literary work.

Feminism was born in the early 20th century pioneered by Virginia Woolf in her book entitled *A Room for One's Own* (1929). This understanding experienced rapid development in the 1960s, which is one aspect of contemporary cultural theory with an analytical model covering the social, political and economic fields. [8,122]

According to A Teeuw the feminist movement in the Western world was triggered by several factors [7,183, 184)] namely:

1. The development of contraceptive techniques, which allows women to free themselves from male power.

2. Political radicalization.

3. The liberation movements and traditional ties, such as church ties, American black ties, student ties, and so on.

4. Secularization, decline of religious authority in all fields of life.

5. Educational development specifically enjoyed by women.

6. Reaction to literary approaches that alienate work from social structures, such as New Criticism and structuralism.

7. Dissatisfaction with the theory and practice of orthodox Marxist ideology.

The liberation movement as mentioned above raises the feminist movement that wants to fight for the rights of women, deconstruct the system of domination and hegemony, and engage in conflict between weak groups and strong groups.

Feminist theories are closely related to class and racial conflict, especially gender conflict. Feminism is generally associated with emancipation, the women's movement to demand equal rights with men, both in the political, economic and socio-cultural fields. In the late 20th century, especially in the West, feminism was one of the most important symptoms.

In Indonesia, emancipation began to be considered since Repelita III, marked by the appointment of the Minister of State for the Role of Women. Academically it was marked by

the opening of the Women's Study Program at Gadjah Mada University and the University of Indonesia. In literature, it has been considered since the 1920s, marked by the presence of the Balai Pustaka, by addressing the problem of forced marriage, which was then continued in the 1930s period which began with *Layar Terkembang* by Sutan Takdir Alisjahbana by not forgetting the R.A. pioneering services.

Kartini. Historically, the existence and struggle of women in Indonesia was marked by the convening of the Indonesian Women's Congress I in 1928 in Yogyakarta, the Indonesian Women's Congress II in 1935 in Jakarta, and the Indonesian Women's Congress III in 1938 in Bandung, which at the same time set December 22 as the day Mother. [3,191, 192]. The entry of feminist theory into Indonesia was brought by Ateaw, an Indonesian literary and cultural expert from the Netherlands.

Based on the background the origin of this theory, as a political, social and economic movement, feminist analysis thus includes multi-disciplinary research, involving various sciences. In relation to literature, relevant fields of study include: literary traditions of women, characteristics of women's language, female figures, popular novels and women, and so on. In relation to cultural studies, women's problems are more related to gender equality (emancipation) and the deconstruction of a literary assessment system that is usually only seen from a male perspective.

Literary criticism does not mean criticism of women or female critics. Feminism literary criticism is a criticism of literary work, which critics view literature with a special awareness that there are sexes that are much related to literary culture and life. It is this sex that makes the difference between all that also makes a difference to the author, reader, character, and external factors that influence the coral-fabricating situation. Literary criticism of feminism is a strong reason to unite the position that a woman can read as a woman, compose as a woman, and interpret literary work as a woman.

Even though women have experience, race and culture uniformity. But they have different views on feminist ideology. It could be a certain group of people, have the same race but have different perspectives on women, therefore, feminists raise awareness of ideology and racist practices that harm certain minorities. Feminist research cannot be done in one theory, because a feminist study must look at different perspectives and present a broad collection of methods and methodologies. In feminist research, the purpose of the study is not a particular group of people, but as a whole. Gilbert in *Yasa* looked at women based on Freud's psychoanalysis that there was a revision or improvement that had to be made aware of by women, namely a complete change in all ideas about the world of literature. Freud's opinion received strong protests from feminists, especially because Freud revealed shameless female genital deficiencies. Freud's psychoanalytic theory has been dramatized openly for criticism. Freud did not at all corner women. His theory is based more on the results of his scientific research. For this reason Freud's theory can actually be used as a foundation in developing the feminist movement in order to achieve gender justice. Therefore, refinement of this theory is needed so that the correct conclusions can be drawn. This criticism not only confines itself to the works of female authors, but extends to all the works of the author.

Feminism literary criticism, which is interpreted as reading as a woman, holds that this criticism does not seek a single conceptual model, but instead becomes a factor in theory and practice, using freedom in methodology and approaches that can help expand its criticism. This method is based on a point of view that is able to maintain and consistently maintain the readiness of readers that there are gender differences affecting the world of literature. It can be explained that literature as a product of illustration of all social life. For example a novel

that can be considered as a cultural structure and process. Lexically, feminism is defined as a women's movement that demands full equality of rights between women and men.

Ratna in Yasa, [9, 184] also states that feminism is associated with ways of understanding literary works, both in relation to the process of reproduction and reception. Therefore, femininity is a cultural psychological understanding, a person is not born "as" a woman but "becomes" Women. So the conclusion, which is rejected by feminist groups is the assumption that women are negative constructs, women as subjugated beings, women who are entangled into a marginal, superior inferior central dichotomy. Feminism criticism seeks to uncover the mistakes of human thinking about women.

References

1. Endraswara, Suwardi. (2003). *Metodologi Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Widyatama
2. Pradopo, Rachmat Djoko. (1987). *Pengkajian Puisi*. Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
3. Ratna, Nyoman Kutha. (2004). *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
4. Showalter. (1988). Lyn Pykett, *The Improper Feminine*. London: Routledge, 1992)
5. Sugihastuti. (2002). *Teori dan Apresiasi Sastra*. Yogyakarta: Pustaka Pelajar
6. Suharto, Sugiharti. (2002) *Kritik Sastra Feminis, Teori dan Aplikasinya*: Pustaka Jaya
7. Teew; A. (2003). *Sastra dan Ilmu Sastra*. Jakarta: Pustaka Jay
8. Wolf, Virginia. (1997). *A Room of One's Own*, London: Grafton
9. Yasa, I Nyoman. (2012). *Teori Sastra dan Penerapannya*. Bandung: Karya Putra Darwanti.

ФЕМИНИЗМ В ЛИТЕРАТУРЕ

Ефендийева Айтан Узейр кызы

Резюме

Феминизм рождается потому, что женщины устали подчиняться всему. Это традиционно называют женской эмансипацией, когда женщины требуют равных прав в политической, интеллектуальной, культурной и даже литературной областях. Как литературное произведение феминизм зародился, когда Балай Пустака получил продолжение в период Новой поэзии, как в творчестве Сутана Такдира Алишахбаны в романе «Лайар Тертембанг».

Феминизм сосредотачивает свое внимание на женщинах, создавая теорию, которая, как считается, способна уменьшить очень сильное мужское доминирование. Иригарай (женский язык), Кристева (семан анализ), Сиксус (практика женского письма) и Харауэй (киборг) со своими интересами вносят значительный вклад в поддержание борьбы женщин.

Анализ при изучении феминизма также должен быть способен выявить аспекты угнетения женщинами мужчин. Феминистские вопросы всегда связаны с вопросом равноправия и гендерного равенства. А благодаря феминизму женщины могут показать свою подлинность. Женщины уже не такие слабые существа и воображаемые существа, которые были в сознании мужчин. Но женщины также могут работать и продуктивно работать вместе с мужчинами.

ƏDƏBİYYATDA FEMİNİZM*Əfəndiyeva Aytən Uzeyir qızı**Xülasə*

Feminizm ona görə yaranır ki, qadınlar hər şeyə tabe olmaqdan yorulublar. Bu, ənənəvi olaraq, qadınların siyasi, intellektual, mədəni və hətta ədəbi sahələrdə bərabər hüquqlar tələb etdiyi qadınların emansipasiyası adlanır. Bir ədəbi əsər kimi feminizm Balai Pustaka Sutan Təkdir Əliscəhbananın "Layar Tertembang" romanı vasitəsilə əsərində olduğu kimi Yeni Poeziya dövründə də davam etdirildiyi zaman başlamışdır.

Feminizm çox güclü olan kişi hökmranlığını azaltmağa qadir hesab edilən bir nəzəriyyə quraraq diqqətini qadınlara yönəldir. İriqaray (qadın dili), Kristeva (semanaliz),

Cixous (qadın yazısı təcrübəsi) və Haraway (cyborg) öz maraqları ilə qadınların mübarizəsinin davam etdirilməsinə mühüm töhfə verirlər.

Feminizmin tədqiqində aparılan təhlil qadınların kişilərə təzyiq göstərməsinin tərəflərini də üzə çıxara bilməlidir. Feminist məsələlər həmişə bərabərlik və gender bərabərliyi məsələsi ilə əlaqələndirilir. Və feminizm vasitəsilə qadınlar öz orijinallığını göstərə bilirlər. qadınlar artıq kişilərin beynində olan zəif varlıqlar və xəyali varlıqlar deyillər. Amma qadınlar da kişilərlə işləməyi və məhsuldar olmağı bacarırlar.

Rəyçi: dosent Zahirə Əliyeva

Praktik xarici dillər kafedrasının 28 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 03 mart 2025-ci il

UOT:81.

İNGİLİS DİLÇİLİYİNİN TARİXİ VƏ ƏDƏBİ DİL NORMALARI

*Hüseynova Şəhla Ələkbər qızı,
Həsənova Səma İmamverdi qızı, Əliyeva Nəsibə İslam qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
hsehla744@gmail.com nerinehesenova@gmail.com
imrhes3009@gmail.com*

Xülasə: *İngilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafı əsrlər boyu davam edən və müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi amillərin təsiri altında olan maraqlı və mürəkkəb mövzudur. İngilis dili german dilləri ailəsindən yaranıb və tədricən bu gün bildiyimiz dilə çevrilib. İngilis ədəbi dilinin inkişaf dövrünü dörd böyük mərhələyə bölmək olar: köhnə ingilis dili, orta ingilis dili, erkən müasir ingilis dili və müasir ingilis dili. Anqlo-Sakson kimi də tanınan köhnə ingilis dili 5-ci əsrdən 1066-cı ildə Norman fəthinə qədər İngiltərədə danışılırdı. Köhnə ingilis dili haldan, cinsdən, asılı olaraq dəyişən çoxlu isim, əvəzlik və sifət formalarına malik olan ağır fleksiya bir dil idi. Köhnə İngilis dili ilk növbədə danışılmaq dili idi, bu dövrdən qalan bir neçə yazılı qeyd var. Bu dövrün ən məşhur əsəri canavarlar və əjdahalarla döyüşən bir qəhrəmanın hekayəsindən bəhs edən "Beovulf" epik poemasıdır.*

Açar sözlər: ədəbi dil, bədii üslub, normalaşma dövrü, normalar, yazı standartı

Key words: literary language, literary style, normalization period, norms, written standart

Ключевые слова: литературный язык, литературная норма, период нормализации, нормы, письменные стандарты

İngilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafına lingvistik amillərlə yanaşı, müxtəlif sosial, siyasi və iqtisadi amillər də təsir göstərmişdir. Məsələn, 15-ci əsrdə icad edilən mətbəə ədəbiyyatın hər zamankından daha çox kütləvi istehsalına və yayılmasına şərait yaratdı. Bu, ədəbiyyat istehsalında partlayışa səbəb oldu, çünki yazıçılar daha geniş auditoriyaya çatmağa bildilər.

İngilis dili də onu danışan ölkələrin siyasi və iqtisadi gücündən çox təsirlənmişdir. Müstəmləkəçilik dövründə ingilis dili beynəlxalq ticarət və diplomatiya dilinə çevrildi və onun istifadəsi bütün dünyaya yayıldı. Bu gün ingilis dili dünyada ən çox danışılan dildir və o, biznes və siyasətdən tutmuş populyar mədəniyyət və əyləncəyə qədər bir çox fərqli kontekstdə istifadə olunur. (Jespersen, 1982: 244).

Nəticə olaraq, ingilis dilinin ədəbi dil kimi inkişafı əsrlər boyu bir çox müxtəlif amillərin

təsirinə məruz qalmış mürəkkəb və maraqlı mövzudur. Alman dili kimi mənşəyindən tutmuş global

dil statusuna qədər ingilis dili bir çox dəyişikliklərə və yeniliklərə məruz qalmışdır. Köhnə ingilis dilindən müasir ingilis dilinə qədər müxtəlif ədəbi dövrlərin yaranması tarix boyu lingvistik, sosial, siyasi və iqtisadi amillərlə, eləcə də yazıçıların yaradıcılığı və təxəyyülü ilə formalaşmışdır. İngilis dilinin bir ədəbi dil kimi davamlı təkamülü gələcək illər üçün heyranlıq və araşdırma mövzusu olacağına əmindir (Joseph),

Orta İngilis dili Norman fəthindən sonra ortaya çıxdı və 11-ci əsrdən 15-ci əsrə qədər İngiltərədə danışıldı. Bu dövrdə ingilis dili hakim sinfin dili olan fransız dilinin güclü təsiri altına düşdü. Orta İngilis dili bir çox fleksiyanın itirilməsi və daha sadələşdirilmiş qrammatikanın 11 ilə xarakterizə olunurdu. Bu dövrə aid ən məşhur əsər Canterberiyə səyahət edən bir qrup zəvvarın hekayəsindən bəhs edən Geoffrey Chaucer-in "The Canterbury Tales" əsəridir.

Erkən Müasir İngilis dili 15-16-cı əsrlərdə inkişaf etdi və lüğətlər və qrammatikaların nəşri ilə ingilis dilinin standartlaşdırılması ilə xarakterizə olunurdu. İngilis dili digər dillərdən, xüsusən də Latın və Yunan dillərindən bir çox sözləri mənimsəməyə başladığı üçün bu dövr böyük bir dil yeniliyi gördü. William Shakespeare bəlkə də bu dövrün ən məşhur yazıçısıdır və onun pyesləri bu gün də oynanılır və öyrənilir.

İngilis dili və ədəbiyyatı tarixində “Ədəbi renesans” dövründən sonra normalaşdırma dövrü, yaxud dilin möhkəmləndirmə dövrü başlayır. Bu dövrdə ifadələrin düzgünlüyü və sadəliyinə çox fikir verilirdi. XVII əsrin müəllifləri Şeksprin və onun müasirlərinin dilini tənqid etmələrinə baxmayaraq özləri heç vaxt renesans dövrü yazıçılarının zirvəsinə qalxa bilməmişdilər. Dövrün məşhur yazıçısı və stilisti Con Drayden (1631–1700) öz “sələflərinin zəkasını” qəbul edir, lakin onların dilini açıq-aşkar bəyənmirdi. O göstərirdi ki, qaba və gülünc sözlərhəmin müəlliflərin danışğını ifadə edir (Essays on the Dramatic Poetry of the Last Age). Dahi şair Con Milton (1608–1674) aşağı təbəqənin düzgün olmayan tələffüzlə danışğını qeyd edirdi. Dilin qorunması və dildə baş verən dəyişikliklər bir çox müzakirələrin və mübahisələrin əsas mövzusu idi. 1664-cü ildə Kral Cəmiyyəti ingilis dilini təkmilləşdirmək üçün xüsusi komitə yaratdı. XVII əsrdə bu şəkildə meydana çıxmış normalaşdırıcı tendensiya XVIII əsrdə də davam etdi. Ancaq XVIII əsrdən başlayaraq bu şüurlu bir prosesə çevrildi. XVIII əsrdə müəyyən qanun yaratmağa çalışan bəzi dilçi alimlərin məqsədi bütün zamanlar üçün normativ dil müəyyənləşdirmək, onun qayda –qanunlarını birdəfəlik təsbit etməkdən ibarət idi. Qayda və nizam onların dəyər verdiyi keyfiyyətlər idi. Standartlaşdırma və nizamlama ehtiyacları onların işlətdikləri “dilə aydınlaşdırılması” ifadəsi ilə xülasə edilə bilərdi. Ancaq Standart ingilis dilinin cari inkişaf tarixi öyrənmə və dildə olan seçmə ilə məhtudlaşa bilməzdi.

Ədəbi dilin inkişafı seçmə prosesi ilə tənzimlənirdi. Dilin ədəbi formalarının real yaradıcısı istənilən dövrdə xalqdır, o, həm də normaların qanunvericisidir. Alimlər və ədəbiyyatçılar olsa-olsa ümumi istifadə əsasında dildə nəyinsə meydana çıxmasını qeydə ala bilərlər. Yeni istifadə normaları məcburən qoyula bilməz. Ancaq müəyyən dövrün yazıçıları və filoloqlarının, o cümlədən sadə xalqın fikirləri dil tarixi ilə məşğul olan alimlər üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar dövrün normalarının təsbit edilməsinə aparan tendensiyaları qeydə almaqda və ədəbi ingilis dilinin inkişafına təsir göstərməkdə kömək edə bilərdilər. XVIII əsrdə ədəbi ingilis dilinin normalarının inkişafında iki şəxsin böyük təsiri olmuşdur. Bunlar Conatan Svift və Samuel Conson olmuşlar. İngilis dilindən istifadəni nizamlamaq cəhdlərində Svift həm “vulqar jarqonları”, həm də “dözülməz nəzakətliyi” günahlandırır. Sviftin fikrincə, “vulqar jarqonlar” universitetdə təhsil alan, dəhşətli dərəcədə pedanlıq qorxusu altında əzilən bəzi gənc tələbələrin işlətdiyi dildən gəlirdi. Sviftin başa düşdüyü mənada “dözülməz nəzakətliyi” gəlinə, bu, dilin aydınlığı və dəqiqliyinə ziyan vurmaq bahasına bəzək-düzəkdən istifadə tendensiyası idi. Svift bütün bunların müqabilində fikri “birbaşa ifadə etməyin” tərəfdarı idi və bu da fikri ifadə etməyin simvoluna çevrilmişdi. Samuel Consonun dilə münasibəti onun qrammatikasında daha yaxşı ifadə edilmişdir: “Tələffüz üçün ən yaxşı qayda yazılmış sözlərdən ən az kənara çıxan spikerlərin danışqıq manerasıdır”.

Bu doktrinasına sadıq qalan Conson ingilis dilinin qaydalarını təsbit edərkən əsasən böyük ingilis yazıçılarının dilindən istifadə edirdi. İlk dəfə 1753-cü ildə çap edilmiş, ondan sonra gələn ingilis dilinin lüğətlərinə təsir göstərən öz məşhur lüğətində Conson seçimini yalnız xalq arasında danışılan dildən çox-çox uzaq olan ədəbi nəşrlər arasından edirdi. Consonun müəyyənləşdirdiyi terminlər yalnız onun yaşadığı əsrin və əvvəlki əsrlərin böyük ingilis yazıçıları dilindən istifadəni əks etdirirdi. Consonun lüğətinin ədəbi-kitab xarakteri yazılı ingilis dilində sözdən istifadəyə, o cümlədən ədəbi ingilis dilində müxtəlif üslubların

formalaşmasına təsir göstərirdi. XVIII əsrin fəlsəfə və təbii elmlər sahəsində mövcud olan konsepsiyalar müasir nəzəri dilçilik fikrinə güclü təsir göstərmişdir. Hətta dövrün qrammatika kitablarının adları belə qəti qanunların müəyyənləşdirilməsiylə bağlı ümumi tendensiyaları əks etdirirdi. Buna görə də, məsələn, Tomas Stəkhausun yazdığı “Dilin ümumi təbiəti və keyfiyyətləri haqqında düşüncələr” kitabının (1731) adı və məqsədi XVIII əsrdə dil haqqında qələmə alınan kitabların əksəriyyəti ilə üst-üstə düşən fikrləri yazıçının hansı məqsədi güddüyünü açıq şəkildə göstərirdi.

Hər halda bütün bunlara baxmayaraq XVIII əsrin ədəbi və danışiq dili öz təbii inkişaf yolu ilə irəliləyirdi. XVIII əsr dili möhkəmləndirmək və onun inkişafı üçün edilmiş cəhdlərlə yadda qalır. Bu hərəkatın tərəfdarları arasında yazıçı Conatan Svift (1667-1745), ilk ingilis qəzetlərinin banisi R.Still və C.Adison, Təsviri İngilis Dili Qrammatikasının müəllifləri və XVIII əsrin böyük leksikoqraflarının adlarını qeyd etmək olar. “Tatler” və “Spektator” jurnallarında geyimdə, davranışda və niqtdə sadəliyə üstünlük verən oçerklər eləcə də dil məsələlərinə həsr olunmuş məqalələr çap olunurdu. XVIII əsrin bədii nəsrində XVII əsrin nəsrinin xüsusiyyətləri ilə müqayisədə realizm meyli üstünlük təşkil edir. Bu tendensiyanın əsas lozunqu “call a spade a spade” kimi cümlə ilə ifadə edilir. Bu cümlə vasitəsilə ədəbiyyatda və bədii nəsirdə realist təmayülün ardıcılıarı əsasən belə bir ideyanı irəli sürürdülər ki, bütün əşyalar öz adları ilə çağırılmalıdır və yazıçılar fikri birbaşa ifadə edən sözlərdən istifadə etməlidirlər. Bu isə ən ümumi anlayışların və konsepsiyaların təsvir edildiyi mürəkkəb perifrazalara qarşı çıxmağın bir üsulu idi (7, 277).

İngilis ədəbiyyatı tarixi nəsir yaradıcılığında bu təmayülün qızgın tərəfdarları olan əksəri ingilis ədəbiyyatının şah əsərləri sayılan təkrarsız romanların müəllifləri D.Defo, C.Svift və H.Fildinq kimi yazıçılara böyük əhəmiyyət verir və onlara haqq qazandırır. Bu yeni yazıçı məktəbinin məqsədi dili sadələşdirmək, ifadəsinin dəqiqləşdirməkdən ibarət idi. Onlar özünün gücü, sadəliyi və səmimiliyi ilə gündəlik ehtiyaclara uyğunlaşan bir yazı üslubu yaratdılar. Ancaq bu dövrdə hökümran olan ümumi fəlsəfi və estetik görüşlər yazı üslubuna nəzərəcarpacaq dərəcədə təsir göstərirdi. XVIII əsr yazıçıları bədii nəsr söz sənətinin bir müstəqil forması kimi formalaşdırmaq üçün böyük işlər gördülər. Onlar hesab edirdilər ki, mənsub olduqları cəmiyyətin savadlı nümayəndələri kimi onların vəzifəsi ingilis dilinin təmizliyini qorumaqdır. Bununla belə, onların izlədikləri prinsiplər qeyri-müəyyən və hətta ziddiyətli idi. Bir tərəfdən onların bəzisi, məsələn, Conson ədəbi ingilis dilinə danışiq dilinin bu və ya digər elementlərinin daxil edilməsinin əleyhinə idi. Digər tərəfdən, bir çox müəlliflər şifahi nitqin canlılığına və ifadəliliyinə nail olmaq üçün danışiq dili ilə ədəbi dil arasındakı boşluqları doldurmağın və onlar arasında körpü yaratmağın tərəfdarları idilər. Buna görə də, bu dövrün ümumişlək dilindən istifadə etməklə onlar eyni zamanda bunları dövrün üslubi normalarına uyğunlaşdırmağa can atırdılar (3,278).

Bu üslubi normalar ciddi və muhafizəkar idi. Belə ki, ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi xüsusiyyətləri üslubu normaların ümumi tələbləri ilə müqayisədə üstünlük təşkil edirdi. Bu normalar dövrün ədəbi dili ilə danışiq dili arasında fərqlərin aradan qaldırıldığı prosesdə aşkara çıxmışdı. Müəllifin və qəhrəmanın nitqləri bir-birinə oxşayırdı, belə ki, heç bir obrazın öz nitqi mövcud deyildi. Bütün xarakterlər müəllifin özünün danışdığı manera və üsulla danışirdilər. XVIII əsrin bədii nəsrinin başqa bir üslub xüsusiyyəti haqqında bəhs edilən, faktiki olaraq baş vermiş hadisənin ifadə üsulunun spesifikliyi və təhkiyədə gerçəkliyə sadıqlıqdır. Belə bir yazı üsulu rəsmi sənədlərin xüsusiyyətlərinin bədii nəsrə ötürməsiylə seçilirdi. Buna görə də detalların zənginliyi ilə seçilən bədii nəsrin bəzi nümunələri xronikalara bənzəyirdi. Əksər hallarda rastladığımız kimi, təhkiyə birinci şəxsin dilindən söylənilir və demək olar ki, oxunur. Təhkiyənin özü ümumən təsirli deyildi, emosional elementlərdən istifadə olunmurdu, cümlələrin strukturunda sintaktik qaydalara ciddi əməl

edilirdi. Bu əsərlərdə çox az epitetlərə rast gəlinir, obrazlılıq yoxdur. Defo, Svift, Fildinq və başqa yazıçıların əsərlərinin əksəriyyəti bu tiplidir. D.Defo bədii əsərdə həyatı doğru əks etdirmək üsulunun banisi adını qazanmışdır. Onun “Robinzon Kruzo” romanı leksik və sintaktik xüsusiyyətləri etibarlı ilə rəsmi hesabat üslubu ilə daha çox oxşarlıqları olan bir dildə yazılmışdır (3, 279). Əsərlərini “Tatler” və “Spectator” kimi jurnallar üçün yazan Cozef Addison və Riçard Still də bu dövrün ümumi stilistik prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərmişdir. Ən çox nəzərə çarpan xüsusiyyət, şübhəsiz ki, vasitəsiz nitqin qeyri-adekvat şəkildə verilməsi idi. Ən canlı dialoqlar ümumən vasitəli nitqlə verilirdi və yalnız canlı vasitəsiz əlaqələr təhkiyəni uzun hissələrdə tapmaq olur.

XVIII əsr bədii nəsr ədəbi üslubun müstəqil qolu kimi formalaşdıran bir dövr hesab olunur. Yalnız XVIII əsrin sonunda bədii nəsr üslubunun ən tipik xüsusiyyətləri formalaşmağa başladı. Lorans özünün “Tristram Shandy” əsərində bu prosesini əks etdirmişdir. Onun fikrincə, bədii nəsrin əsas vəzifəsi “insanın daxili aləmini, onun dəyişkən ovqatını təsvir etməkdən ibarətdir” (6, 279). Buna görə də bu romanın formalaşmasında məntiqi prinsip deyil, emosional başlanğıc əsas götürülmüşdür. Lorans Sterenlə bədii nəsrə bir sıra səciyyəvi özəlliklərimüəyyənləşdirən üslubi mexanizmlərdən istifadənin əsası qoyuldu. “Tristram Shandy”də təsviri nitqin formaları özünü biruzə verməyə başladı; xarakterlərin nitqi canlı danışıq dilinin normalarına yaxınlaşırdı; təhkiyənin özü də müəllifin bədii aləmini təkcə onun dünya görüşü etibarilə deyil, həm də linqvistik baxımdan təhlil üçün əhəmiyyət kəsb edən səviyyədə, ən əsası isə canlı dil fiqurlarından istifadə səviyyəsini əks etdirməyə başladı (6). Dialoqlara canlılıq aşılamaq vacib idi və bunun öhdəsindən yalnız Lorans Stern gələ bilirdi. Müəyyən mənada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlinin böyük realist yazıçıları onun yolunu davam etdirdilər. XVIII əsrin ədəbiyyatında istənilən əsərin üzərində araşdırma apararkən bizə belə gələ bilər ki, danışıq dili dövrün yazılı normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Yalnız XIX əsrin əvvəllərində ingilis danışıq dilinin elementləri ingilis ədəbi dilinə daxil olmağa başladı. Proses aydın nəzərə çarpdıqca şifahi nitqin ədəbi üsul və metod kimi tətbiqi üçün daha əlverişli şərtlər və şərait yaranırdı. Cümlənin quruluşu daha sonralar, XVIII və XIX əsrlərdə təkmilləşdirildi. Bunu demək kifayətdir ki, XV əsrdən XVIII əsrə qədər birləşdirici sözlərin sayı ikiqat artmışdı. Çünki əvvəllər ümumi mənaya malik olan “and” bağlayıcısından daha tez-tez istifadə edilirdi; digər bağlayıcılar öz mənalarını genişləndirdilər və sadə cümlələrlə mürəkkəb cümlələr arasında nəzərə çarpmayan əlaqələri ifadə etmək üçün müxtəlif mənbələrdən yeni bağlayıcı sözlər əmələ gəldi, məsələn, in consequence, in fact, to conclude, neither ... nor. İslahatlar dövründə bağlayıcı sözlərin işlənməsi, o cümlədən cümlənin quruluş J.Drayden, S.Conson, R.Still, J.Adison, J.Svift, D.Defo və başqaları kimi ən yaxşı stilistlərin yazılarında məntiqi tənzimləməyə məruz qaldı. Onların üslubu özünü söz, qrammatik formalar və sintaktik vahidlərin seçimində göstərən ifadənin asanlıığı və elastikliyi ilə seçilən quruluşa malik idi. XVIII əsrdə yazıçıların dil məsələləri ilə bağlı əsas qayğısı nisbi əvəzlilərdən istifadəyə aid mübahisədə özünü göstərirdi. 1711-ci ildə ilk ingilis qəzetlərinin birinin redaktoru olmuş R.Still “Who və which-in kiçik xahişi” adlı məktub çap etdi, burada o, that-in meydana gəlməsi əvvəlki wh formasını vurub meydana çıxarmasından şikayətlənirdi. Who və which-in that-dən daha qədim nisbi əvəzlilər olmasını təstiqləməklə o səhvə yol verirdi: that tarixin ilk çağlarından etibarən nisbi əvəzlilik (eyni zamanda bağlayıcı) kimi ümumi səciyyəyə malik idi, ancaq who və which isə daha sonralar sual sözündən nisbi əvəzliyə çevrilmişdir (4, 289).

R.Still insanlara istinadən which-dən istifadəyə qarşı qızğın etiraz edirdi və hesab edirdi ki, that-dən istifadə məhdudlaşdırılmalıdır. Müzakirələrdə iştirak edən digər müəlliflər who və which arasında dəqiq fərq işarəsinin qoyulmasına razılaşırdılar və əsas gətirdilər ki, whose which-in deyil who-nun subyektidir. Qeyd etməyə dəyər ki, XVIII əsrdə Şekspirin

dramlarının nəşirləri (Rou, Pop) bir çox əvəzlik formalarında “düzəlişlər” etdilər: onlar who və what-ı which ilə əvəz etdilər, obyekt funksiyasında sual və nisbi əvəzlik kimi who-nu whom ilə əvəzlədilər. XVIII əsrdə fəaliyyət göstərən normallaşdırıcıların dilin daha məntiqi və düzgün əsaslara söykənməsindən ibarət olan ümumi tendensiyasına uyğun olaraq bu üsulla onlar ingilis dilinin sintaksisini təkmilləşdirməyə cəhdlər göstərdilər. Tarixin bu mərhələsində o cümlədən daha sonrakı dövrlərdə ingilis dilinin sintaksisinin inkişafı üslubların formalaşması və differensiallaşması nəzərə çarpacaq müddət ərzində davam etdi.

Ədəbiyyat

1. “İngilis dilçiliyinin tarixi” kursu üzrə tədris proqramı, Bak, 2019
2. Galperin İ.R. Stylistics, Moscow, 1977
3. Rastargueva T.A. A History of English, Moscow, 1991
4. Wyld H.C. A History of Modern Colloquial English, Oxford, 1936
5. Аникст А.А. История английской литературы, Москва, 1969
6. Ярцева В. Н. Развитие национального литературного английского языка, Москва, 1969
7. The anthology of the English literature. XVIII c.
8. Joseph, M.W. Origins of the English Language at.
9. McWhorter. (2008). Our Magnificent Bastard Tongue,.
10. Mammadova, N. (1993). Country Study. Baku: BDU.

HISTORY OF ENGLISH LINGUISTICS AND LITERARY LANGUAGE NORMS

*Huseynova Shahla Alakbar, Hasanova Sama Imamverdi,
Aliyeva Nasiba Islam
Summary*

The XVIII c. is remarkable for attempts to fix the language and interfere with its evolution. The period of “fixing the language” set great store by correctness and simplicity of expression. The XIII c. English writers struggled for purity of the English language. This was a struggle against colloquial elements in the language. Their aim was to enrich and improve the language.

ИСТОРИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ И НОРМЫ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

*Гусейнова Шахла Алекпер кызы, Гасанова Сама Имамверди кызы,
Алиева Насиба Ислам кызы
Резюме*

Стремление к закреплению норм литературного языка отчетливо проявилось в XVIII веке в ряде идей и предложений. Английские писатели XVIII века боролись за чистоту английского языка. Это была борьба против разговорных элементов языка. Все сходились на том, что язык должен быть простым, точным и элегантным.

Rəyçi: dos.f.f.d. Əliyeva Zahirə

Praktik xarici dillər kafedrasının 28 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 11 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 03 mart 2025-ci il

UOT: 80.

**TƏYİNİN AKTUALLAŞMASI
(İ. ŞIXLI VƏ C. MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNİN
MATERİALLARI ƏSASINDA)**

*Professor Quliyev Telman Ziyatxan oğlu
dosent Məlikova Gülarə Aqaid qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
gdu.azerbaycandili@gmail.com
gulara.melikova@mail.ru*

Xülasə: *Aktual üzvlənmənin vahidləri hesab olunan tema və rema haqqında əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etmişdik. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və prosodik vasitələrlə bağlı olur. Cümlənin hər bir üzvü həm tema, həm də məna yükünü öz üzərinə götürməklə aktuallaşıb rema ola bilər. Yəni, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliliyin də rema və temanın tərkibinə daxil ola bildiyini də nümunələrlə əsaslandırmışdıq.*

Eynilə mübtəda, xəbər, tamamlıq və zərfliliklərdə olduğu kimi, təyin də rema funksiyasında çıxış edərəkən cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur.

Məqalədə təyinin zəif və güclü aktuallaşmasına dair fikirlər bədii əsərlərdən verilmiş nümunələrlə əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: Tema və rema, cümlə üzvlərinin aktuallaşması, ikinci dərəcəli üzvlərin aktuallaşması, təyinin aktuallaşması, aktuallaşmanın güclü və zəif mövqeyi.

Ключевые слова: актуализация определения, сильная и слабая позиция актуализации.

Key words: Theme and rheme, actualization of sentence members, actualization of minor members, the definition modifier actualization, the strong and weak position of actualization.

Aktual üzvlənmənin vahidləri hesab olunan tema və rema haqqında əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etmişdik. Bütöv cümlələrdə onların təzahürü məntiqi vurğu, söz sırası, formal və prosodik vasitələrlə bağlı olur. Cümlənin hər bir üzvü həm tema, həm də məna yükünü öz üzərinə götürməklə aktuallaşıb rema ola bilər. Yəni, baş üzvlərlə yanaşı, ikinci dərəcəli üzvlərdən tamamlıq və zərfliliyin də rema və temanın tərkibinə daxil ola bildiyini də nümunələrlə əsaslandırmışdıq. Qeyd etdiyimiz kimi, cümlə üzvlərinin rema, yaxud tema vəzifəsində işlənməsi həmin cümlənin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Cümlənin aktual üzvlənməsi nitqin kommunikativ vahidinə çevrilir.

Eynilə mübtəda, xəbər, tamamlıq və zərfliliklərdə olduğu kimi, təyin də rema funksiyasında çıxış edərəkən cümlənin mütləq sonunda güclü mövqeyə və xəbərdən əvvəlki yerində zəif mövqeyə malik olur. Qeyd edək ki, təyinin güclü remalaşması cümlənin digər üzvlərinin güclü remalaşmasından nisbətən fərqli şəkildə təzahür edir.

Təyinin zəif remalaşma mövqeyi ismi xəbərli cümlələrdə özünü göstərir və burada xəbərdən əvvəl gələn təyin bütün cümlənin ən mühüm informasiyasını özündə saxlamış olur. Məsələn: Şərəf ortabab, qara və arıq övrətdi (20, 42); Allah bərəkət versin: yaxşı sənətdir (20, 110); Mən durdum küçənin ortasında və gördüm ki, gələn on altı – on yeddi yaşındadır rus qızıdı (20, 184); Müəllimlik çətin sənətdir (23, 424); Müdirin anası iriburunlu, iribədənli, qonurgözlü bir arvaddı (24, 460).

Başqa cümlə üzvlərinin aktuallaşmasından fərqli olaraq, təyinin aktuallaşması bir qədər fərqli xüsusiyyətə malikdir. Belə ki, rema funksiyasında ayrıca götürülmüş təyin yox, bütöv sintaktik kompleks: “təyin + xəbər” kompleksi işlənir. Rema təyinin güclü mövqeyi təyinin cümlənin struktur sərhədlərindən kəskin şəkildə kənara çıxıb, özünəməxsus şəkildə formalaşma biçimində özünü göstərir. Məsələn: Zeynəb indi bu saat qalmışdı iki divarın arasında: biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən (20, 71). Bildiyimiz kimi, “Təyin cümlənin mübtədasına, tamamlığına, ismi xəbərinə, isimlə və bəzən də ismi birləşmələrlə ifadə olunan zərfliliyinə, həmçinin təyininə, daha doğrusu, bəzi ismi sifətlərlə ifadə olunan təyininə aid olur.” (2, 155- 156). Bu göstərilən misalda da **“biri o tərəfdən sıxırdı, biri də bu tərəfdən”** deyə ayrılan sintaktik kompleks əslində **“divarın arasında”** zərfliliyinin semantik təyiniidir.

Budur iki fayton gəlir; ikisi də zıncırovlu (20). Cümləsində **“ikisi də zıncırovlu”** deyə ayrılan sintaktik kompleks **“fayton”** mübtədasının semantik təyiniidir.

Qasıməlidən aşağı oturmuşdu genə iki şəxs: birinin sinni olardı otuz- otuz iki, o birinin sinni qırxdan yuxarı olmazdı (20, 57) – cümləsində də **“birinin sinni olardı otuz- otuz iki, o birinin sinni qırxdan yuxarı olmazdı”** ayrılmış sintaktik komplekslər **“şəxs”** mübtədasının semantik təyiniidir.

Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi. İkisi də ayaqyalın və qara çadralı (20, 67) – cümləsində **“ikisi də ayaqyalın və qara çadralı”** sintaktik kompleksi **“övrət”** mübtədasının semantik təyiniidir.

Aşağıdakı parçalarda da təyinin güclü aktuallaşmasını görmək olar: Birdən insanlar gördülər ki, səmada iki qurşaq var. **Sarı, yaşıl, göy və qırmızı zehli qurşaq. Biri qabaqda idi, o biri arxada** (23, 389); Şah iki cür yun seçdi: **biri dümağ pilə kimi, o biri qapqara şəvə kimi** (23, 404).

Ədəbiyyat

- 1.Abdullayev Ə., Seyidov Y.,Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (Sintaksis). Bakı, 1985.
- 2.Abdullayev Ə., Seyidov Y.,Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə (Sintaksis). Bakı, 2007.
- 3.Abdullayev Ə. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992.
- 4.Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, 1998.
- 5.Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
- 6.Abdullayev K.M. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
- 7.Ağayev F. Azərbaycan dilinin intonasiyası. Bakı, 1978.
- 8.Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, 1974.
- 9.Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006.
- 10.Azərbaycan dilində sadə cümlə. Bakı, 1963.
- 11.Bəyzadə Q.M. Mətn sintaksisinin problemlərinə bir nəzər. I c. Bakı, 1999.
- 12.Bəyzadə Q.M. Mətn dilçiliyi. Bakı, 1997.
- 13.Budaqova Z., Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı,1963.
- 14.Əlizadə F. Cümlənin aktual üzvlənməsi. Bakı, 1998.
- 15.Hacıyeva N.H. Müstəqillik dövrləri Azərbaycan ədəbi mətnlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri (aktual üzvlənmə). Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3. Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2013.
- 16.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004.
- 17.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili (Sintaksis). Bakı, 2007.

18. Kəzımov Q. Ş. Mətn dilçiliyi problemləri. – Ə. Abdullayevin “Aktual üzvlənmə və mətn” (Bakı, 1998) əsərinə ön söz.
19. Müasir Azərbaycan dili. III cild (Sintaksis). Bakı, 1981.
20. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. I c. Bakı, 1983.
21. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Dörd cilddə. I və II c. Bakı, 2004.
22. Novruzova N. Azərbaycan dilində sintaktik bütövlərin struktur – semantik xüsusiyyətləri. Nam.diss. Bakı, 1999.
23. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. II c. Bakı, 1986.
24. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. Bakı, 2005.
25. Абдуллаев К. М. Лигвистика текста. – Программа спецкурсов. Баку, 1982.
26. Абдуллаев К. М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке. Журнал «Советская тюркология», № 1. Баку, 1983.
27. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981 г.
28. Матезиус В. О так называемом актуальном членении предложения. М., 1967.
29. Распопов И. П. Актуальное членение предложения в русском языке. Уфа, 1961.
30. Современный русский литературный язык. Минск, 2012.
31. http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika/AKTUALNOE_CHLENENIE_PREDLOZHENIYA.html
32. <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook089/01/part-020.htm>

АКТУАЛИЗАЦИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ

(По материалам И. Шыхли и Дж. Мамедгулузаде)

Кулиев Тельман Зиятхан оглы, Меликова Гюлара Агаид кызы

Резюме

Мы уже упоминали в наших предыдущих статьях о теме и реме, которые считаются единицами актуальной артикуляции. Их проявление в полных предложениях связано с логическим ударением, порядком слов, формальными и просодическими средствами. Каждый член предложения может актуализироваться и стать ремой, взяв на себя бремя как темы, так и смысла. Другими словами, мы обосновали на примерах, что в состав ремы и темы, помимо главных членов, могут входить также второстепенные члены — дополнение и наречие.

Так же, как подлежащее, сказуемое, дополнение и обстоятельство, определение, выступая в роли ремы, занимает сильную позицию в абсолютном конце предложения и слабую позицию перед сказуемым.

В статье на примерах из художественных произведений обосновываются идеи о слабой и сильной актуализации определения.

THE ACTUALIZATION OF DEFINITION

(based on the works of I. Shikhli and J. Mammadguluzade)

Guliyev Telman Ziyatxan, Malikova Gulara Agaid

Summary

We have already mentioned in our previous articles about topic and theme, which are considered units of topical articulation. Their manifestation in full sentences is connected with logical emphasis, word order, formal and prosodical means. Each member of the sentence can be updated and become a theme, taking on the burden of both the theme and the meaning. In

other words, we proved by examples that in addition to the main members, the rheme and theme can also include secondary members — complements and adverbs.

Just like the subject, the predicate, the complement and the circumstance, the definition, acting as a rheme, occupies a strong position at the absolute end of the sentence and a weak position before the predicate.

In the article, the idea of weak and strong updating of the definition is substantiated with examples from artistic works.

Rəyçi: professor Mübariz Yusibov

Azərbaycan dili kafedrasının 26 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 03 mart 2025-ci il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ AFFİKSAL SÖZ YARADICILIĞININ LİŖQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

f.ü.f.d. Kərimova Firuzə Rəhim qızı
Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası
k.firuz@mail.ru

Xülasə: Məqalə, müasir ingilis dilində şəkilçilərin (affikslərin) söz yaratmadakı rolunu və onların morfoloji xüsusiyyətlərini araşdırılır. Şəkilçilər dilin qrammatik strukturlarını müəyyən edərək yeni anlayışlar yaradır. Həm ingilis dilindən, həm də digər dillərdən alınmış çoxsaylı affikslər müasir ingilis dilində yer alır. Lakin bu affikslərin heç də hamısı yeni söz yaratmaqda istifadə olunmur. Məqalədə, “canlı affiks” anlayışına xüsusi diqqət yetirilir və onların məhsuldar, yaradıcı olmaları vurğulanır.

Affikslərin aşağıdakı əsas xüsusiyyətləri qeyd olunur:

- Yaradıcı əsasla qoşularkən affiks müəyyən bir mənanı ifadə etməlidir.
- Affiks asanlıqla söz yaradan element kimi qəbul edilməli və digər affikslərlə yeni sözlər yaratmağa imkan verməlidir.
- Affiks, yalnız istifadə olunduğu köklərdən deyil, digər mənşəli köklərlə də yeni sözlər yaratmalıdır.
- Affiks müəyyən bir tezliklə istifadə olunmalıdır, yəni daha çox söz yaradan affiks daha məhsuldar hesab edilir.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, affiks, ingilis, dil, sözyaratma, məhsuldar, qeyri-məhsuldar.

Ключевые слова: создание слов, аффикс, английский язык, словообразование, продуктивный, непродуктивный

Key words: word formation, affix, English language, derivation, productive, non-productive.

Sözyaratma prosesi-dilin mövcud nümunələrinə əsaslanaraq yeni, motivasiyalı leksik vahidlərin-adların yaradılması prosesidir və bu proses dilin özünə xas sözyaratma qaydaları sisteminə uyğun olaraq həyata keçirilir. Yeni leksik vahidlərin yaranması, ilkin köklərin xarici və daxili formasına təsir edərək sözyaratma formantları vasitəsilə həyata keçirilir. Sözyaratma prosesinin əsas funksiyası yeni sözün yaranmasıdır.

Söz yaradıcılığı termini iki əsas mənaya malikdir: ilk mənasında o, dildə yeni sözlərin yaranması prosesini ifadə etmək üçün istifadə olunur. Dil davamlı inkişaf vəziyyətindədir və bu inkişaf müəyyən dil proseslərini, o cümlədən yeni leksik vahidlərin yaradılması prosesini əhatə edir. Bu prosesə “sözyaratma” adı verilmişdir. E.S. Kubryakova isə hesab edir ki, “söz yaradıcılığı proseslərinin mahiyyəti yeni adların, yeni ikinci dərəcəli işarə vahidlərinin yaradılmasında qorunub saxlanılır və belə adlar sözlər olduğuna görə, “söz yaradıcılığı” termini ilk növbədə sözlərin yaranması prosesini adlandıran bir termin kimi açıqlanır” [7, s.9].

İkinci mənada isə söz yaradıcılığı termini leksik vahidlərin yaranma prosesini öyrənən elm sahəsini bildirir. Söz yaradıcılığı dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi yalnız sonralar XX əsrin sonlarında, müstəqil sahə olaraq qəbul edilmişdir.

Baxmayaraq ki, söz yaradıcılığı dilçilik elminin müstəqil bir sahəsidir, o, digər bölmələrlə – morfolojiya, sintaksis və leksikologiya ilə sıx bağlıdır. Söz yaradıcılığının bu dilçilik sahələri ilə əlaqələri akademik V.V.Vinoqradov, E.S.Kubryakova, S. Cəfərov, M.

Hüseynzadə, M. Mirzəliyeva, M. Mahmudova və digərlərinin tədqiqat əsərlərində ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Söz yaradıcılığının əsas vəzifəsi, dilin inkişafı prosesində yaranan yeni leksik vahidlərin formasının, semantik, genetik və digər qanunauyğunluqlarını, xüsusiyyətlərini öyrənməkdən ibarətdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu vəzifəni yerinə yetirmək, söz yaradıcılığı qaydalarına tətbiq edilən məhdudiyyətlərin təhlili olmadan mümkün deyil. Söz yaradıcılığında belə məhdudiyyətlər kifayət qədər mürəkkəb və az tədqiq edilmişdir.

“Yeni leksik vahidlərin yaranması müəyyən söz yaradıcılığı modelləri əsasında baş verir, bu modellər isə dilin tarixən inkişaf etmiş strukturlarına əsaslanır” [6,s.89].

Söz yaratma prosesi — modelləşdirmə prosesidir, modeldən kənarda düzəltmə söz yaratmaq mümkün deyil. Modelləşdirmə və modeldən kənarda söz yaratmağın mümkün olmaması fikri əsasən morfoloji üsulla söz yaradıcılığına aiddir. Bu proses, düzəltmə sözlərin modelləşdirilməsinin xüsusiyyətlərini öyrənməklə əlaqəlidir, söz yaratma qaydalarının fəaliyyət diapazonunun müəyyənləşdirilməsi və müxtəlif növ məhdudiyyətlərin (fonetik, morfoloji, semantik və praqmatik— F. Kərimova) tədqiqi ilə, həmçinin bütün söz yaratma üsulları vasitəsilə yaradılmış düzəltmə sözlərin yaradılması problemlərinin araşdırılması ilə əlaqəlidir.

“Müasir ingilis dilində şəkilçilər vasitəsilə söz yaratma prosesi olduqca mürəkkəb və məhsuldardır. Bu üsul, dilin ifadə imkanlarını genişləndirir, yeni anlayışlar və funksiyalar yaradır. Şəkilçilər həmçinin dilin qrammatik strukturlarını müəyyən edir, buna görə də onlar həm təhlil, həm də dilin inkişafı baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [6, s.91].

Son illərdə nəşr olunan elmi ədəbiyyat, affiksəl söz yaradıcılığı məsələlərini müzakirə edərkən bir çox müəlliflərin, bəzən mütləq fərqli mənaya və mənşəyə sahib olan, lakin formal baxımdan eyni olan sözyaradıcısı elementləri bir affiks altında topladığını göstərir.

Morfoloji üsulla sözyaratmada kök və sözdüzəldici şəkilçilər- affikslər iştirak edir. Bildiyimiz kimi ingilis dili flektiv dillərdəndir. Şəkilçilərin ingilis dilində işlənmə intensivliyi aqlütinativ dillərdən, o cümlədən Azərbaycan dilindən dəfələrlə aşağı səviyyədədir. Lakin bununla belə biz ingilis dilinin söz yaradıcılığının linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq edərkən şahidi oluruq ki, müasir ingilis dilində yeni sözlərin yaranmasında affikslərin rolu danılmazdır. Sözyaratma formantları, düzəltmə sözün yaradılmasında istifadə olunan əsas hissələrdir. Aqlütinativ dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də affikslər köklərin üzərinə artırılır. İngilis dilində yeni sözlərin yaradılmasında prefikslər də önəmli rol oynayır. Lakin o başqa bir məqaləmizin mövzusu olacaq.

Sözlərin morfoloji üsulla yaranma prosesi derivasiya ilə bağlıdır. **Derivasiya**-dilçilikdə bir sözün və ya söz kökünün yeni bir sözə çevrilməsi prosesi və ya bu prosesə əsaslanan üsuldur. Başqa sözlə, derivasiya bir sözün kök və ya əsasına şəkilçilərin əlavə edilməsi ilə yeni bir sözün yaranmasını təmin edir. Məsələn, ingilis dilində “help” (kömək) sözünə *-ful* şəkilçisi əlavə edilərək “helpful” (köməkçi) sözü yaranır. Bu proses nəticəsində yeni bir söz meydana gəlir ki, bu da əvvəlki sözün mənasını dəyişə və ya yeni bir semantikada istifadə oluna bilər.

Derivatalogiya isə derivasiya prosesi və onun qanunları, xüsusiyyətləri üzərində aparılan elmi araşdırma. Bu sahə dilin morfoloji quruluşunu, söz yaradıcılığını, yeni sözlərin yaranma qaydalarını və bu prosesin dilin inkişafına təsirini öyrənir. Derivatalogiya derivasiya prosesinin müxtəlif növlərini və bu prosesin dil sistemindəki yerini öyrənir. Bu sahə, həmçinin derivasiya qaydalarını, morfemlər arasındakı əlaqələri və sözlərin necə yaranmasını araşdırır. Beləliklə, derivatalogiya morfoloji üsulla söz yaradıcılığını, kök və şəkilçi araşdırma əlaqələri öyrənməklə məşğuldur.

Düzəltmə sözlərin tərkibində şəkilçilərlə kök sözlər quruluş və semantika cəhətdən bir-birlərinə uyğun olmalıdır. Forma və məzmun birliyi düzəltmə sözlərin əsas əlamətidir. E.Benvenist yazır: “Nə qədər çalışılsa da, məzmunu nəzərə almamaq, ondan qaçmaq və ondan qurtulmaq mümkün olmamışdır. Nə qədər cəhd olsa da, o, Meduzanın başı kimi həmişə dilin mərkəzindədir, onu görənləri sehləyir” [4, s.64].

Söz yaradıcılığında forma və məzmun birliyindən danışarkən, semantikanın söz quruluşu ilə bağlı olduğunu qeyd etmək vacibdir. Çünki morfoloji üsulla söz yaradıcılığının əsas funksiyalarından biri düzəltmə sözün mənasını və ya onun mənası üzərindəki çalarları formalaşdırmaqdır. Düzəltmə sözün təhlilinin ən yaxşı nəticəsini əldə etmək üçün onun həm struktur, həm də koqnitiv parametrlərini nəzərə almaqla ona kompleks struktur-prototip yanaşma tətbiq etmək olar [2, s.54]. Yeni leksik vahidlərin yaranmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri söz yaradıcılığı prosesində müəyyən edilir. Düzəltmə sözlərin təhlili köklər və affikslər arasında mövcud olan əlaqələri müəyyənləşdirməyi nəzərdə tutur. Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı prosesində formal-semantik dəyişikliklər baş verir.

İngilis dilində isə, sözdüzəldici elementlər çox vaxt müstəqil sözlərdən yaranır ki, bu da onların mənalarnı daha aydın və şəffaf edir. Məsələn, müasir ingilis dilində *-less*, *-like*, *-ly*, *-ness*, *-hood*, *-ful*, *-over*, *-un*, *-under* kimi affikslər müstəqil mənalı sözlərdən əmələ gəlmişlər

Müasir ingilis dilindəki leksik şəkilçilər mənşəcə ingilismənşəli, həm də digər dillərdən alınmış ola bilər. Mənşəyinə baxmayaraq affikslərin hamısı müasir dildə söz yaradan elementlər kimi istifadə edilmir. V.V.Vinoqradovun qeyd etdiyi kimi, öz mənasını itirmiş, məhsuldar olmayan və yalnız müəyyən söz növünün göstəricisi kimi qəbul edilən affikslər artıq affiks sayılmır və yalnız potensial olaraq bəzi xüsusiyyətini saxlayır [5,s.89]. Buna əsaslanaraq dildə “canlı affiks” termini meydana çıxır. Müasir dildə “canlı affiks” nə deməkdir və bu affikslərin hansı xüsusiyyətlərə malik olması lazımdır?[8, s.23] Affikslərdən yaranan sözlərin təhlili göstərir ki, affikslərin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

a) Müasir dildə işlənən əsas qoşularaq müəyyən bir məna ifadə etməlidir.

b) Affiks asanlıqla söz yaradan element kimi seçilməli və danışanın beynində aydın şəkildə sözün bir hissəsi kimi qəbul olunmalıdır. Affiksin qoşulduğu kök və ya əsas dildə müstəqil işlənmə tezliyinə malik olmalıdır. Əsas və ya kökə artırılan affikslər o zaman canlı sayılır ki, digər sözlərin yaranmasında da aktiv iştirak etsin.

c) Affiks yalnız ilkin olaraq istifadə olunduğu söz köklərindən deyil, digər köklərdən də yeni sözlər yaratmaq üçün istifadə edilməlidir. Əgər bu, alınma affiksdirsə, keçdiyi dilin formantlarına uyğun sözlər yaratmalıdır.

d) Affiks o zaman canlı sayılır ki, dildə müəyyən bir tezliklə istifadə olunsun. Hər hansı bir affiks daha çox söz yaradırsa daha məhsuldar sayılır. Bu xüsusiyyəti də nəzərə almaq vacibdir ki, bir çox affikslər müstəqil sözlərdən və ya mürəkkəb sözlərdən yaranır. Mürəkkəb sözün bir komponenti ilkin mənasını itirir və tədricən ümumi bir mənaya sahib olur.

İngilis dilindəki hər hansı bir affiks çoxlu sayda müxtəlif kök morfemlərə ilə birləşə bilər. Canlı affiks yeni sözlər, eyni zamanda yeni anlayışlar yaradır. Yeniliklərə yalnız sözlər deyil, həm də dilin mövcud lüğətində hələ qeyd olunmayan və yalnız danışq prosesində yaranan potensial sözlər də daxildir. Bildiyimiz kimi, dildə yeni yaranan sözlər yarandığı halda lüğətlərdə əks olunmur. Onlar zamanla canlı danışq dilində işləklik qazanır, sonra lüğətlərdə yer alır. Əgər bu yeni sözlər dildə uğur qazanarlarsa, cəmiyyətdə onlara tələbat yaranarsa, yeni yaranan leksik vahidlər digər danışqanlar tərəfindən qəbul edilir.

Bütün bu xüsusiyyətlərdən çıxış edərək, affiksə aşağıdakı tərif vermək mümkündür: affiks, öz inkişafında ümumi bir sinfə aid olan əsas və kökə qoşulmaqla onun mənasını dəyişdirən şəkilçi morfemlərdir [9, s.25].

Təbii ki, bütün məhsuldar affikslər canlıdır, lakin bütün canlı affikslər bərabər dərəcədə məhsuldar olmurlar. Məhsuldarlıq dedikdə, bir affiksin dildə yaratdığı yeni sözlərin sayı və affikslərlə yeni sözlərin nə qədər tez-tez yaradılması nəzərdə tutulur. Beləliklə, ingilis dilində affikslər az məhsuldar, məhsuldar, bəzi affikslər isə mütləq məhsuldarlıq xüsusiyyətlərinə malik olur.

İngilis dilinin affiksəl infrastrukturunda bir çox alınma elementlər mövcuddur. Belə elementlərin sayı ingilis dilində əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. İngilis dilində bu cür elementlər əsasən roman dillərindən keçən elementlərdir. Məsələn, *-ant*, *-ent*, *-ine*, *-in*, *-id*, *-ute*, *-ete* və sair kimi affikslər ənənəvi olaraq alınma affikslər olaraq adlandırılır. V.V.Vinoqradov onları morfoloji işarələr olaraq adlandırır, çünki müasir dildə onlar heç bir söz yaradıcılıq funksiyası daşımır. “İngilis dilindəki alınma affikslərin rolu haqqında ingilis ədəbiyyatında böyük qarışıqlıq mövcuddur” deyər N.N.Amosova qeyd edir [3, s.32]. Bu qarışıqlığın səbəbi əsasən ingilis dilçilərinin məhsuldar affikslərlə morfoloji işarələr arasında fərq qoymamasıdır. Ümumiyyətlə, dilçilikdə alınma şəkilçilər mövzusu hamı tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmur. Bəzi dilçilər alınma şəkilçi terminini qəbul etmirlər. Əslində bu fikirlərin müəllifləri də müəyyən qədər haqlıdır. Çünki affikslər müstəqil mənə daşımadıqları üçün müstəqil şəkildə bir dildən digərinə keçə bilməzlər. Bu tip elementlər yalnız sözün tərkibində bir dildən digərinə keçə bilər.

Nümunə olaraq, bəzi alınma elementlərə nəzər salaq:

-able şəkilçisi latın dilindən alınmışdır və feillərin əsaslarından törəyən sifətlər üçün istifadə edilir. “able” sözü latın dilindən gələn və “capacitas” (bacarıq, qabiliyyət) kimi anlayışlarla əlaqəli olan bir əlavə və ya şəkilçidir. Latınca “habilis” sözü “bacarıqlı”, “qabiliyyətli” mənasında istifadə olunur və bu da “able” sözünün əsasıdır. İngilis dilində “able” şəklində formalaşan bu söz, “qabiliyyətli”, “bacaran”, “imkanlı” və ya “yerinə yetirə bilən” mənalarını daşıyır. Yəni, “able” hissəciyi birinin və ya bir şeyin müəyyən bir işi yerinə yetirmək və ya müəyyən bir şey etmək üçün lazım olan bacarıq və imkanlara sahib olduğunu bildiren sözlər yaradır. Bu şəkilçi ingilis dilində çox asanlıqla yeni söz yaradan element kimi istifadə olunur. İngilis dilində yaranan sifətlərdə məsələn, *utterable*, *absorbable*, *eatable* kimi sözlərdə diqqəti cəlb edir. Yeni sözlərin yaranmasında *-able* şəkilçisi o qədər məhsuldardır ki, müasir ingilis dilində onun vasitəsilə demək olar ki, hər hansı feildən yeni sifət yaratmaq mümkündür [10, s.95].

İngilis dilindəki *-ible* şəkilçisi latın dilindən alınmışdır. Bu şəkilçi, latınca *-ibilis* formasında mövcud olub, “bacarıqlı”, “qabiliyyətli”, “yapıla bilən” və ya “qarşısı alınmayan” mənalarını daşıyır. İngilis dilinə, xüsusilə fransız dilindən keçərək daxil olub, bu gün geniş şəkildə istifadə edilir. *-ible* şəkilçisi, latın dilində müsbət və ya mümkün olan xüsusiyyətləri ifadə edən çoxsaylı feil köklərindən meydana gələn sifətləri yaratmaqda istifadə olunur. *-ible* şəkilçisi, əsasən feil köklərinə əlavə edilərək onlardan sifət yaradır. Bu sifətlər bir şeyin qabiliyyətini, məqsədini və ya icazəsini ifadə edir. Yəni, bir şeyin edilə biləcəyini, mümkün olduğunu və ya bir xüsusiyyətə sahib olduğunu göstərir. Məsələn: *accessible* (açıq, əlçatan) – “əldə edilə bilən” deməkdir ; *visible* (görünən) – “görülə bilən” mənasında; *credible* (etibarlı) – “inanıla bilən” mənasında; *possible* (mümkün) – “edilə bilən”; *digestible* (həzm edilə bilən); *audible* (eşidilə bilən); *perceptible* (qavranıla bilən) və s. mənasında. Bu şəkilçi, həmçinin inkar mənaları da ifadə edə bilər, məsələn, *impossible* (mümkün olmayan) və *incredible* (inanılmaz) sözləri.

İngilis dilindəki *-ible* və *-able* şəkilçiləri çox zaman eyni mənada istifadə olunsa da, bəzi incə fərqlər mövcuddur. *-able* şəkilçisi daha çox özbaşına hərəkət edə bilən şeyləri ifadə edir, yəni öz müstəqil fəaliyyətinə sahib olan şeylər. *-ible* şəkilçisi isə daha çox xarici təsirlər və ya xüsusiyyətlərdən təsirlənə bilən şeyləri ifadə edir. Məsələn: *acceptable* (qəbul edilə

bilən) – “qəbul etmək” hərəkətini edəcək bir şey; *credible* (etibarlı) – “inanmaq” hərəkətini edəcək bir şey.

-ous şəkilçisi ingilis dilinə söz yaradan element kimi adaptasiya olunub. O, həm roman, həm də german mənşəli əsaslardan sifət yaradır. Məsələn, *murderous*, *wonderous* və s. Lakin bu şəkilçi sifətlərlə birlikdə ingilis dilinə keçmişdir. İngilis dilindəki **-ous** şəkilçisi, latın dilindən alınmış bir şəkilçidir və “xüsusiyyətə sahib” və ya “müəyyən bir keyfiyyətə malik olan” mənasını daşıyır. Bu şəkilçi, əsasən feil köklərinə əlavə edilərək onları sifətə çevirir və həmin sifətlər, bir şeyin müəyyən bir xüsusiyyətə, keyfiyyətə və ya vəziyyətə sahib olduğunu göstərir.

-ous şəkilçisi latın dilindəki **-osus** şəkilçisindən gəlir.

Bu şəkilçi, xüsusilə fransız dilindən ingilis dilinə keçmişdir və bu günə qədər geniş şəkildə istifadə edilir.

-ous şəkilçisi, əsasən sifət yaradır. Bu sifətlər, müəyyən bir keyfiyyəti və ya xüsusiyyəti ifadə edir. **-ous** şəkilçisi ilə yaradılmış sifətlər, hər hansı bir xüsusiyyətin və ya vəziyyətin həmin obyekt və ya şəxs tərəfindən sahib olunduğunu göstərir.

Məsələn: *dangerous* (təhlükəli) – “təhlükə yaradan, təhlükə ehtiva edən”; *famous* (məşhur) – “məşhur olan, tanınan”; *curious* (maraqlandıran) – “maraq doğuran”; *delicious* (dadlı) – “dadlı, zövq verən”; *nervous* (əsəbi, həyəcanlı) – “nervoz, əsəbi”; *continuous* (davamlı) – “dayanmasız, kəsilməyən”; *joyous* (sevincli) – “sevincli, xoşbəxt”; *poisonous* (zəhərli); *precious* (dəyərli) – dəyərli; *courageous* (cəsur) – qorxusuz və cəsur bir davranışı ifadə edir.

Müasir ingilis dilində **-ous** və **-ful** şəkilçiləri sinonim sayıla bilər. **-ous** şəkilçisi ilə **-ful** şəkilçisi arasında bəzən qarışıqlıq yaranabilir. Hər iki şəkilçi, müəyyən bir keyfiyyətə sahib olmağı bildirir, amma istifadə sahələri fərqlidir. **-ous** şəkilçisi daha geniş və ümumi xüsusiyyətləri ifadə edir. **-ful** şəkilçisi isə müəyyən və konkret bir xüsusiyyəti daha spesifik bir şəkildə göstərir. Məsələn: *beautiful* (gözəl) – gözəllik xüsusiyyətinə malik bir şey; *joyous* (sevincli) – sevinclə əlaqəli, ümumiyyətlə sevincli bir vəziyyət.

Şəkilçi müstəqil şəkildə digər kök və əsaslara artırıla bilmir. ayırarkən, biz həmişə müstəqil olaraq istifadə olunan bir əsas əldə etmirik. Bu, o sifətlərə aiddir ki, onlar İngilis dilinə **-ous** şəkilçisi ilə daxil olub. Lakin, İngilis dilində yaranmış sözlərdə asanlıqla əsas çıxarılır, hansı ki, müstəqil olaraq isim kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, *danger—dangerous*, *joy—joyous*, *glutton—gluttonous* və s.

-ous şəkilçisi ingilis dilində **-able** şəkilçisi qədər geniş yayılmayıb. Bunun səbəbi, yəqin ki, ingilis dilində milli sifət düzəldən şəkilçisi olan **-ful**-un mövcudluğudur. Milli və alınma şəkilçilər eyni mənanı ifadə edirlər. **-ful** şəkilçisi də **-ous** kimi, abstrakt isimlərdən keyfiyyət, xüsusiyyət və s. mənalarla sifətlər yaradır. Məsələn, *beautiful—beauteous*, *graceful—gracious*, *rightful—righteous*, *wonderful—wonderous* və s.

-ant, **-ent** şəkilçiləri ingilis dilində əsasən sifət və isim yaradan şəkilçilərdir. Bu şəkilçilər latın dilindən alınmış və xüsusilə isimlərdən sifətlər və bəzi hallarda feil köklərindən sifətlər yaratmaqda istifadə olunur. **-ant** şəkilçisi, latın dilindəki **-ans**, **-antis** şəkilçisindən gəlir və bir fəaliyyətin və ya vəziyyətin həyata keçirilməsini və ya daimi halını ifadə edir. Bu şəkilçi, feil köklərinə əlavə edilərək davranışın və ya fəaliyyətin davamlılığını göstərən sifətlər yaradır. Məsələn, *important* (vacib) – vacib olan, əhəmiyyətli; *servant* (xidmətçi) – xidmət edən, xidmət edən şəxs; *dominant* (hakim, üstün) – üstün olan, dominant olan; *elegant* (zərif, incə) – zərif və gözəl; *constant* (sabit, davamlı) – dəyişməz, davamlı və s. **-ant** şəkilçisi ilə yaranan isimlərə bunları nümunə göstərə bilərik: Məsələn, *assistant* (köməkçi) – kömək edən şəxs; *merchant* (ticarətçi) – mal satan şəxs; *combatant* (mübarizə aparan şəxs) – müharibəyə və ya döyüşə qatılan şəxs.

-ent şəkilçisi, əsasən feil köklərindən sifətlər və isimlər yaradır. Bu şəkilçi, bir fəaliyyətin və ya vəziyyətin xüsusiyyətini göstərir. -ent şəkilçisi, -ens, -entis latın şəkilçisindən gəlir və bir vəziyyətin və ya hərəkətin xüsusiyyətini bildirən sifətlər yaradır. -ent şəkilçisi ilə yaranan sifətlərə bunları nümunə göstərə bilərik: Məsələn, *different* (fərqli) – fərqlənən, müxtəlif; *relevant* (əlaqəli) – əlaqəli, uyğun; *absent* (olunmayan, olmayan) – mövcud olmayan; *excellent* (mükəmməl) – yüksək keyfiyyətli, yaxşı; *indifferent* (qeyri-maraqlı, laqeyd) – maraqsız, əhəmiyyətsiz və s.

-ent şəkilçisi ilə yaranan isimlərə bunları nümunə göstərə bilərik. Məsələn, *student* (tələbə) – təhsil alan şəxs; *resident* (yaşayışçı, sakin) – bir yerdə yaşayan şəxs; *patient* (xəstə) – müalicə edilən şəxs; *client* (müşəri) – xidmət alan şəxs və s.

-ant və -ent şəkilçiləri arasındakı aşağıdakı fərqlər vardır: -ant şəkilçisi, daha çox latın dilindən alınmış və aktiv fəaliyyətə işarə edir. Məsələn, “dominant” (hakim) – hər hansı bir fəaliyyətin üstünlük təşkil etdiyini bildirir. -ant şəkilçisi daha çox feil köklərindən isimlər və sifətlər yaradır. -ent şəkilçisi, həm sifətlər həm də isimlər yaradır, amma daha çox mövcudluq və xüsusiyyət ilə bağlıdır.

Roman dillərində bu şəkilçilərlə fəal işlətdiyi zərflərdən birinci şəxsin iştirakçıları yaradılır. İngilis dilində, bu şəkilçilərlə yaranan sifətlər, adətən, latın mənşəlidir.

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, müasir ingilis dilində bəzi alınan şəkilçilər yalnız morfoloji işarələr olub ingilis dilinə digər dillərdən sözlərlə birlikdə keçiblər. Bəziləri isə söz yaradıcılığında aktiv şəkildə istifadə olunan şəkilçi morfemləridir.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov, S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı /S.Ə.Cəfərov Azərbaycan Dövlət Universiteti.- Bakı: ADU, 1960.- 203s.
2. Mahmudova Q. Müasir türk dillərində düzəltmə söz. Bakı: Elm və təhsil, 2022, –326 s.
3. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. ЛГУ, 1963.
4. Бенвенист Э Уровни лингвистического анализа.— Сб.: Новое в лингвистике, вып. IV, М., 1965, с. 443. 10
5. Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии.— В кн.: Вопросы теории и истории языка, М., 1952. * Кубрякова Е. С. Указ, соч., сс. 350—359. * Там же, с. 385, 9
6. Карашук. П. М. Словообразование английского языка /—Москва:«Высшая школа» 1977,305 с.
7. Кубрякова Е. С. Что такое словообразование. М., 1965, сс. 59—60. 13
8. Степанова М. Д. Аспекты синхронного словообразования. ЯИШ, 1972, № 3, с. 4. г Кубрякова Е. С. Указ, соч., с. 356.
9. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию. М., 1968, с. 25, 12
10. Щерба Л. В. Тезисы доклада, прочитанного на Петроградском съезде преподавателей родного языка и литературы в сентябре 1921 г. (■«Родной язык в школе», кн. 1 (2), М.-Л., 1923, с. 95).

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ СЛОВ С ПОМОЩЬЮ АФФИКСОВ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Керимова Фируза Рахим кызы

Резюме

Статья исследует роль аффиксов в создании слов в современном английском языке и их морфологические особенности. Аффиксы, определяя грамматические структуры языка, создают новые концепции. В современном английском языке существует множество аффиксов, как заимствованных из других языков, так и родных. Однако не все эти аффиксы используются для создания новых слов. В статье особое внимание уделяется понятию «живого аффикса» и подчеркивается их продуктивность и креативность.

В статье рассматриваются следующие основные характеристики аффиксов:

При присоединении к основе аффикс должен выражать определенное значение.

Аффикс должен легко восприниматься как элемент, создающий слово, и должен обеспечивать возможность создания новых слов с другими аффиксами.

Аффикс должен создавать новые слова не только от корней, к которым он применяется, но и от корней другого происхождения.

Аффикс должен использоваться с определенной частотой, то есть аффикс, создающий больше слов, считается более продуктивным.

LINGUISTIC FEATURES OF WORD FORMATION WITH THE USE OF AFFIXES IN THE ENGLISH LANGUAGE

Kerimova Firuze Rehim qızı

Summary

This article explores the role of affixes in word formation in modern English and their morphological characteristics. Affixes, by defining the grammatical structures of the language, create new concepts. There are numerous affixes in modern English, both native and borrowed from other languages. However, not all of these affixes are used for creating new words. The article places special emphasis on the concept of the “living affix” and highlights their productivity and creativity.

The following main characteristics of affixes are discussed in the article:

When added to a base, the affix must express a specific meaning.

The affix should be easily recognized as an element that creates a word and must facilitate the creation of new words when combined with other affixes.

The affix must create new words not only from the roots to which it is applied but also from roots of different origins.

The affix must be used with a certain frequency; that is, an affix that generates more words is considered more productive.

Rəyçi: f.e.d.Lalə Qurbanova

Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası 16 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 01 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 29 yanvar 2025-ci il

UOT:81.

**BƏDİİ DİLDƏ MƏCAZLAR SİSTEMİ VƏ ÜSLUBİ-BƏDİİ FUNKSIYASI
(NAXÇIVAN ƏDİBLƏRİNİN YARADICILIĞI ƏSASINDA)**

*Nəbiyeva Lamiyə Amil qızı
Naxçıvan Dövlət Universitetinin doktorantı*

Xülasə: Məqalədə ədəbi-bədii yaradıcılıq hadisəsi olan bədii dildə məcazlar sistemi və onların üslubi-bədii funksiyasından bəhs olunmuşdur. Bədii dilin bədii yaradıcılıq prosesində vacib və əhəmiyyətli manevr olduğu, ideya və məzmunun açılmasında başlıca vasitə olduğu qeyd edilmişdir. Göstərilmişdir ki, dil bədii mətnin ustalıq və sənətkarlıq məsələsidir. Bədii dilin mükəmməlliyi mətnin sənətkarlıq məharətinin əsasında dayanır. Sənətkarlıq məsələlərinin tərkibində məcazlar sistemi də fəal yer alır və bədii əsərin peşəkarlığına xidmət edir. Fikrin obrazlı və anlaşıqlı ifadəsi baxımdan məcazlarından yerli-yerində və orijinalılıqla istifadə edilməsi bədii mətnə kamillik bəxş edir və onun taleyinin uğurluluğunu təmin edir. Bu baxımdan Naxçıvan ədiblərinin yaradıcılığında məcazlar sistemi ustalıqla istifadə edilmişdir. İstər bədii ifadə, istərsə də təsvir vasitələri orijinalılıqla istifadə edilməklə bədii əsərə kamillik gətirir, onun bədii taleyini həll edir. Fikrin təsirli, yığcam və anlaşıqlı ifadəsi üçün istifadə edilən mükəmməl təşbeh, epitet, metafor, metanimiya, sineqdoxa, hiperbola, litota, təkrir, bədii sual və b. məcaz nümunələri yaradılaraq bədii dil baxımından zənginlik nümayiş etdirilmişdir.

Açar sözlər: bədii dil, məcazlar sistemi, üslubi-bədii funksiya, bədii təsvir və ifadə vasitələri, Naxçıvan ədibləri.

Key words: artistic language, system of metaphors, stylistic-artistic function, means of artistic description and expression, Nakhchivan writers

Ключевые слова: художественный язык, система метафор, стилистически-художественная функция, средства художественного описания и выражения, нахчыванские писатели

Bədii əsər ərsəyə gətirən hər bir ədib üçün öz məqsədinə nail olmanın birinci yolu dildən bədii istifadəni ustalıqla həyata keçirməsi, sənətkarlıq məharəti göstərməsidir. Mir Cəlalin yazdığı kimi “bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairanə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” [13, s.75]. Bədii faktı və ya obrazı daha inandırıcı, canlı surətdə təqdim etmək, bu sahədə ana dilinin bütün imkanlarından məharətlə yararlanmaq sənətkarlığın birinci şərtidir. “Sənətkarlığın əsas və ümdə şərti ictimai həyatın bütün sahələrini oxucunun gözləri qarşısında bədii libasa bürüyərək ifadə etdirmək idi” [4, s.14]. Bu baxımdan bədii sənətkarlıq başlıca olaraq obrazlaşdırmada özünü göstərirsə də, buna nail olmanın məharəti və vasitəsi də ana dilindən istifadədə, dil faktorundadır. Bu mənada ədəbi simanın obrazlaşdırma üsulunda dildən istifadə məharəti onun sənətkarlığı kimi təzahür tapır. Bədii sənətkarın mövzu seçimi və tema müəyyənləşdirməsi, ictimai reallığa münasibəti və aktuallığı qiymətləndirməsi, ictimai ehtiyacı nəzərə alması, əsərdə ideya-estetik məsələlər, ədəbi forma, quruluş və struktur və s. ədəbiyyat adamından sənətkarlıq tələb edir. Bu kimi məsələlər digər bölmələrdə bəhs edildiyi üçün burada Naxçıvan ədəbi mühitinin nümayəndələrinin bədii dildən istifadə sahəsindəki sənətkarlığından bəhs açacağıq.

Dil bədii yazı, mətn üçün başlıca vasitədir, fikrin ifadəsində əsas, həlledici faktordur. Yazının dilin imkanlarına bələdliyi və ondan istifadə məharəti həm də dilin zənginləşməsinə xidmət edir, ədəbi dilin müxtəlif cəhətdən zənginləşməsinə təsir edir. “Bədii dil bədii əsərlərdə həyatı, varlığı şairanə bir şəkildə, lövhələr vasitəsilə əksətdirmə vasitəsidir” [13,

s.75]. Bədii dil haqqında böyük yazıçı Mirzə İbrahimov “Sənətkarlıq, bədii dil və süjet” adlı sanballı məqaləsində yazmışdır ki: “Ədəbi yaradıcılıqda bədii dil... çox böyük əhəmiyyəti var. İdeyalılıq və həyatlılıqla yanaşı, yüksək bədii dil və möhkəm süjet bədii əsərin taleyini həll edir” [7, s.117]. Böyük rus yazıçısı Maksim Qorki də bədii dilin əhəmiyyətindən bəhs edərkən yazmışdır: “Ədəbiyyatın ilk ünsürü dildir; dil ədəbiyyatın ilk silahı və faktlarla, həyat hadisələri ilə birlikdə onun materialıdır” [5, s.193]. Yazıçı və ya şair “dildən quru, durğun fakt kimi istifadə etmir. O həm də dili işləyir, dilin potensial imkanlarına can verir, bu imkanları üzə çıxarır, onu inkişaf etdirir” [16, s.7]. Bütün bu deyilənlər kontekstində qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ədəbi mühitinin müstəqillik illərində fəaliyyət göstərən yazıçı və şairləri də bədii dilə əhəmiyyətlə yanaşmış, dildən istifadə sahəsində məharət göstərmişlər. Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı şairlərindən Hüseyn Razi, Kəmalə, Həsən Fətullayev, Elman Həbib, Vaqif Məmmədov, Asim Yadigar, İbrahim Yusifoğlu, Hüseyn Bağiroğlu və başqaları məcazların ən gözəl nümunələrini yaradaraq yüksək obrazlılıq və bədiiilik xüsusiyyətləri əks etdirmişlər. Onlar öz yaradıcılıqlarında bir tərəfdən ədəbi dilin normalarına tabe olmuş, ana dilinin dərin və hərtərəfli imkanlarında istifadə etməyə çalışmış, həm də özünəməxsus fərdi üslub və məharət ortaya qoyaraq Naxçıvan dialektinin də şirinliyindən istifadə etməklə bədii dil məharəti nümayiş etdirmiş, ədəbi dili həm də zənginlədirməyə xidmət etmişlər.

Naxçıvan ədəbi mühitində olduqca maraqlı üslubi fiqur və məcazlara rast gəlmək, yüksək obrazlılıq nümunələrindən bəhs etmək olar. İstedadlı sənətkarların qələmindən maraqlı və orijinal bədii məcazlar-metafor, metanimiya, epitet, təşbeh və s., üslubi fiqurlar-təzad, təkrir, mübaligə və b. yaradılmış və fikrin qüvvətli, təsirli və dərin bədii ifadəsinə geniş imkanlar yaradılmışdır. Elman Həbibin Naxçıvan ədəbi mühitində müstəqillik dövründə istedadla yazdığı və bir ənənə başlatdığı “Heydərnəmə” poemasında çox maraqlı və orijinal mübaligə və mübaligə ilə bərabər təzad işlənmişdir. Məlum olduğu kimi, “mübaligə varlığı qabardır, onun bütün cizgilərinə, tipik cəhətlərinə ictimai mənə, vüsət verir. Obrazın hissləri, əməl və ehtirasları böyüdüldür” [5, s.193-194]. Təzad da “obrazlılığı gücləndirir, əşyaların əlamətlərini, mənə, fərq və ziddiyyətlərini real göstərir” [5, s.193-194]. Bu baxımdan müəllif yaratmaq istədiyi əzəmətli insan obrazı, fəvqə, amma bəşəri bir qəhrəmanın xarakterik təəssüratını ustalıqla təqdim etməyə çalışmış, mübaligə və təzadın bədii imlanlarından ustalıqla yararlanmışdır. İstifadə edilən bədii təzadlar şairə qəhrəmanın fəvqə, qeyri-adi xarakterik keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin bədii tanıtımını ortaya qoymağa və oxucuya mənimsətməyə nail olmuşdur:

Mənim dədəm dünyanın
ən böyük bir dədəsi,
Yer kürəsi balaca,
göylərdən gəlir səsi [6, s.5].

Şair Ulu Öndər Heydər Əliyevin əzəmət və nəhəngliyini obrazlaşdırmaq məqsədilə mübaligədən istifadə etmiş, Ulu Öndərin əzəməti qarşısında yer kürəsinin balaca, kiçik gəldiyini, göylərdə belə tanındığını ifadə etmişdir. Görünür, şair bu kimi ifadə ilə həm də “göylərdən gələn səsin” İlahi vəhyi çatdıran peyğəmbər simasında təzahür tapdığına diqqət vermək istəmişdir. Şair eləcə də başqa nümunədə dövrünün pisliyini, şərin hiyləgərliyini ifadə etmək üçün mübaligədən istifadə etmişdir:

Biz nəyi ki düşünək,
Hər şeyi tez duyan var,
Gizlin düşündüyünü
ucadan oxuyan var.
Ucadan oxuyan var

Pəsdən düşündüyünü,
Tənbəkidən qoru sən
öz yanan müştüyünü [6, s.9].

Vaxtilə Məhəmmədəmin Rəsulzadə Əhməd Cavad yaradıcılığı ilə bağlı təhlil aparıb təhlükəli zaman və mühit haqqında “çəkist ruhlu tənqidçi” ifadəsindən istifadə etmiş, başqasının gözündə qıl görməyə əmək göstərən, hər sözə, fikrə mənə verməyə çalışan, şübhə nümayiş etdirən, şər düşünən adamları bu cür adlandırmışdı. Görünür, şair Elman Həbib də Ulu Öndərin əhatəsində dost və ya düşmən olduğu bəlli olmayan qorxulu insanların şər əməllərini obrazlı ifadə etmək məqsədilə bu cür mübaliğəli ifadələrdən yararlanmışdır.

Şair antitezalardan öz yerində istifadə edərək fikrin qüvvətli ifadəsinə poetik güc qatmışdır:

Bir hədəfə çevrildik,
yaxşı bizdik, yaman biz,
Bu yaxşımı, yamanı
puç eyləyən dövrən biz [6, s.5].

Və yaxud:
Kiçik, böyük torpaq, daş
böyük olan ürəkdir,
Ürəklilər dahilər,
ürəksizlər çərəkdir [6, s.11].

Şair həmçinin maraqlı bədii təkrirlərlə də fikirlərini qüvvətli, daha təsirli ifadə etmək, yüksək obrazlılıq yaratmaq üçün üslubi fiqurlardan olan bədii təkrirlərdən də məharətlə istifadə etmiş, orijinal nümunələr yaratmışdır. Belə ki, təkrirlər “mətləbi, məntiqi vurğunu, ahəngi və misraların müstəqilliyini dərinləşdirir” [5, s.201], “təkrirlərdən hər hansı fikrin, mənənin, qüvvətləndirilməsi, ekspressivliyin artırılması üçün istifadə edilir” [2, s.63]. Təkririn növləri kimi çıxış edən anafora və epiforalardan uğurla istifadə edən sənətkarlar mənə dərinliyi ilə bərabər məqsəd və xüsusi vurğu kəsb edən fikirləri təkrirlər vasitəsilə ifadə etməyə üstünlük vermişlər. İstedadlı şair E.Həbib də də məhz bədii təkrirlərin sayəsində mənə dərinliyi və ekspressivliyə nail ola bilmişdir:

Od götürdü od oğlu
Xəzərin sahilindən,
Oxu qoydu kamana, Azərbaycan elindən [6, s.13].

Yaxud:
Uçdu, uçdu yanar od,
neçə illər dolaşdı,
Neçə düzdən keçdi o,
neçə də dağlar aşdı [6, s.14].

Birinci nümunədə şair “od” sözündən iki dəfə istifadə etmiş, ayrı-ayrı birləşmələrin daxilində - ən çətin, mümkünsüz bir işə əl atıb onu yoluna qoymaq, olmaza dözmək mənasında “od götürmək”, “Azərbaycan övladı” mənasında “od oğlu” sözlərindən istifadə etməklə od sözlərinin təkririni yaratmışdır. Eləcə də ikinci nümunədə “uçdu” sözünü iki dəfə dalbadal işlətməklə uçuş müddətinin uzunluğu və davamlılığını poetik şəkildə ifadə etmişdir. Bir sıra digər sənətkarların yaradıcılığında da belə nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Hətta elə şeir örnəklərinə rast gəlmək mümkündür ki, başı-bütün bədii təkrir üzərində qurulmuşdur. Aşağıdakı nümunələrdə təkrirlərin bədii funksiya və rolunu daha aydın görmək mümkündür:

Bu dünyanın bu günləri nəğməli,
Bu dünyanın sabahları təhlükə.
Bu dünyanın taleyini bir dəli

Bilə-bilə bənd eləyir bir tükə [18, s.59];
Bir məhbəsdür sənün qəlbin,
Ora işıq düşə bilməz.
...O ürəyin damarları qan axıtmır,
...O ürəyi xəyanətlər noxtalımış,
O ürəkdən ürəklərə nifrət axdı [15, s.39];
Allah göydə, yerdə, günəşdə, ayda,
Allah dənizlərdə, göllərdə, çayda.
Allah ulduzlarda, güldə-çiçəkdə,
Allah pak, müqəddəs hər bir ürəkdə,
Allah beynimizdə, qanımızdadır,
Allah yaratdığı canımızdadır [3, s.3];
Orda Üzeyirin ayaq izləri,
Orda Vaqifimin sözləri qaldı.
...Orda torpağımın yanıq naləsi,
...Orda Vətənimin ürək parası,
...Orda qeyrət tacı Şuşa qalası
...Orda ömrümüzün yazları qaldı [8, s.13-14];
Deyirdin saf susan bulaq gözündə,
Deyirdin mən olum ancaq gözündə.
Deyirdin mələksən xalqın gözündə...[14, s.73];
Azərbaycan bir üzüksə, o üzüyün qaşsən, Qarabağım,
Azərbaycan bir bədənsə, o bədənin başsən, Qarabağım,
Azadlığın, enməzliyin əfsanəvi yaşsən, Qarabağım.
Həm kədərli, həm sevincli gözümdən də yaşsən, Qarabağım.
Sənsiz mənim ürəyim də para idi, yara idi, Qarabağım,
Sənün belə quru adın dərdlərimə çarə idi, Qarabağım.
İllərdir ki, şeytanlığın, iblisliyin beşiyində dustaq idin,
Sənəməzə çalın-çarpaz çəkdirilən bir dağ idin, Qarabağım [9, s.255].

Ümumiyyətlə, şair Elman Həbib “Heydərnəmə”, “İlham – xalqın ilhamı” kimi poemaları və ümumən yaradıcılıq prosesində xalq dilinin dərin hikmət və gözəlliyini təzahür etdirən leksik vahidlər və sintaktik konstruksiyalardan bolca istifadə etmişdir. Əsərin mövzusu və ideyasına uyğun olaraq hər misra dərin məzmun, ibrətamiz bir fikir ifadə edir. Xalq hikmətinə, xalq ədəbiyyatına və xalqın yaratdığı üslubi ifadələrə söykənmə şair Elman Həbibin də sənətkarlığının mərkəzində dayanmışdır.

Mübaligə və təkrirlərin istifadəsi kontekstində obrazın məharətlə, bütün əzəməti və ənginliyi ilə təqdimində şair Vaqif Məmmədovun da yaradıcılığı nümunəvilik təşkil edir. Şair Ulu Öndər Heydər Əliyevə həsr etdiyi “Böyük insan haqqında kiçik şeirlər” silsiləsindəki “Ucalardan uca insan” başlıqlı şeirində müdrik lideri belə təqdim edir:

Sən ucasan, zəka səndə, nur səndə,
Şimşək səndə, alov səndə, qor səndə.
Xətainin cəsarəti var səndə,
Sən qeybdən göndərilən səsmisən?
Sən tökülən qan izini kəsmisən...[12, s.117].

Şair “sən” şəxs əvəzliyini ümumən doqquz, predikat olaraq isə altı dəfə işlətməklə Heydər Əliyevin bir obraz, qəhrəman olaraq fəvqə qüdrət və əzəmətini səciyyələndirməyə nail ola bilmişdir. Şair həmçinin ulu Cavidin məşhur “Kəssə hər kim tökülən qan izini, Qurtaran dahi odur yer üzünü” misrasını başqa poetik biçimdə ifadə etmək məharətini də

sərgiləmiş, aforistik bir misra ilə müdrik lider Heydər Əliyevin xilaskarlıq və peyğəmbərlik missiyasını bədii cəhətdən ifadə etməyə nail olmuşdur.

Xalq hikmətinə söykənərək öz fikirlərini hikmətamiz şəkildə ifadə etmək ənənəsi Naxçıvan ədəbi mühitinin istedadlı qələm sahiblərindən olan Muxtar Qasımzadənin də yaradıcılıq manevrasında özünü təzahür etdirir. Şair poetik-üslubi sənətkarlığını xalqın zəngin hikmət çələnginə söykənməklə, ana dilinin zəngin imkanlarından məharətlə istifadə etməklə həyata keçirmişdir. Şair fəlsəfi, nəsihətamiz məzmun kəsb edən şeirlərində məhz xalq hikmətli ifadələrinin sintaktik konstruksiyalarından istifadə etməklə fikirlərini söyləmişdir. Şair həm də bədii təkrir, ritorik sual, ellipsis və başqa üslubi fiqurlardan istifadə etməklə özünün poetik fikirlərini daha rəngarəng ifadə etməyə nail olmuşdur:

Tanrının ərki insafa,
Yoxsulun ərki azadır.
Buludun ərki yağışa,
Şairin ərki kağızadır.
Zəngin insafını,
Yoxsul azını,
Bulud yağışını,
Şair kağızını

Zümzümə edir hər gün sakitcə [11, s.4]. Bu bədii məndəki hər misra daxilində müxtəlif subyektlərlə müqayisədə “ərk” sözünün mənsub əşya olaraq işlənməsi, 4 dəfə təkrar olunması müxtəlif subyektlərlə müqayisədə əркиn mahiyyəti, mənası üzərində şairin məqsədini toplamışdır. Sonrakı misralarda da “zəngin, yoxsul, bulud, şair” sözlərinin təkrar olunması onların gündəlik fəaliyyət reallığını ifadə edir. Şairin bununla da kifayətlənməməsi, hər subyektin oxuduğu zümzümənin bəşər xoru olduğuna bənzətmə etməsi, sözün əsl mənasında, şair tapıntısı olaraq razılıq doğurur, şairin istedad və məharətinə güzgü tutur.

Şairin “bura Şuşadı” şeirində yaratdığı maraqlı bədii məcazlar Şuşa məhəbbətinin ifadəsi baxımdan çox böyük məharət və bacarıq ifadə edir:

Dağların yaxasında
Boy atıb, bitib evlər.
Sanki yallı gedəcək,
Əl-ələ tutub evlər.
Ucalıb pillə-pillə,
Zirvəyə çatıb evlər.
Bir-birinin dizinə
Baş qoyub, yatıb evlər.
Şirin-şirin nəğməyə,
Nağıla batıb evlər [11, s.107].

Şeirdə Şuşanın gözəllik dolu mənzərəsini təqdim etmək üçün sənətkarlıqla istifadə edilən bədii məcazlar ona yeni duyğular qatmış, poetik ekspressivlik bəxş etmişdir.

Naxçıvanlı ədiblərin yaradıcılığında rast gəlinən bədii məcazlar diqqətçəkici, orijinal və maraqlıdır:

Metafor:
Baş alıb gedirəm dərdimlə qoşa,
Arxadan boy verən göz yaşlarıdır [9, s.9];
Deyərdim bu yurda çəkilən tumar
Bəlkə də Tanrıya salavat olur [17, s.11];
Ali Baş Komandan verəndə xəbər
Sevinir dağlarda bitən gül-çiçək,

Ey Vətən, Qələbə Günün mübarək! [1, s.34];

Dağlar da vətəndir qartallar üçün

Qucar zirvələri qoşa qanadla [Qasımzadə M. S.Ə., s.26];

Mənim sözüm çiçək kimi səpildikcə ağ varığa (təşbeh),

Misra-misra dalğalanır, qanadlanır həyəcanım (metafora) [11, s.26];

Beləliklə, Naxçıvanın istedadlı qələm sahibləri öz yaradıcılıqlarında bədii dildən məharətlə istifadə edərək maraqlı və original bədii ifadə və təsvir vasitələri ortaya qoymuşlar. Xüsusilə, poeziya sahəsində naxçıvanlı ədiblər fikrin obrazlı, dərin və ekspressif ifadəsi üçün məcazların ən gözəl örnəklərini yaratmış, maraqlı doğuran üslubi fiqurlar istifadə etmişlər.

Ədəbiyyat

1. Babayev R. Salam, Şuşa! Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 96 s.,
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.,
3. Elsevər H. Bir ürəkdir, iki can. Bakı: Gənclik, 1999, 164 s.,
4. Fuad, E. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: ənənəvi obrazlar yeni məzmun müstəvisində. 4-cü yazı. "Xalq cəbhəsi" qəzeti, 2019, 16 aprel, s. 14.
5. Hacıyev A. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2010, 370 s
6. Həbib E. İnsanlıq dastanı. Heydərnamə. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 464 s.
7. İbrahimov M. Xalqilik və realizm cəbhəsindən: [məqalələr]. Bakı: Azərənəşr, 1961, 522 s.
8. Kəmalə. Ay-ulduzlu gülüstanım. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 332 s.,
9. Kərimli X. Tanrı müjdəsi. Bakı: Qanun, 2021, 272 s.,
10. Qasimov R. Milli yaddaşın məhək daşı: Xalq şairi Məmməd Araz. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 206 s.
11. Qasımzadə, M. Seçilmiş əsərləri / M.Qasımzadə. – Naxçıvan: Əcəmi, - 2020. – 336 s.
12. Məmmədov V. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə, I c. Bakı: Şirvanəşr, 2008, 288 s.
13. Mir Cəlil, Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
14. Nehrəmlı Ə. Seçilmiş əsərləri. II-III c. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 472 s.,
15. Razi H. Gözün aydın. Bakı: Azərənəşr, 1996, 232 s.,
16. Seyidov, Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. // Y.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, - 1986. – 240 s.
17. Ülvi Ə. Mən səni içimdən qovmamışam ki. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 184 s.,
18. Yusifoğlu İ. Seçilmiş əsərləri. Beı cildə I c. Bakı: Şirvanəşr, 2011, 340 s.,

THE SYSTEM OF IMAGES IN ARTISTIC LANGUAGE AND THE STYLIST-ARTISTIC FUNCTION (BASED ON THE CREATIVITY OF NAKHCHIVAN WRITERS)

Nabiyeva Lamiya Amil

Summary

The article discusses the system of metaphors and their stylistic-artistic function in artistic language, which is a phenomenon of literary-artistic creativity. It was noted that the artistic language is an important and important maneuver in the process of artistic creation, and it is the main tool for revealing ideas and content. It has been shown that language is a matter of mastery and craftsmanship of the literary text. The excellence of the artistic language is the basis of the artistic skill of the text. The system of metaphors takes an active place in the composition of craft issues and serves the professionalism of an artistic work. From the point of view of figurative and understandable expression of the thought, the local and original use of metaphors gives perfection to the literary text and ensures the success of its destiny. From this point of view, the system of metaphors was masterfully used in the

creativity of Nakhchivan writers. By using both artistic expression and descriptive tools with originality, they bring perfection to the artistic work and decide its artistic destiny. Perfect simile, epithet, metaphor, metonymy, synecdoche, hyperbole, litota, repetition, artistic question, etc., used for effective, concise and understandable expression of thought. the richness of the artistic language was demonstrated by creating examples of metaphors.

**СИСТЕМА ОБРАЗОВ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ И СТИЛИСТИЧЕСКО-
ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ФУНКЦИЯ
(НА ОСНОВЕ ТВОРЧЕСТВА НАХЧИВАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ)**

Набиева Ламия Амиловна

Резюме

В статье рассматривается система метафор и их стилистико-художественная функция в художественном языке, которая является явлением литературно-художественного творчества. Было отмечено, что художественный язык является важным и важным маневром в процессе художественного творчества, основным инструментом раскрытия идей и содержания. Показано, что язык – это вопрос владения и мастерства художественного текста. Совершенство художественного языка – основа художественного мастерства текста. Система метафор занимает активное место в композиции ремесленных вопросов и служит профессионализму художественного произведения. С точки зрения образного и понятного выражения мысли локальное и оригинальное использование метафор придает совершенство художественному тексту и обеспечивает успешность его судьбы. С этой точки зрения система метафор мастерски использовалась в творчестве нахчыванских писателей. Оригинально используя как художественную выразительность, так и описательные средства, они доводят художественное произведение до совершенства и решают его художественную судьбу. Совершенное сравнение, эпитет, метафора, метонимия, синекдоха, гипербола, литота, повтор, художественный вопрос и т. д., используемые для эффективного, краткого и понятного выражения мысли. богатство художественного языка было продемонстрировано путем создания примеров метафор.

Rəyçi: dosent Zeynalova Arifə Əziz qızı

Naхçıvan Dövlət Universiteti tarix filologiya fakültəsinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrası protokol 01\3

Daxil olma tarixi 06 fevral 2025-ci il

УДК:811.161.1.

**ИЗУЧЕНИЕ ВИДОВЫХ ПАР ГЛАГОЛОВ РУССКОГО ЯЗЫКА В
НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ**

Гадиров Балабек Гадир оглы, Гадирова Гюльшан Фахраддин кызы
Гянджинский Государственный Университет
Gceferova@rambler.ru

Аннотация: Данная статья посвящена изучению видовых пар глаголов русского языка. В статье показаны основные пути изучения видовых пар глаголов и пути устранения ошибок при изучении видов глаголов. В национальных школах трудно усваивается глагол, так как русский и азербайджанский языки относятся к разным языковым группам.

Для закрепления этого материала даны разнообразные упражнения.

Ключевые слова: Совершенный вид, несовершенный вид, видовые пары, глагол, обучение, действие, успешно, трудности, усвоение, изучение, процесс, суффикс, способ; национальная аудитория, употребление, семантика, чередование, проблема.

Açar sözlər: Bitmiş tərz, bitməmiş tərz, tərz cütlüyü, fel, təhsil hərəkət, müvəffəqiyyət, çətinliklər, mənimlənmə, öyrənilmə prosesi, üsul, milli auditoriya, işlənmə, semantika, əvəzlənmə, problem.

Key words: finished methods, unfinished methods, the pair of ways, education action, with excellent, difficulties, the process of learning, form, national auditorium, work, semantic, changing, problem

Глагол-знаменательная часть речи, обозначающая действие, состояние, процесс и обладающая категорией вида, залога, наклонения, времени, лица, числа, а в прошедшем времени и сослагательном наклонении-категорией рода (3.с.104)

Глагол является важнейшим конструктивным элементом предложения. Овладение глаголом создает необходимое условие для коммуникации. Глагол-это основа предложения. По данным, например, «Частотного словаря современного русского языка» Э.А.Штейнфельдта, в русской речи глагол составляет 24% активного словаря и стоит по употребительности на втором месте после имени существительного. В речевом потоке глагол встречается чаще всего в изъявительном наклонении (78,5%), которое выражается в формах прошедшего, настоящего и будущего времени. Поэтому без хорошего знания глагола невозможно в дальнейшем усвоение синтаксиса простого предложения, успешное усвоение синтаксиса простого предложения, успешное овладение навыками устной и письменной речи; с изучением глагола связано усвоение ряда важных правил правописания. (4, с.229-230).

Практическое овладение видовыми парами глагола связано с трудностями, которые характеризуются следующими причинами:

- Сложностью системы словообразования русского глагола, наличием двух типов спряжения;

- Особенностями координации глагола-сказуемого с подлежащим;

- Интерферирующим влиянием родного языка студентов.

Без выявления трудностей, возникающих перед нерусскими учащимися при изучении видовых пар глагола, без учета этих трудностей невозможно построить рациональную систему обучения видовым парам глагола в национальной аудитории.

Предлагаемая нами система работы по обучению видовым парам глагола в национальной аудитории включает следующий комплекс проблем: целенаправленный

отбор, методическую организацию глагольного материала и подачу в его в составе коммуникативных единиц речи.

В русском языке выделяются два вида: совершенный и несовершенный. Они разграничиваются семантически и грамматически. Глаголы несовершенного вида обозначают действие, которое не ограничено каким-либо пределом (писать, читать), оно может протекать многократно (захаживать).

Глаголы совершенного вида обозначают действие, которое достигает своего предела (написать, прочитать), оно может быть совершенно однократно (прыгнуть) (2, с.231).

Виды глагола являются одним из наиболее сложных явлений русского языка. Усвоение данной категории учащимися имеет большое значение для овладения русской речью, так как категория вида охватывает все глагольные формы и обуславливает их функционирование.

Сложности обучения видам глагола заключаются в том, что русский язык и азербайджанский язык относятся к разным языковым группам. Сущность вида в национальной аудитории раскрывается путем ознакомления учащихся семантикой глаголов совершенного и несовершенного вида.

Русские усваивают разницу в значении и употреблении совершенного и несовершенного видов в раннем детстве одновременно с приобретением навыков говорения и мышления на родном языке. Для нерусских студентов, чей язык не принадлежит к славянским языкам, усвоение русского языка вызывает определенные трудности. Сложна для понимания видовая семантика. Трудны сами формы выражения видовых значений из-за многообразия и неоднозначности (1, с.118)

Грамматические различия между совершенными и несовершенным видом состоят в том, что:

1. Глаголы совершенного и несовершенного вида обладают разными словообразовательными морфемами: суффикс –ну- со значением однократности действия характерен для глаголов совершенного вида (крикнуть, прыгнуть), а суффикс –ива (ыва) со значением повторяемости действия – для глаголов несовершенного вида (похваливать, поглядывать).

2. Глаголы совершенного вида не имеют форм настоящего времени.

3. В будущем времени глаголы несовершенного вида имеют простую форму (прочитаю, скажу), а глаголы несовершенного вида – сложную (буду читать, говорить).

В большинстве случаев глаголы совершенного и несовершенного вида обладают одинаковым лексическим значением (войти – «вступить во что-нибудь», войти – «вступать во что-нибудь»). Такие глаголы составляют соотносительные видовые пары.

Соотносительные видовые пары глаголов образуются различными способами: аффиксацией, разными основами и др.

С помощью приставок образуются глаголы совершенного вида от глаголов несовершенного вида: читать – прочитать, делать – сделать, строить – построить и т.д. Бесприставочных глаголов совершенного вида немного: дать, бросить, кончит, купить, лишить, обидеть и др.

С помощью суффиксов образуются глаголы обоих видов. Соотносительные видовые пары можно разделить на две группы.

Первую группу составляют бессуффиксальные глаголы совершенного вида с основой на гласный и образованные от них глаголы несовершенного вида с суффиксом –ва- : дать-давать, налить-наливать, смыть-смыть, а также глаголы бессуффиксальные

совершенного вида с основой на согласны и образованные от них глаголы несовершенного вида с суффиксом -а-: спасти – спасать, напасть- нападать, отсечь-отсекать.

В эту группу входят глаголы типа внести-вносить, вывезти-вывозить, в которых происходит историческое чередование гласных е-о.

Вторую группу составляют многочисленные видовые пары с разными суффиксами (первым указывается суффикс глаголов несовершенного вида):

1. –а- и -и-: бросать-бросить, одобрять- одобрить, посещать-посетить (с историческим чередованием т-щ в основе)

2. –а- и –е-: закипать - закипеть, загораться- загореться

3. –а- и –ну- : махать- махнуть, чихать – чихнуть

4. –ива- (ыва) и –а- : расстреливать- расстрелять, угадывать- угадать

5. –ива- (ыва) и –а- : отвинчивать-отвинтить, усваивать-усвоить (с историческим чередованием гласных о-а в основе)

6. –ива- (ыва) и –ну-: отталкивать-оттолкнуть (историческое чередование о-а в основе), развертывать – развернуть.

Очень мало соотносительных видовых пар, образованных от разных основ суплетивным способом: брать-взять, говорить-сказать, ловить-поймать.

Некоторые видовые пары в неопределенной форме различаются местом ударения: обрезать- обрезать, сыпать-ссыпать.

В современном русском языке имеются глаголы, которые совмещают в себе значение совершенного и несовершенного вида. Такие глаголы называются двувидовыми: адресовать, венчать, организовать, телеграфировать и др. Двувидовые глаголы чаще всего являются заимствованными словами.

Двувидовые глаголы обычно образуются с помощью суффиксов:

-ова- (аттестовать, наследовать);

-излва- (мобилизовать, централизовать);

-ирова- (телеграфировать, телефонировать);

-фицирова-(радиофицировать, кинофицировать).

В современной лингвистике существуют различные подходы в определении категории вида. Так, один из них основным значением совершенного вида считает обозначение внутреннего предела действия, другая определяет значение глаголов совершенного вида как обозначение целостности действия, а значение глаголов несовершенного вида как возможность действия в процессе его протекания.

Научить студентов (учащихся) правильно употреблять в речи глаголы совершенного и несовершенного вида можно лишь в том случае, если работа по усвоению этой важной категории глагола будет проводиться на протяжении всего курса обучения русскому языку и начинать задолго до изучения в курсе морфологии темы «Виды глагола».

На всех этапах обучения в основу работы по усвоению видов глагола должна быть положена коррелятивность (соотносительность) видов и изучение всех глагольных форм должно строиться на видовых парах. Нужно добиться того, чтобы студенты воспринимали каждый глагол в соотношении с его видовой парой и ясно представили себе различие в семантике.

Закреплению этого материала будут способствовать разнообразные упражнения на нахождение глаголов того или другого вида, на выписывание глаголов с распределением их в две колонки; тестовые задания; различные виды работы по составлению предложений с данными глаголами, прослушивание русских сказок и т.п.

Задания, предлагаемые студентами, ориентированы на развитие способности самостоятельного использования видов глагола в устной и письменной речи.

Предлагаем различные упражнения по предупреждению и устранению типичных ошибок в области видовых пар глаголов.

Задание 1.

Образуйте от данных глаголов совершенного вида глаголы несовершенного вида при помощи суффиксов –ыва-, -ива-, -ва-

Приколоть-прикалывать, сознаться – сознаваться, оглядеться, оттаять, осмеять, раскаться, подогреть, залить, запеть, вылить, одолеть, развить, достать, узнать, издать, распродать, восстать, развалить, рассказать, дать, устать.

Задание 2.

От данных глаголов при помощи суффиксов –ива-, -ыва- образуйте другие. Подчеркните в этих глаголах корневые гласные о или а, расставьте ударения:

Заработать- зарабатывать, освоить, удостоить, усвоить, удвоить, затронуть.

Обусловить- обуславливать, сосредоточить, узаконить, упрочить и уполномочить.

Задание 3.

От данных существительных образуйте глаголы в неопределенной форме:

Акклиматизация- акклиматизировать.

Газификация, индустриализация, коллективизация, ликвидация, рационализация, стабилизация, электрификация.

Задание 4. Запомните глаголы, управляющие дательным, винительным, предложным падежами.

Заявить, заявлять : 1) что (протест); 2) кому (директору); 3) о чем (об уходе)

Напомнить, напоминать: 1) о ком (о друзьях); 2) кого, что (отца, прошлое); кому (товарищу о поездке)

Проиграть, проигрывать : 1) что (матч) ; 2) кому (сопернику); 3) в чем (в бою)

Сообщить, сообщать : 1) что (новость); 2) кому (другу); 3) по чему (по радио, по телевидению).

Уступить, уступать: 1) что (место); 2) кому , чему (место старшему);

3) в чем (в силе).

Судить: 1) кого, что (преступника, матч); 2) за что (кого-нибудь за преступление); 3) о ком, о чем (о писателе)

Задание 5. Прочитайте и запомните глаголы несовершенного вида:

Скакать: скачу, скачешь, -ет, -ем, -ете, -ум

Казать, лизать, вязать, искать, чесать, писать, плясать, щебетать, свистать, хлопотать, пахать, рукоплескать

Вербовать, трамбовать, торговать, враждовать, тренировать, фильтровать, интересоваться, буксовать, протестовать, бытовать, штрафовать, шлифовать, диктовать, бунтовать, спиртовать.

Литература

1. Никишина Ю.В. Роль и место видов глагола в разговорной речи в обучении нерусских студентов// Вопросы филологических наук, № 4, М., 2005 г.
2. Попов Р.Н. Современный русский язык. М., 1986
3. Тагиев М.Т. Лингвистические проблемы изучения русского языка как языка межнационального общения. Баку, 1986 г.
4. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. М., 1986 г.

**MİLLİ AUDİTORİYADA RUS DİLİNDƏKİ FEL TƏRZLƏRİNİN
ÖYRƏNİLMƏSİ**

Qədirov Balabəy Qədir oğlu, Qədirova Gülşən Fəxrəddin qızı
Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, rus dilindəki fellərin tərzlərinin öyrənilməsi milli mərtəblərdə, çətinliklər yaradır. Bu da onunla izah olunur ki, rus və azərbaycan dilləri müxtəlif dil qruplarına aiddir. Məqalədə bu çətinliklərin aradan qaldırılması yolları izah olunur və tələbələrin diqqətinə bir çox çalışmaları və tapşırıqlar çatdırılır.

**THE STUDYING OF VERBS IN RUSSIAN LANGUAGE IN NATIONAL
AUDITORIUM**

Gadirov Balabay Gadir, Gadirova Gulshan Faxraddin
Summary

The studying of verb forms in national auditorium in article speaks about the difficulties of study verbs in russian language in national schools. The reason is the azerbaijani and russian languages are different languages groups. To resolve these difficulties explain different ways, tasks and exercises for students.

Rəyçi: dosent Kəmalə Əhmədova

Rus dili kafedrasının 15 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 05 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 yanvar 2025-ci il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİ YENİ VARIANTLARDA

Əliyeva Aynur Abdulla qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
Mustafayeva.sahila@gmail.com

Xülasə: *Məqalə ingilis dilindən yeni variantlardasıyalarda bəhs edir. Məqalədə ingilis dilinin dünyada ən çox danışılan dillərdən biri olması nəzərdə tutulur. Məqalədə ingilis dilinin yeni variantlarından bəhs edilir. Məqalədə ingilis dilinin dünyada ən çox danışılan dillərdən biri olması nəzərdə tutulur. Məqalədə D.Kristala istinad edərək bildirilir ki, hazırda dünyada 427 milyondan çox insan ingilis dilində danışır.*

Müəllif diqqəti ingilis dilində danışarkən diqqətli olmaq lazım olan faktlara yönəldir. Bundan əlavə, məqalədə ingilis dilinin üç aspekti barədə də məlumat verilir.

Məqalədə xüsusilə ingilis dilinin Çinqliş kimi yeni variantlarından bəhs edilir. Bu çinlilərin Çində istifadə etdikləri ingilis dilinin variantıdır. Çinqlişin artıq yalnız Çində deyil, bütün dünyada istifadə edilməyə başlanıb.

Açar sözlər: ingilis dili, variant, ikinci dil, ünsiyyət, qlobal, tələffüz

Key words: English, variation, second language, communication, global, pronunciation

Ключевые слова: английский, вариация, второй язык, общение, глобальный, произношение

İngilis dili bu gün dünyada ən geniş yayılmış dillərdəndir. D.Kristal Hazırda dünyada ingilis dilində 427 milyondan çox insan danışır [2, s. 289].

İngilis dili haqqında danışılarda üç cəhətə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

1. İngilis dilini birinci dil kimi danışanların sayı.
2. İngilis dilini ikinci dil kimi danışanların sayı. Burada öz ana dilindən başqa ingilis dilindən ikinci ünsiyyət dili kimi istifadə edənlər nəzərdə tutulur.
3. Nəhayət, ingilis dilini xüsusi məqsədlər üçün öyrənənlərin sayı. Bütün bunları bir yerə toplasaq, onda ingilis dilinin müasir dünyada qlobal dilə çevrildiyinin şahidi olarıq.

Hazırda bütün ölkələrdə ingilis dilinin rolu birmənalı şəkildə qəbul edildiyindən onu qlobal dil hesab edirlər [2, s. 2].

İngilis dilinin qlobal dil kimi digər ölkələr tərəfindən qəbul edilməsinin iki yolu var: rəsmi dil kimi təsbit edilməsi; təhsildə rəsmi dil kimi qəbul edilməsi.

Hazırda ingilis dili dünyanın 100 ölkəsində xarici dil kimi tədris olunur. D.Kristalın yazdığına görə, 1996-cı ildə Əlcəzairdə ingilis dili fransız dilini sıxışdırıb aradan çıxartdı [2, s. 4].

1990-cı illərdə dünya əhalisinin təxminən 1,2-1,5 milyardı ingiliscə danışdı. Ancaq yuxarıda deyildiyi kimi, bu məsələdə say göstəricisi həlledici ola bilməz. Məsələn, Çində eyni vaxtda 8 müxtəlif dildə danışılarsa da və 1,1 milyard ümumi yazı sistemi kimi heroqliflərdən istifadə etsə də, o, bir dil kimi qlobal dil səviyyəsinə yüksələ bilmədi.

Beləliklə, biz qloballığı şərtləndirən amillərin üzərinə gəlirik. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, qloballığın müəyyənləşməsində say amili həlledici amil ola bilməz. Müqayisə üçün latın dilinə nəzər salaq. Roma imperiyası dövründə latın dili beynəlxalq dil idi. Ona görə yox ki, bu dildə danışanların sayı çox idi. Ancaq bilirik ki, latın dili beynəlxalq dil kimi həyatın bütün sahələrində işləyirdi.

Dil situasiyasının müasir anlamı, o cümlədən müasir dünyada ingilis dilinin sosial statusu xüsusi elmi ədəbiyyatdan, hər şeydən əvvəl, Böyük Britaniya və ABŞ-dakı dil

situasiyası haqqında göstəricilərin ümumiləşdirilməsini tələb edir. İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsinin əsas səbəblərini D.Kristal aşağıdakı amillərlə əlaqələndirir: İngiltərənin müstəmləkələri, siyasi və işgüzar mühitdə, hər şeydən əvvəl, kompüter texnologiyası və əyləncə sənayesində Amerikanın güclü təsiri. Bundan başqa, beynəlxalq ticarətdə, biznesdə, diplomatiyada, təhlükəsiz məsələlərində, kütləvi kommunikasiya vasitələrində, mətbuat və mədəniyyət mübadilələrində və beynəlxalq əməkdaşlığın digər sahələrində Beynəlxalq ünsiyyət dilinə olan zəruri ehtiyac [3, s.65].

Dil formalarının variativliyi müxtəlif ölkələrdə yayılmış və hər bir ərazidə öz tarixinə malik olan bütün dillər, xüsusilə ingilis dili kimi inkişaf etmiş ədəbi dil üçün tam xarakterikdir. Variativlik, bir qayda olaraq, sosial xarakter daşıyır, çünki o, sosial baxımdan məhdudlaşmış müəyyən dil cəmiyyətinin üzvlərinin ünsiyyət prosesi ilə birbaşa bağlıdır. Yeni mahiyyəti yaranması ilə nəticələnməyən variativlik əsas etibarilə bu və ya digər səs tələffüzündəki dəyişmələrlə və leksik layın inkişafı, nisbətən zəif dərəcədə isə dilin qrammatik quruluşu ilə əlaqələnmişdir. Buna görə də müasir ingilis dilinin şifahi formaları yazılı formaları ilə müqayisədə bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

İngilis dilinin tələffüz variativliyi müasir sosiolinqvistik nəzəriyyələrdə iki aspektdən nəzərdən keçirilir: bir tərəfdən, dilin inkişafında meyillərin təzahürü kimi, digər tərəfdən, identifikasiya (eyniləşdirmə) vasitəsi və danışan-dinləyənin şəxsiyyətinin solumda koqnitiv inkişafı kimi nəzərdən keçirilir.

Tarixi faktların təhlili göstərir ki, dilin variantlara parçalanması yüzillərlə baş verən prosesdir. Geniş yayılmamış ikinci variantın ilkin təzahürü mühakimə edilə bilər və konservativ, daha nüfuzlu variantına qarşı qoyula bilər. Buna görə də ondan düşünülmüş və ya düşünülməmiş şəkildə istifadə edən dil daşıyıcıları onların tələffüz xüsusiyyətlərinin sosiomədəni səviyyəsini səciyyələndirən xüsusi markerlərə malik olurlar. Müasir linqvistik müstəvidə danışmaq aktında özünü büruzə verən bu növ informasiya indeks adlandırılır, çünki o, tanımağa, yəni şəxsiyyətin identifikasiyasına xidmət edir [4, s. 108].

İngilis dilinin qlobal dilə çevrilməsindən danışarkən mütəxəssislər bir məsələyə xüsusi münasibət bildirməyi vacib sayırlar. Bizə qlobal dil lazımdır mı? Məlumdur ki, yüz illər boyu tərcümə interaktiv ünsiyyət vasitəsi kimi mühüm rol oynayıb və hazırda da oynamaqdadır. Ümumilikdə götürüldükdə isə, adətən, iki və ya üç dil qrupu üz-üzə gəlir və bundan asılı olaraq ikidillilik (bilinqvizm) və ya üçdillilik (trilingvizm) formalaşır. Ənənəvi olaraq bu mənada "lingua franca"dan danışılır.

Hazırda dünyada qeyri-adi fəallıq və işgüzarlıq duyulmaqdadır. Dünyada saysız-hesabsız tədbirlər, gediş-gəlişlər xalqların və ölkələrin ardıcıl təmaslarına, iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələrinə müxtəlif səviyyələrdə münbit şərait yaradır. Heç vaxt dünyada indiki kimi ünsiyyətin genişlənməsi və artması olmayıb. Bütün bunlar qlobal dilin yaranmasını qaçılmaz edir [5, s. 67].

Deməli, üç şərti əsas götürməklə - birinci dil, rəsmi dil və xarici dil bir yerdə çulğalanda daha cazibədar olan bir çevrəyə düşmüş oluruq. İndiyə qədər verdiyimiz şərtlərdə ingilis dili aparıcı olduğu üçün onun qlobal dil kimi işlənməsinə maneçilik törədən heç bir əngəllə üzləşmirik.

1990-cı illərdə dünya əhalisinin təxminən 1,2-1,5 milyardı ingiliscə danışdı. Ancaq yuxarıda deyildiyi kimi, bu məsələdə say göstəricisi həlledici ola bilməz. Məsələn, Çində eyni vaxtda 8 müxtəlif dildə danışılarsa da və 1,1 milyard ümumi yazı sistemi kimi heroqliflərdən istifadə etsə də, o, bir dil kimi qlobal dil səviyyəsinə yüksələ bilmədi.

Beləliklə, biz qloballığı şərtləndirən amillərin üzərinə gəlirik. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, qloballığın müəyyənlişməsində say amili həlledici amil ola bilməz. Müqayisə üçün latın dilinə nəzər salmaq. Roma imperiyası dövründə latın dili beynəlxalq dil idi. Ona görə yox ki, bu

dildə danışanların sayı çox idi. Ancaq bilirik ki, latın dili beynəlxalq dil kimi həyatın bütün sahələrində işləyirdi. O, insanların həyatına və qanına daxil olmuşdu, çünki o, bir tərəfdən, katolikliyin rəmzi idi, digər tərəfdən, təhsil, maliyyə, ticarət, hərbi və s. sahələrdə insanların gündəlik tələbatını ödəyən bir ünsiyyət vasitəsinə çevrilmişdi. Bütün bunlar çökəndə dil də çökmüş olur. Bu yaxınların təcrübəsi də bunu sübut edir. Rus dili sosializmin və kommunistlərin rəmzi idi. Sosializm sistemi çökən kimi, dil də öz nüfuzunu itirmiş oldu. Düzdür, indi o, Rusiyanın və əhali sayına görə xeyli azalan rus imperiyasının rəmzidir, amma sabah rus imperiyası süqut edən kimi, onun dili də, təbii ki, süqut edəcək. Bunu bir zamanlar hegemonluq edən yunan, latın, ərəb, fransız və s. dillərin timsalında da aydın görmək olar.

Təbii ki, qlobal dünyada yaranan qlobal dil də bəzi dillərin hegomonluğu, bəzilərinin isə tənəzzülü deməkdir. İndi kiçik xalqların dünya səviyyəsinə qalxma ehtimalı getdikcə azalır, insanlar daha çox təcrid olunmağa məcbur olur, çünki internet hədsiz imkanları ilə adamları əhatə edir, çat, facebook, e-mail və s. sahələrində ünsiyyət getdikcə başqa dilləri sıradan çıxardır. İndi hər kəs bir anın içində yüzlərlə insana informasiya göndərər və onu qəbul etməyi bacarır.

Beləliklə, qloballaşma labüddür və hazırkı dünyamızda ingilis dilinin qloballığının qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Maraqlı orasıdır ki, ingilis dilinin bu missiyaya gəlib çatacağını qabaqcadan duyanlar olub. Məsələn, U.Hans-Georg yazırdı ki, fransız dili beynəlxalq diplomatiya dili kimi tanınır, eləcə də Amerikada ingilis dilinin gələcəkdə tanınması üçün Amerika açar olacaqdır. Qoy fransız dili dillərin fəvqündə dursun, ancaq Amerikada sabitlik və davamlılıq ingilis dilinin genişlənməsinə və ucalmasına səbəb olacaqdır [5, s. 66]. Belə nəticə çıxartmaq olar ki, ingilis dilinin qlobal dilə çevriləcəyini artıq o zamanlar görürdülər. Amerikada milyonlarla adam danışmaq və yazmaq üçün müxtəlif səviyyələrdə ingilis dilindən ana dili kimi istifadə edir. Bu da heç zaman olmadığı kimi bu dilin qarşısında geniş perspektivlər açır.

Hazırda dünyanın fərqli yerlərində ingilis dilinin fərqli şəkillərdə işlədilməsinə rast gəlmək olur. Bu variantlar ərazidən əraziyə dəyişir. Onlar olduqca maraqlıdır və ona görə də onlara diqqət yetirməyi lazım bildik.

Hazırda mandarin (Çin) dili Cənubi-Şərqi Asiyada vacib dil hesab olunur. Çin dilinin geniş yayılmasına baxmayaraq, ingilis dili həmin ölkədə çox geniş istifadə olunur. Diqqəti cəlb edən budur ki, Çində ingilis dili xüsusi formada işlədilir. Çində işlədilən ingilis dili “Chinglish” kimi adlandırılır [5, s. 45].

R.Zandwoort ingilis dilinin bu yeni variantını belə ifadə edir: “Çin dili və mədəniyyətinin ingilis dilinin yazı və nitqinə təsirini özündə əks etdirən ingilis dili” [6, s.149]. Çində işlədilən ingilis dili *Chinese English* və ya *China English* (qısa şəkildə Chinglihs) adlanır. Göründüyü kimi, Chinglish Chinese və English sözlərinin qarışığından yaranır. Bundan əlavə, Chinglish Çin sözlərinin ingilis dilində istifadəsinə də istinad edə bilər və ya əksinə. C.Cenkins yazır: “Yəqin ki, dünyada ingilis dilində danışan daha çox çinli var nəinki başqa bir millət” [6, s.150].

Hazırda 250 milyona yaxın çinli ingilis dilində danışmağı öyrənir və ya artıq səlissə danışır, tezliklə Çində ingiliscə danışanların sayı bütün Britaniya ölkələrindən daha çox olacaqdır. Hər bir Çin ideogramı bir çox mənə və təfsirlərə malik olduğu üçün, Çin fikirlərini ingilis dilinə tərcümə etmək həqiqətən də çox çətinidir. Buna görə də, Çin-ingilis hibrid sözləri olduqca çox işlədilir. Çində işlədilən və yaradılan bu yeni sözlər yalnız Çinin sərhədləri daxilində qalmır, onlar artıq çinlilərlə birlikdə dünyanın bir yerlərinə yayılmağa başlayıb. Hətta İngiltərənin özündə belə *Chinglish* variantını eşitmək mümkündür. D.Kristal yazır ki, hazırda Britaniya ərazisində “No noising” ifadəsini “Quiet please” (Sakit olun, xahiş edirəm) və ya “Slippercraft” sözünü “Traacherously icy road” (Lənətəgəlmiş buzlu yol) ifadəsinin

əvəzinə işlətmək olar. Bu cür yeni yaranan çin-İngilis sözlərinin qarışığı çox zaman yumur, əyləncə variantı kimi də işlədilir [2, s. 50].

P.Paul bununla bağlı belə yazır: “ Buna baxmayaraq, yeni söz və ifadələrin bu bolluğu, gördüyü kimi, İngilis dilinin qloballaşmasının əsas hərəkətverici amillərindən biridir” [4, s.11].

Qeyd edək ki, *China English* variantı *Chinese English* variantından fərqlənir. *China English* - Çin İngilis dili Çində istifadə olunan standartlaşdırma və ya standartlaşdırılmış müxtəliflik kimi başa düşülür. *Chinese English* - Çin dili öyrənənlər tərəfindən istifadə olunan İngilis dili növlərinə aiddir.

Çin İngilis dili “standart İngilis dili qədər yaxşı ünsiyyət vasitəsi olan, lakin mühüm Çin xüsusiyyətlərinə malik bir dildir” [7, s. 90].

Çinlilərin işlətdiyi İngilis dilinə aid nümunələr təqdim edək:

At K-mart, I buy hen duo clothes (K-martdan mən 10 cüt paltar aldım).

Digər nümunələr:

No parking. Trespassers will be violated.

Please cherish the water and electricity (Zəhmət olmasa su və elektrik enerjisinə qənaət edin).

Slip and fall down carefully (Ehtiyatla düşün).

Toilet is on the right, please use it friendly (Tualet sağdadır, zəhmət olmasa ondan nəzakətlə istifadə edin).

Please wait outside a moment, we make you pretty (Zəhmət olmasa bayırda gözləyin, sizi dəvət edəcəyik).

Please keep clean, no spitting (Zəhmət olmasa ətrafı təmiz saxlayın və tüpürməyin).

Please pay attention to safety, beware of slippery (Təhlükəsizliyə diqqət yetirin və sürüşməyin).

Gentlemen take ladies, please (Cənablar, ilk növbədə xanımlara yol verin).

Beware of safety, please walk slowly (Təhlükəsizliyə diqqət yetirin və ehtiyatla gəzin).

Çinli Çin dilindən təsirlənən və ya zəif tərcümə olunan danışmaq və ya yazılı İngilis dili üçün jarqondur. Bu termin adətən Çin kontekstlərində qeyri-qrammatik və ya düzgün olmayan İngilis dilinə tətbiq edilir; bəzən aşağılayıcı və ya mənfi, bəzənsə yumoristik konnotasiyalara malik ola bilər. Hazırda *çinli* dünyada geniş yayılmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, 150 p.
2. Crystal D. English as a Global Language. Cambridge University Press, 2002, 150 p.
3. Phillipson R. Linguistic Imperialism. Oxford University Press, 1993, 365 p.
4. Paul J. J. Payack. A Million Words and Counting: How Global English Is Rewriting the World. UK: Kensington Publishing Corporation, 2008, 208 p.
5. Hans-Georg Wolf. Focus on English. Germany: Leipziger Universitätsverlag, 2008, 270 p.
6. Zandvoort R.W. A Handbook of English Grammar. Prentice-Hall: Longmans, 1962, 349 p.
7. Waterman J. Perspectives in Linguistics. Phoenix Books, Chicago University Press, 1963, 105 p.
8. Yule G. The Study of Language. Cambridge University Press, 2009, 273 p.

ENGLISH IN NEW VARIATIONS*Aliyeva Aynur Abdulla**Summary*

The article deals with the English language in new variations. The English language is meant to be one of the most widely spoken languages in the world in the article. Relating with the stated problem the thoughts of the linguists such as D. Crystal has been mentioned. Referring to D. Crystal the article states that currently, more than 427 million people speak English in the world.

The author draws the attention to the facts that need to be attentive speaking English. The three aspects of the English languages are highlighted.

The article especially talks about the new variants of English such as Chinglish. It is the variant of English that is used in China by Chinese. Chinglish is observed to be spreading not only in China as well as around the world.

АНГЛИЙСКИЙ В НОВЫХ ВАРИАНТАХ*Алиева Айнур Абдулла кызы**Резюме*

В статье рассматривается английский язык в новых вариациях. В статье английский язык считается одним из наиболее распространенных языков в мире. По поводу заявленной проблемы упомянуты мысли таких лингвистов, как Д. Кристал. Со ссылкой на Д. Кристала в статье говорится, что в настоящее время в мире более 427 миллионов человек говорят по-английски.

Автор обращает внимание на факты, на которые необходимо быть внимательными, говоря по-английски. Выделены три аспекта английского языка.

В статье особенно говорится о новых вариантах английского языка, таких как чинглиш. Это вариант английского языка, который используется китайцами в Китае. Наблюдается распространение чинглиша не только в Китае, но и во всем мире.

*Rəyçi: dosent Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev**Daxil olma tarixi 23 mart 2025-ci il*

SƏNƏTŞÜNASLIQ VƏ MEMARLIQ

UOT:738.

BƏDİİ METALIŞLƏMƏ XALQ SƏNƏTİMİZİN BİR NÖVÜ KİMİ**Professor Məmmədov Səiq Murtuzəli oğlu****Gəncə Dövlət Universiteti****Sahiqm978@gmail.com**

Xülasə: *Məqalədə Azərbaycan xalq sənəti haqqında qısa məlumat verilərək onun bədii metalışləmə kimi geniş inkişaf etmiş növündən bəhs edilir. Bədii metalışləmənin tarixin müxtəlif dövrlərində qarşılaşdığı problemlər və müasir müstəqilliyimiz dövründə əldə olunun nailiyyətlər şərh olunur. Bu sahədə fəaliyyət göstərən sənətkarlarımızdan və dövlətimizin bədii metalışləməyə qayğısından bəhs olunur.*

Açar sözlər: xalq, incəsənət, silah, gümüş, peşə

Ключевые слова: Народ, искусство, оружие, серебро, профессия

Keywords: people, art, weapon, silver, profession

İnsanlar hələ öz inkişaflarının ilk mərhələlərindən yaşadıkları mühitə, istifadə etdikləri alətlərə gözəllik verməyə çalışmışlar. O dövrdən qalmış əşyaların təsvirləri və bu təsvirlərin məzmunu göstərir ki, ibtidai insanların həyatında bəzək işləri müəyyən estetik mahiyyətə malik olmaqla yanaşı həm də bu əşyalar praktiki əhəmiyyət daşımışlar. Gözəllik nümunəsi kimi isə bu əşyalar üzərindəki bəzəklərdən sonralar istifadə edilmişdir ki, beləliklə də tədricən bədii metalışləmənin də daxil olduğu xalq sənətimizin təməli qoyularaq zaman - zaman inkişaf etməyə və müxtəlif növləri yaranmağa başlamışdır.

Azərbaycan təsviri sənətinin bünövrəsini təşkil edən xalq sənəti - xalqın əməyi sayəsində yaranıb onun həyatını təmin edən və özündə xalqın bədii zövqünü əks etdirən təsviri və tətbiqi sənətə deyilir. Xalq sənəti milli çərçivə daxilində yaranıb, xalqın maddi mədəniyyətini təşkil edir.

Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xalq sənəti ən mühüm yerlərdən birini tutur. Bu sənətin bir çox növlərinin nümunələrinin dünya şöhrəti vardır; buna görə də müxtəlif ölkələrin muzeylərində bu sənət nümunələrinin layiqli yer tutması təsadüfi deyildir. Bu qəbildən olan metalışləmə sənəti nümunələrimiz də həmişə geniş xalq kütlələrinin həyatına nüfuz etmiş, onların məişətini zənginləşdirmişdir.

İnsanların bəzəyərək istifadə etdikləri əşyalar içərisində metaldan düzəldilmiş məmulatlar əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Əcdadlarımızın yaratdıqları xalq sənəti nümunələri içərisində metal işləri bizə öz möhkəmliyi və davamlılığı sayəsində daha çox və daha maraqlı məlumatlar verir.

Azərbaycanda metal istehsalı və onunla əlaqədar olaraq metaldan hazırlanmış ev avadanlıqlarının, bəzək əşyalarının tarixi çox qədim dövrlərdən başlayır. Arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntılar göstərir ki, hələ eramızdan çox - çox əvvəl Azərbaycanda zəngin metal yataqları olmuş və burada yüksək səviyyədə gözəl formalı ev avadanlıqları, bəzək əşyaları və silahlar hazırlanmışdır.

Əlimizdə olan dəlillər əsasında cəsarətlə deyə bilərik ki, bütün Qafqaz, o cümlədən, Azərbaycan metalın yaranmasının ilk vətənlərindəndir.

Hal - hazırda ölkəmizdə və eləcə də xarici ölkələrdə müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanda metaldan düzəldilmiş bir çox bədii sənət nümunələrini şəxsi kolleksiyalarda və muzeylərdə görmək mümkündür. Bu eksponatlar vaxtilə Azərbaycanda bədii sənətkarlığın nə qədər yüksək səviyyədə olduğunu bir daha sübut edir.

Baxmayaraq ki, Azərbaycanda külli miqdarda mis mədənləri olmuşdur, bütün dünyada olduğu kimi burada da qədim dövrlərə aid misdən düzəldilmiş əmək alətlərinə, silahlara və məişət əşyalarına çox nadir hallarda rast gəlinir.

Mis başqa metallara nisbətən daha zərif və yumşaq olduğundan ondan düzəldilən əşyalar tez sınıb əzilərdi. Elə buna görə də hələ çox qədimlərdən insanlar mislə qalayı qarışdırıb onun birləşməsindən yeni bərk metal əldə edərək öz işlərində istifadə edirdilər. Bu yeni alınmış metal tunc idi. Elə buna görə də insanların tunc alətlərdən istifadə etdikləri dövr, tunc dövrü adlanır.

Azərbaycan ərazisində aparılan qazıntılar zamanı tapılmış maddi - mədəniyyət nümunələri göstərir ki, əcdadlarımız hələ eramızdan əvvəl II minillikdə tuncdan zərif formalı qablar, xəncərlər, baltalar, kəmərlər və s. zinət əşyaları düzəldib, öz həyat və məişətlərində istifadə edirlərmiş.

Bəşəriyyət tarixində “tunc dövrü” adlanan bu dövr Azərbaycanda 4 min il bundan əvvəl olduğuna baxmayaraq çox zəngin maddi mədəniyyət nümunələri ilə bəşər mədəniyyətini zənginləşdirmişdir. Məhz buna görə də məşhur rus alimi, akademik İ.İ.Meşşaninov Azərbaycanın ərazisini zəngin və təbii muzey adlandırmışdır.

Bu dövrdə tuncdan düzəldilmiş məmulatlar öz dəqiq işlənməsi və bəzən çox orijinal formalarda olmalarına baxmayaraq, əsasən bəzəksiz olurdu. Düzdür, nadir hallarda da olsa bu dövrə aid əşyaların üzərində biz müxtəlif həndəsi xətlərə, bəzən günəşi, ulduzları, ayı, hətta heyvan təsvirlərini andıran təsvirlərə də rast gəlirik. Lakin bunlar sırf bəzək rolu deyil, daha çox simvolik (rəmzi) xarakter daşıyır.

Metal çox çətin şəraitdə və az miqdarda istehsal edildiyindən ondan çox nadir hallarda adi məişət məmulatları düzəldərdilər. Qədimlərdə metalı əsas etibarlı ilə dini xarakter daşıyan bədii sənət əsərlərinin düzəldilməsində istifadə edərdilər.

Tarixi mənbələr göstərir ki, o dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqlar təkcə tunc yox, başqa metallarla da yaxından tanış idilər. Onlar yaratdıqları sənət nümunələrində qızıl, gümüş, mis və s. metallardan məharətlə istifadə edirdilər.

Azərbaycan metalışləmə sənətinin inkişafının sonrakı dövrlərində artıq çox zəngin bəzək elementlərindən və ornamentlərdən istifadə olunmuşdur.

Müxtəlif dövrlərdə düzəldilmiş bədii metalışləmə sənəti nümunələrimiz o qədər bədii kamilliyə və zəngin ornamentlərə malikdir ki, insan heyran qalmaya bilmir. Bu sənət nümunələri vasitəsilə həmçinin o dövrdəki əcdadlarımızın adət - ənənələri, dini görüşləri, geyimləri və s. yaxından tanış ola bilirik.

Qədim mədəniyyətə malik olan Azərbaycanımızın xalq sənəti ustaları və o cümlədən də bədii metalışləmə ustalarımız bu gün də öz milli sənət ənənələrini yorulmadan öyrənir, bu ənənələri müasir həyatımızın tələblərinə uyğunlaşdıraraq gözəl bədii əsərlərlə dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz töhvələrini verirlər.

Keçmiş sovetlər ittifaqının tərkibində olduğumuz illər ərzində xalq sənətimizin bir sıra növləri, o cümlədən də bədii metalışləmənin silahsızlıq, gümüşbəndlik və s. kimi tarixi kökləri olan sahələri müəyyən qadağalara məruz qalaraq tənəzzülə uğramış, bir sıra sahələrin inkişafı isə zəifləmişdir. Şükürlər olsun ki, müstəqillik əldə etdiyimiz bu qısa müddət ərzində həmin sahələr öz tarixi şöhrətini özünə qaytarmağa müvəffəq olmuşdur. Bu sahədə bədii metalışləmə ustalarımız yorulmadan çalışırlar.

Müstəqillik əldə etdiyimiz dövrdən bəri bu sahə üzrə çalışan xalq ustalarımızın dəfələrlə respublika və beynəlxalq sərgilərdə, sərgi - yarmarkalarda, müsabiqə sərgilərində ölkəmizi layiqincə təmsil edərək qazandıqları uğurlar hamımızın ürəyincədir. Çox sevindirici haldır ki, belə sənətkarlardan bir neçəsi də yaşadığımız Gəncə şəhərində fəaliyyət göstərərək xalq sənətimizin bu növünün tarixi şöhrətini özünə qaytarmaq üçün var qüvvələrini sərf edirlər.

Onun nəticəsidir ki, artıq Gəncə sənətkarlarından iki nəfəri; Gəncə Dövlət Universitetinin təsviri incəsənət kafedrasının professoru, Şaiq Məmmədov və bədii metalışləmə üzrə digər sənətkarımız Mübariz Əkbərov dövlətimizin diqqət və qayğısından kənarda qalmayaraq Azərbaycan respublikasının prezidenti, cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə xalq sənətimizin bu sahəsinin inkişafındakı xidmətlərinə görə “Əməkdar rəssam” fəxri adlarına layiq görülmüşlər.

Adlarını qeyd etdiyimiz əməkdar rəssamlarımızdan başqa şəhərimizdə bədii metalışləmə sahəsində müvəffəqiyyətlə çalışan zərbətmə ustası Qurban Qurbanovun, misgər Məhəmməd Sultan oğlunun, gümüşbəndlər Sakit Quliyevin, Vaqif Məmmədovun, zərgər Ceyhun Heydərovun, Vüqar Qurbanovun və s. fəaliyyətləri sahəsində metalışləmə sənətimiz müvəffəqiyyətlə inkişaf edir.

Yaradılan hər bir sənət əsəri milli olmaqla yanaşı öz bədii dəyərinə görə bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmalıdır ki, digər xalqlar da ondan bəhrələnsinlər və tarix boyu hansı xalqa məxsus olduğunu nümayiş etdirə bilsin. Əks təqdirdə həmin sənət əsərinin dəyərindən danışmağa dəyməz.

Yuxarıda qeyd edilən məsələlər baxımından araşdırmalar göstərir ki, xalq sənətimizin bədii metalışləmə növü öz bədii dəyəri və bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə inteqrasiyası baxımından həmişə xalqımızın iftixar mənbəyi olmuşdur. Bunları deməyə əsas verən məqamlardan biri də hazırda dünyanın bir çox məşhur muzeylərində bu sənət növünə aid incilərin qorunub saxlanması və nümayiş etdirilməsidir.

Azərbaycan bədii metalışləmə sənəti o qədər zəngin və rəngarəng növlərə malikdir ki, onların hər bir növü ayrı - ayrılıqda bir sənət kimi formalaşmış, tarixin dərinliklərindən bu günümüzə qədər öz tarixi və bədii dəyərini qoruyub saxlamışdır. Bu gün də aparılan qazıntılar zamanı yeni-yeni, bir-birindən qiymətli sənət incilərimiz tapılıb aşkar edilir.

Xalq sənətimiz yarandığı gündən bu vaxta qədər bütün formasiya və quruluşlarda, tarixi şərait dəyişikliklərində öz milli xüsusiyyətlərini, saflığını qoruyub saxlayaraq inkişafdan qalmamışdır. Düzdür müəyyən tarixi dövrlərdə bəzi sahələr qadağalarla qarşılaşsa da xalqın qan yaddaşından silinməmiş və şərait yaranan kimi yenidən öz tarixi şöhrətini bərpa etmişdir.

Azərbaycan bədii metalışləmə sənəti də xalq sənətimizin ayrılmaz bir sahəsi kimi xalq sənətkarlarımızın əvəzsiz xidmətləri sayəsində daim öz milli xüsusiyyətlərini saxlayaraq inkişafdan qalmamışdır. Xalq sənətimizin bəzi sahələri kimi bədii metalışləmə sənətimizin də bir çox növləri inkişaf tarixinin müəyyən dövrlərində təqiblərə, qadağalara məruz qalsa da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi tarixi şərait düşən kimi həmin dövrdə yaranan boşluğu doldurmağa müvəffəq olmuşdur.

Belə qadağalar dövründən biri də sovetlər ittifaqının tərkibində olduğumuz vaxtlara təsadüf edir. Belə ki, imperiyanın tərkibində olduğumuz dövrdə bədii metalışləmə sənətimizin bir sıra növləri, o cümlədən də silahsızlıq sənətimiz demək olar ki, tamamilə qadağan edilmişdir. Çox şükürlər olsun, artıq elə bir tarixi şərait yarandı ki, bədii metalışləmə kimi qədim tarixə malik xalq sənətimizin bütün sahələri və o cümlədən də silahsızlıq sənətimiz yenidən öz çiçəklənmə dövrünü yaşayır.

Bu gün dövlətimizin xalq sənətinə qayğısı göz önündədir. Respublikamızda və beynəlxalq aləmdə bu sahəyə aid təşkil olunan müsabiqə sərgiləri, sərgi - yarmarkalar, xalq sənəti günləri və s. kimi mühüm təbliğat vasitəsi olan tədbirlərin müntəzəm olaraq keçirilməsi bir daha bunun bariz nümunəsidir. Bu gün də sənətkarlarımızın yaratdıqları hər bir sənət əsərində xalqımızın maddi - mənəvi aləmi, dünyagörüşü, estetik zövqü, adət və ənənələri öz əksini tapır.

Bütün dövrlərdə, hər cür maneələrə baxmayaraq bədii metalışləmə sənətkarlarımız bu sənətin ucalığını qoruyub saxlaya bilmişlər. Dünya mədəniyyəti xəzinəsinə töhvə etdikləri

incilər həmişə xalqımıza başucalığı gətirmiş, onun müdrikliyini, estetik mədəniyyətini, adət və ənənələrini, dini dünyagörüşünü dünya xalqlarına çatdırmışdır.

Tarix boyu Azərbaycan xalqı təsərrüfat və məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün müxtəlif əmək alətləri, məişət avadanlıqları, mədəni - məişət və bir çox başqa qiymətli sənət nümunələri yaratmışdır. Xalq bu əşyaların təkcə keyfiyyətini artırmaqla kifayətlənməmiş, onları öz estetik zövqünə münasib tərzdə düzəltmiş və onlara bədii rəvənəq verməyə də çalışmışdır.

Azərbaycan ərazisindəki neolit, eneolit və tunc dövrlərinə aid arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan əşyaların üzərindəki rəsm edilmiş nəfis şəkil və naxışlar yuxarıda deyilənləri bir daha təsdiq edir.

Xalqımız əsrlər boyu bu sahədə fəaliyyət göstərmiş və bu günədək müxtəlif sənət növləri ilə yanaşı bədii metalışləmə sənətini də davam etdirməklə bizi öz xarici görünüşü və gözəlliyi ilə heyran edən bədii sənət nümunələri yaratmışdır.

Azərbaycan sənətkarlığının tarixini bir sıra mənbələr əsasında təsdiq etmək mümkündür ki, bunlardan biri maddi - mədəniyyət abidələri, digəri də yazılı mənbələrdir.

Sənətkarlığın etnoqrafik cəhətdən təsdiq edilib öyrənilməsi cəmiyyətin iqtisadi həyatı və xalqın məişəti haqqında aydın və geniş təsəvvür yaradır.

Xalqımızın sənətkarlıq nümunələri Bakının və respublikamızın digər şəhər və rayonlarının bir sıra muzeylərində toplanmış, bir çox xarici ölkə muzeylərinin bəzəyinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı (eneolit, tunc, dəmir dövrü və orta əsrlər) aşkara çıxarılan külli miqdarda maddi mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi nəticəsində aydın olur ki, hələ eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu, III minilliyin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanda metaldan istifadə etməyə başlamışlar.

Ədəbiyyat

1. «Азербайджанские медные изделия», Баку, 1979.
2. “Azərbaycan incəsənəti” (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), I cild, Bakı, 2010, 81 s.
3. “Azərbaycan incəsənəti” (uşaqlar üçün ensklopedik məlumat kitabı), II-III cild, Bakı, 2011, 144 səhifə.
4. H.Quliyev, N.Tağızadə. “Metal və xalq sənətkarlığı”, Bakı, 1968, 124 səhifə.
5. Kərimov K.C., Əfəndiyev R.S., Rzayev N.İ., Həbibov N.D. “Azərbaycan incəsənəti”, Bakı, 1992, 340 səhifə.
6. M.Tərhanov, R.Əfəndiyev. “Azərbaycan xalq sənəti”, Bakı, 1960, 124 səhifə.
7. Rasim Əfəndiyev. “Azərbaycanın bədii sənətkarlığı” (metal məmulatları və zərgərlik), Bakı, 1966, 64 səhifə.

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ МЕТАЛЛООБРАБОТКЕ КАК ВИД НАШЕГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Маммадов Шаиг Муртузали оглы

Резюме

В статье даются краткие сведения об азербайджанском народном искусстве и рассказывается о его широко развитом виде художественной обработки металла. Объяснены проблемы, с которыми сталкивалась художественная обработка металлов в разные периоды и достижения, достигнутые за время нашей современной независимости. В статье излагается о наших художниках, работающих в этой области и заботе нашего государства о художественной обработке металла.

ARTISTIC METAL WORK AS A TYPE OF OUR FOLK ART

Mammadov Shaik Murtuzali

Summary

The article provides brief information about Azerbaijani folk art and talks about its widely developed type of artistic metalwork. The problems faced by artistic metalworking in different periods of history and the achievements achieved during our modern independence are explained. It talks about our artists working in this field and our state's concern for artistic metalworking.

Rəyçi: prof.M.M.Məmmədov

Təsviri incəsənət kafedrasının 30 oktyabr 2024-cü il tarixli iclasının 2 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 24 yanvar 2025-ci il

UOT: 792

**TOFIQ KAZIMOV REJİSSURASININ AKTYOR YARADICILIĞININ
TƏKMİLLƏSMƏSİNDƏ ROLU**

dosent Lalayev Əliqismət, Əzimzadə Tohid Rövşən oğlu
Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
aligismat.lalayev@admiu.edu.az
tohidazimzade0@gmail.com

Xülasə: Azərbaycanın görkəmli teatr rejissoru və pedaqoqu Tofiq Kazımov ölkəmizdə lirik-psixoloji teatr məktəbinin yaradılması və inkişafında mühüm rol oynamışdır. O, tamaşalarında gənc aktyorlara əsas rolları həvalə edərək onların potensialını üzə çıxarmışdır. Məqalədə qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq sağlam yenilik ruhuna malik olan Tofiq Kazımovun rejissorluq fəaliyyətinin teatr sahəsinin inkişafında rolu və əhəmiyyəti təhlilə cəlb olunur. Tədqiqat işinin vəzifələrinin yerinə yetirilməsi məqsədilə rejissorun səhnələşdirdiyi tamaşalarda yeni teatr poetikası yaratması və estetik səciyyələrini müəyyən etməsi məsələləri öyrənilir. Onun rejissorluq fəaliyyətinin ölkədə aktyor yaradıcılığının inkişafına təsiri, xüsusilə də, gənc istedadların kəşfi və yetişdirilməsi prosesində iştirakı ətraflı şərh edilir. Bu tədqiqat işində müəlliflik anlayışının ehtiva etdiyi bütün məqamları “rejissor sənəti”nə gətirən ilk sənətkar kimi T.Kazımovun səhnə yaradıcılığında novator yanaşmaları və pedaqoji fəaliyyəti sayəsində teatrımızın zənginləşməsi xüsusiyyətləri ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: teatr, aktyor, tamaşa, səhnə, bədii obraz, peşəkarlıq, istedad

Ключевые слова: театр, актер, представление, сцена, художественный образ, профессионализм, талант

Key words: theater, actor, performance, stage, artistic image, professionalism, talent

Tofiq Kazımov Azərbaycan teatr sənətində xüsusi yeri olan rejissorlardan biridir. Onun rejissurasının aktyor yaradıcılığının təkmilləşməsində rolu çox əhəmiyyətlidir. T.Kazımov aktyorlarla işləyərkən onların potensialını tam açmağa çalışmaqla fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq hər birinə uyğun yanaşma tətbiq etməyə üstünlük vermiş böyük sənətkar status qazanmışdır. Bununla bağlı teatrşünas-alim, sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Məryəm Əlizadənin belə bir fikri diqqəti cəlb edir: “Tofiq Kazımovun Azərbaycan milli sənət düşüncəsində qorunan irsi onu milli teatr sənətinin bənzərsiz fenomeni kimi qavramağa və bu baxımdan fərqli yaradıcı metodunu tədqiq etməyə əsas verir” [1, s.17].

Görkəmli rejissorun 2023-cü ildə tamam olmuş 100 illiyinin qeyd edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidenti, cənab İlham Əliyevin müvafiq sərəncamında vurğulanır: “Orijinal yaradıcılıq dəst-xəttinə malik fitri istedadlı rejissor kimi Tofiq Kazımov Azərbaycan teatrının repertuarını yüksək bədii-estetik meyarlı səhnə əsərləri ilə daha da zənginləşdirmişdir. Sənətkar özünün teatr məktəbini qurmağa müvəffəq olmuş və həmin məktəb ölkə teatrını irəli apararaq ona yeni nailiyyətlər qazandırmışdır” [7].

Əməkdar jurnalist Flora Xəlilzadə rejissorun yaradıcılığı şərh edərkən qeyd edir: “Tofiq Kazımov elə bir zamanda yaradıcılığa başlamışdı ki, Azərbaycan teatrı keçid dövründə idi. O zaman səhnəyə yeni düşüncə, yeni teatr tərzinin ayaq açdığı məqamlar idi. Mədəni, estetik oyanışın bu dövründə Tofiq Kazımovun teatra gəlişi səhnəyə yeni fikir, yeni düşüncə gətirdi” [3, s.11]. Mövzu ilə bağlı teatrşünaslığa dair elmi-nəzəri mənbələrin [1; 2; 4; 6] təhlili deməyə əsas verir ki, Tofiq Kazımovun rejissorluq xüsusiyyətləri və aktyor yaradıcılığına təsiri aşağıdakı əlamətləri özündə əks etdirir:

✓ Aktyor məktəbinin inkişafı. Tofiq Kazımov aktyorların səhnədə daha təbii və səmimi olmasına çalışmışdır. O, aktyorlara obrazlarını hiss edərək, dərin psixoloji yanaşma ilə yaratmağı öyrətmişdir. “Stanislavski sistemi”ndən ilhamlanan rejissor aktyorun rola daha dərindən girməsinə və xarakteri tam mənimsəməsinə kömək etmişdir. T.Kazımov 1954-cü ildə görkəmli dramaturq İlyas Əfəndiyevin “Atayevlər ailəsində” əsərinə quruluş verməklə ötən əsrin 50-ci illərində başlayan konfliktsiz dramaturgiya meyillərindən kifayət qədər uzaq olduğunu göstərmişdir.

Nəzəri mənbələrdə qeyd olunur ki, bu tamaşa realistliyi və psixoloji dərinliyi ilə dövrün digər səhnə əsərlərindən seçilmişdir. Bu da onu deməyə əsas verir ki, T.Kazımov teatrında Ədil İskəndərovdan fərqli olaraq romantik monumentalizm ənənələri qətiyyənlə duyulmamışdır. “Atayevlər ailəsində” əsəri novator rejissorun böyük zəhməti nəticəsində teatrımıza dərindən nüfuz edərək müasirlik meyillərinin əsasını qoymuş, bununla da, XX əsrin 40-cı illərinə təsadüf edən dövrdə durğunlaşmış səhnə sənətinə 50-ci illərdə yeni bir canlanma gətirmişdir.

✓ Səhnə nitqinin və bədii ifadənin təkmilləşdirilməsi. Rejissor T.Kazımovun aktyorların səhnədə nitq mədəniyyətini və bədii ifadə vasitələrini daha da təkmilləşdirməyə yönəlmiş xüsusi məşqlər keçirməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. O, tamaşa zamanı aktyorun səsi və hərəkətləri üzərində işləyərək onların tamaşalara təsirini artırmağa çalışmışdır. Bu tamaşa Azərbaycan Dövlət Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində müxtəlif əsərlərə quruluş verən rejissor tamaşaları hazırlayaraq aktyorların bacarıqlarından səmərəli istifadə etmişdir. Müxtəlif obrazların daxili aləmini ön plana çəkərək insan fenomenini qabarıq təsvir etmiş əsərlərin səhnə yozumunda T.Kazımov həmin şərtlərə ciddi yanaşmışdır.

✓ Psixoloji teatrın gücləndirilməsi. T.Kazımovun tamaşalarında aktyorlar tərəfindən emosional dərinliyə malik obrazların canlandırıldığı mənbələrdə xüsusi diqqətə çatdırılmışdır. Onun aktyorlardan səhnədə həyatın real ritmini qoruyub saxlamalarını tələb etməsi yüksək qiymətləndirilmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, rejissorun yaradıcılığında vacib yer tutan İ.Əfəndiyevin 1964-cü ildə qələmə aldığı “Sən həmişə mənimsəsən” pyesi oxucuları Azərbaycan dramaturgiyasının parlaq gələcəyinə inandırmış və onlarda ruh yüksəkliyi yaratmışdır. Təsadüfi deyildir ki, bu əsər milli teatr tariximizdə yeni bir inkişaf dönməsinin təməlini qoymuşdur.

Dramaturqla T.Kazımovun birgə işi Azərbaycan səhnə məkanına yeniliklə səciyyələnən ruh, janr, məktəb və təfəkkür gətirmişdir. Marqlıdır ki, dramaturgiya və teatr sənətində formalaşan lirik-psixoloji üslub realist və romantik teatr məktəblərindən spesifik cəhətlərinə görə fərqlənmişdir. Bu üslubun estetik səciyyəsi, poetik xüsusiyyətləri və mahiyyəti haqqında görkəmli teatrşünas, professor İlham Rəhimlinin “Teatr sənətinin estetik prinsipləri” kitabından geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır [6, s. 132-137].

✓ Səhnə hərəkətinin və plastik ifadənin inkişaf etdirilməsi. Mövzu ilə bağlı vacib bir məqamı diqqətdən kənar qoymaq olmaz ki, T.Kazımov rejissorluq fəaliyyəti dövründə aktyorların bədən dili və səhnə plastikasını təkmilləşdirmək üçün xüsusi məşqlər tətbiq etmişdir. Rejissorun hazırladığı tamaşalarda aktyorların bədən dili və jestləri personajın xarakterini açmaqda mühüm rol oynamışdır. Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, XX yüzilliyin 60-cı illərinin ilk mövsümündən başlayaraq insanların cəmiyyətdəki real vəziyyətini yazdığı əsərlərdə göstərməyə çalışan İ.Əfəndiyev və həmin əsərlərə düzgün istiqamətdən yanaşan T.Kazımovun yaradıcılıq metodu bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənmişdir.

Rejissorun zəruri hesab etdiyi amillərdən biri aktyorun öz bacarığını səhnədə göstərməsi olmuşdur. Onun əsərlərdən bəri kök salmış, insanları tilsimləmiş teatr prinsiplərinə qarşı

çıxması, bütün diqqətini aktyorlara yönləndirməsi teatrşünaslar tərəfindən müsbət keyfiyyətlər kimi dəyərləndirilmişdir. Təhlil olunan nəzəri mənbələrdən aydın olur ki, T.Kazımov hazırladığı tamaşalarda səhnəni boşaldaraq aktyora tam sərbəstlik verməyə və seyrçinin diqqətini aktyor oyununa yönlətməyə çalışmışdır.

✓ İmprovizasiya və yaradıcılıq azadlığı. Rejissor aktyorlara müəyyən çərçivədən çıxaraq obrazlarını fərqli rakurslardan kəşf etməyə imkan yaratmağa üstünlük vermişdir. Onun aktyorları səhnədə sərbəst düşünməyə və improvizasiya etməyə təşviq etməsi də bunu sübut edən məqamlardan biridir. Buradaca ifadə edək ki, T.Kazımov rejissurasında Konstantin Stanislavskinin beş prinsipindən biri olan “başqalaşma” (özgələşmə) prinsipi də öz təzahürünü tapmışdır.

Onun tarixi pyeslərə verdiyi quruluşlar da lirik-psixoloji üslubda tərtib olunmuşdur. Təqdirəlayiq haldır ki, rejissor bu prinsipin milli formasını yaratmağa cəhd göstərmiş və buna müzəffər olmuşdur. Bu üslub janr rəngarəngliyindən kənar qalan milli teatrımızın yeni istiqamətdə inkişafına şərait yaratmışdır. Məsələ ilə əlaqədar dramaturq İ.Əfəndiyevin özünün belə bir fikri də diqqəti cəlb edir: “Tofiq Kazımov teatrda 5 əsərimi tamaşaya qoymuşdur və mən bu tamaşaların hər birində təkrar olunmayan, yeni, heyrətamiz dərəcədə rəngarəng mizanların, aktyor oyunlarının tərəvətli çalarlarını, əsərdəki sözləli mənalı, personajların təbiətindəki alicənab və ya xəbis duyğuları, örtülü xarakter cizgilərinin son dərəcə aydın, qabarıq təzahürünü görürdüm” [5, s.35].

Beləliklə, Tofiq Kazımovun rejissurası Azərbaycan səhnə sənətində yeni mərhələ yaratmışdır. O, aktyorları yalnız səhnədə rol oynamağa deyil, obrazın ruhunu duymağa və onu hiss edərək canlandırmağa yönləndirmişdir. T.Kazımov ondan öncəki daha bir qüdrətli rejissor Ə.İskəndərovdan fərqli olaraq aktyorların səhnədə büt, heykəl deyil, adi insan olduğu prinsipini gerçəkləşdirmişdir. Böyük sənətkar ənənəvi rejissorluqdan çıxaraq, rejissoru sxematik təsvir, bəsit düşüncə, eləcə də, aktyorun istedadının yükündən azad edərək pyesin səhnədə sahibinə çevirməyə müvəffəq olmuşdur. Professor Məryəm Əlizadənin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi: “zaman içində bitgin bir əsər kimi yer tutan T.Kazımovun yaradıcı irsi, təbii ki, dəyişməz, sabit bir hal və hadisə kimi artıq heç bir təsirə, dəyişikliklərə, müdaxilələrə məruz qala bilməyəcək. Dəyişə bilən yalnız bizim münasibətimizdir” [1, s.17]. Rejissorun yaratdığı tamaşalar Azərbaycan teatr sənətinin klassik nümunələri hesab edilir və bu gün də aktyor yaradıcılığının təkmilləşməsi və inkişafında mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Əlizadə, M. Azərbaycan teatrında Tofiq Kazımov fenomeni// 525-ci qəzet. – 15 iyun, 2015. – s.17.
2. Həmidova, S. Tofiq Kazımov novator rejissor kimi: [Elektron resurs]/ Yeni Azərbaycan qəzetinin internet portalı. – URL: https://www.yeniazerbaycan.az/Medeniyyet_e15791_az.html
3. Xəlilzadə, F. Həyatın rənglərini səhnəyə gətirən sənətkar// Kəsp. – 4 fevral, 2020. - s.11.
4. İsrailov, İ. Tofiq Kazımovun rejissor dərsləri/ İ. İsrailov. – Bakı: Aspoliqraf, 2013. – 231
5. Qasımova, Y. İlyas Əfəndiyevin bədii publisistikası. Dərs vəsaiti/ Y.Qasımova.– Bakı: ADPU-nəşriyyatı, 2017. – 154 s.
6. Rəhimli, İ.Ə. Azərbaycan teatrının estetik prinsipləri/ İ.Ə.Rəhimli. – Bakı: Çarşıoğlu, - 2004. – 280 s.
7. “Tofiq Kazımovun 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı: [Elektron resurs]/ Azərbaycan Prezidentinin rəsmi internet sahifəsi. – URL: <https://president.az/az/articles/view/59087/print>

**РОЛЬ РЕЖИССЕРСТВА ТОФИКА КАЗИМОВА
В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ ТВОРЧЕСТВА АКТЕРОВ***Азимзаде Тохид Ровшан оглы**Резюме*

Видный театральный режиссер и педагог Азербайджана Тофик Казымов сыграл важную роль в создании и развитии школы лирико-психологического театра в нашей стране. Он раскрывал потенциал молодых актеров, доверяя им главные роли в своих пьесах. В соответствии с поставленной в статье целью анализируется роль и значение режиссерской деятельности Т.Казимова, обладающего здоровым духом новаторства, в развитии театральной сферы. Для реализации задач исследовательской работы изучаются вопросы создания новой театральной поэтики и определения эстетических характеристик в спектаклях, поставленных режиссером. Подробно рассматривается влияние его режиссерской деятельности на развитие актерского искусства в стране, особенно его участие в процессе выявления и воспитания молодых талантов. В данной исследовательской работе обобщены особенности обогащения нашего театра благодаря новаторским подходам к сценическому творчеству и педагогической деятельности Т.Казимова, как первого художника, привнесшего все аспекты авторства в “искусство режиссуры”.

**THE ROLE OF TOFIG KAZIMOV'S DIRECTION IN THE IMPROVEMENT
OF ACTOR CREATIVITY***Azimzade Tohid Rovshan oglu**Summary*

The outstanding theater director and teacher of Azerbaijan, Tofig Kazimov, played an important role in the creation and development of the lyrical-psychological theater school in our country. He revealed the potential of young actors by entrusting them with the main roles in his performances. In accordance with the goal set in the article, the role and significance of T.Kazimov's directorial activity, which has a healthy spirit of innovation, in the development of the theater field is analyzed. In order to fulfill the objectives of the research work, the issues of creating new theatrical poetics and determining aesthetic characteristics in the performances he staged are studied. The impact of his directorial activity on the development of actor's creativity in the country, in particular, his participation in the process of discovering and cultivating young talents, are commented on in detail. This research work summarizes the features of the enrichment of our theater thanks to T.Kazimov's innovative approaches to stage creativity and pedagogical activity, as the first artist who brought all the aspects of the concept of authorship to the “art of director”.

*Rəyçi: Məmmədsəfa Qasimov, Xalq artisti, professor
Daxil olma tarixi 10 fevral 2025-ci il*

UOT:78

UŞAQ XORUNUN MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ İŞİN ƏSAS FORMA VƏ ÜSULLARI

Məmmədova Feride Fizuli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
mammadovaferide21@gmail.com

Xülasə: Uşaq xoru ilə iş metodikası müxtəlif monoqrafiyalarda, eləcə də dərslər və metodiki vəsaitlərdə geniş əksini tapmışdır. Xor ifaçılığını gənc nəslin harmonik inkişafı üçün musiqi təhsili fəaliyyətinin ən əlçatan və perspektivli formasıdır. Məqalədə uşaq xorunun məşğələlərində işin müasir forma və üsullarının əhəmiyyətli rolundan və necə tətbiq edilməsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: uşaq xoru, musiqi, məşğələ, təlim, tərbiyə

Ключевые слова: детский хор, музыка, упражнения, обучение, воспитание

Key words: children's choir, music, exercise, training, upbringing

Azərbaycan xor mədəniyyəti milli musiqi incəsənətin bir qolunu təşkil edərək böyük inkişaf yolu keçmişdir. Xor sənətinin təşəkkülü və inkişafı Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin adı ilə bağlıdır. Hələ XX əsrin əvvəllərində polifonik xor ifaçılığının inkişafına böyük diqqət yetirən dahi bəstəkar musiqi sənətinin müxtəlif sahələrində peşəkar musiqiçilər nəslinin formalaşması üçün məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur. Onun yaratdığı üç pilləli (uşaq, orta ixtisas və ali) musiqi təhsili sistemi bütövlükdə milli musiqi sənətinin tərəqqisinin əsası olmuşdur.

Xor – vokal musiqinin kollektiv ifası deməkdir. Ansambl, köklənmə xor üçün zəruri sayılan əlamətlərdir. Xor – opera, oratoriya, kantatının önəmli iştirakçısıdır. Sərbəst ansambl kimi instrumental müşayiətli və müşayiətsiz (a kapella) növləri vardır. Xorun yaratdığı obrazlı-emosional təsir digər musiqi janrlarına nisbətən daha güclüdür, çünki məhz xor ifaçılığında birlik, mübarizə, xalq gücü kimi keyfiyyətlər daha parlaq ifadə olunur: “Xor yaradıcı kollektivi olmaqla, ona rəhbərlik edən xormeysterdən böyük ustalıq tələb edir. Xor rəhbərinin xor kollektivi ilə gündəlik məşq prosesində və tədris-tərbiyə işlərində bacarıq və məharəti həlledici rol oynayır. Xormeyster iş prosesinin bütün məşqlərində bədii ifaçılıq məsələləri ilə bərabər xor kollektivinin tərbiyəsi sahəsində çoxlu problemlərlə qarşılaşır və onları təmkinlə həll etməyə qadir olmalıdır” [2, s. 6].

Xorun növlərindən biri də uşaq xorudur, tərkibinə iki əsas xor partiyası - diskant və alt partiyaları daxildir.

Uşaq xoru ilə iş metodikası müxtəlif monoqrafiyalarda, eləcə də metodiki vəsaitlərdə geniş əksini tapmışdır. Bunlara misal olaraq M.A.Rumerin “Məktəbdə musiqi ifasının öyrədilməsi metodikası”, E.Malininin redaktorluğu ilə “Uşaqların vokal inkişafı”, həmçinin S.Q.Ağayevanın “Uşaqların xor tərbiyəsi metodikası”, L.Q.Ataşiyevanın “Azərbaycan musiqisi əsasında xor ifası”, M.N.Vəlizadənin “Azərbaycanın uşaq xorlarında səs formalaşdırılması” və s. metodiki vəsaitlərini göstərmək olar.

Xor ifaçılığını gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün musiqi təhsili fəaliyyətinin ən əlçatan və perspektivli formasıdır. İfa prosesində təkcə musiqi qabiliyyətləri (duyum, ritm, yaddaş və düşünmə) formalaşmır, həm də şagirdlərin şəxsi keyfiyyətləri (təxəyyül, yaradıcılıq fəaliyyəti) inkişaf edir ki, bu da düzgün, aydın, ifadəli tələffüzün inkişafına və mədəni nitqin mənimsənilməsinə kömək edir. Xor ifaçılığını zamanı şagirdlərdə musiqini qavramaq bacarığı formalaşır. Şagirdlər musiqi əsərinin məzmununun mahiyyətini və mənasını düzgün şəkildə

canlandırmağa nail olurlar. Bu amillər, şagirdlərə musiqi istedadını təkcə müstəqil yaradıcılıqda deyil, həm də sosial və ictimai fəaliyyətdə göstərməyə imkan verir.

Məlum olduğu kimi, uşaq səslərinin qorunması mürəkkəb və məsuliyyətli işdir. Uşaqlara solo, ansambl və xalq musiqisini öyrətmək, oxumaq, onların vokal imkanlarını inkişaf etdirmək, çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi öyrətmək çox çətin işdir. Xor məşqlərini mütləq səsi açmaq üçün məşğələlərlə başlamaq lazımdır, çünki, bu məşğələlərin yüksək ifanın və oxuma vərdişlərinin əldə olunmasında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu məşğələlər dərsin əvvəlində müntəzəm olaraq həyata keçirilir və sürətli eşitmə təşkili, diqqətin konsentrasiyasını, həmçinin səs aparatını hazırlayır.

Düzgün və təmiz ifa üçün ilk növbədə uşaq xorunun üzvlərinin səslərini yoxlayıb, iki qrupa (diskant və alt) bölmək lazımdır: *“Praktiki məşğələləri bir və ya iki sətirdə yazılmış uşaq xoru üçün partituraların ifasından başlamaq daha məqsədəuyğundur. Diskant və alt partiyalarının eyni açarlarda yazılışı və fakturanın sadəliyi belə partituraların oxunuşunu və təhlilini xeyli asanlaşdırır”*[1, s. 63]. Məşğələlərdə uşaq xorunun üzvləri səsi düzgün çoxaltmağı, səs yaratmağı, hecaları, saitləri, samitləri birləşdirməyin yollarını, kulminasiyanı, ifadəni hiss etməyi öyrənirlər. Sistemli məşqlər oxuma reflekslərini inkişaf etdirir. Vokal bacarıqlar, hər hansı reflekslər kimi, təkrarlar vasitəsi ilə inkişaf etdirilir. Gərginlik səs intonasiyanın düzgünlüyünə mane olur. Bunun qarşısını almaq üçün tənəffüsün istifadəsində azadlıq və vahidliyə nail olmaq lazımdır. Vokal məşğələlər əsas oxuma bacarıqlarını möhkəmləndirməyin ən yaxşı formasıdır. Bu, uzunmüddətli və məsuliyyətli işdir. Vokal texnikasının elementlərini, onların texniki bacarıqlar dairəsini tədricən genişləndirmək lazımdır. Məşğələlər çətinlik dərəcəsinə görə seçilməli və sistemləşdirilməlidir, uşaq xorunun üzvlərinin hazırlıq səviyyəsi və fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Xorun əsası bədii-yaradıcılıq və vokal-ifaçılıq bacarıqlarının sintezinin formalaşmasına əsaslanır. Bunun üçün aşağıdakılar zəruridir:

- əsərin emosional məzmununu dərk edərək, musiqi materialını mənalı, bədii ifadəliliklə ifa etmək bacarığını inkişaf etdirmək;

- müəyyən müddət ərzində xor ifaçılığının ən zəngin ənənələrini mənimsəyərək müşayiətli və müşayiətsiz (a capella) çoxsəsli oxuma məharətini təkmilləşdirmək.

Daimi səs təlimi ilə, sistematik olaraq vokal məşqləri üzərində iş peşəkarlıq üçün ilkin şərtidir. Məlumdur ki, oxuma yalnız saitlər üzərində aparılır, ona görə də inkişaf etmək üçün səsin bütün vokal keyfiyyətləri (tembr, güc, intonasiya dəqiqliyi, registr bərabərliyi) istifadə olunur.

Xalq ifaçılığının və uşaq səsinin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, xüsusən dərsdə istifadə olunan üsullar, xüsusi vokal və xor məşqləri nəzərə alınmalıdır. Fərdi işdə oxuma bacarıqları - nəfəs alma, səsin idarə edilməsi, diksiya, oxuma tərz-i - həm kollektiv, həm də fərdi şəkildə istifadə edilməlidir. Nəfəs alma məşqləri mahnı öyrətmə metodu ilə uşağın inkişafına töhfə verməlidir.

Müasir dövrdə şagirdlərin diqqətini xor sənətinə cəlb etmək məqsədilə şagirdlərlə düzgün ünsiyyət qurmaq və ən yaxşı nəticələr əldə etmək üçün xormeysterlər ənənəvi tədris metodlarını innovativ yanaşmalarla birləşdirməlidirlər. Müasir uşaqlar davamlı inkişaf edən müasir texnologiyalar dünyasında yaşayan uşaqlardır və bu amil xor məşğələlərinin təşkilində nəzərə alınmalıdır.

Xor məşğələlərinin əsas məqsədi şagirdlərin yaş inkişafını, qabiliyyət səviyyəsini nəzərə almaqla onların vokal ifaçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməkdir.

Uşaq xorunun məşğələlərində şagirdlər aşağıdakı vokal-xor vərdişlərinə yiyələnəlidirlər:

1. Oxu nəfəsi

2. Səsin yaranması
3. Diksiya
4. Xorun kökü
5. Xorun ansambli

Təlim-tərbiyə prosesində xor yaradıcılığı əhəmiyyətli yer tutur, çünki xorla oxuma uşaq musiqi fəaliyyətinin əsas növüdür.

Uşaq xorunda şagirdlərin musiqi qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi üçün hazırlanmış metodika ümumi təhsilin tərkib hissəsi kimi onların vokal və ifaçılıq fəaliyyətini, musiqi, estetik və mənəvi mədəniyyətini təkmilləşdirir. Şagirdlərdə təkcə kollektiv ifa bacarıqlarının deyil, həmçinin gələcək sosial və ictimai fəaliyyətlərinin uğuruna töhfə verən liderlik keyfiyyətlərinin formalaşmasını qeyd etmək vacibdir.

Beləliklə, xor sənətinin öyrənilməsi onun inkişafında və müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İctimai fikrin, estetik zövqün, kollektivçilik, vətənpərvərlik, milli özünədərketmə kimi vacib mənəvi dəyərlərin formalaşmasında xor sənətinin rolu əvəzsizdir. Həm müstəqil xor əsərlərin, həm də səhnə əsərlərinin tərkibində yer alan xorlar daim xalqın, millətin, birliyin təcəssümü kimi əks olunur.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva M. Xor partiturasının oxunuşu. Bakı, "Təhsil", 2017, 214 s.
2. Mirzəyeva N. Xorşünaslıq. Bakı, "Təhsil", 2007, 127 s.
3. Rəcəbov O. Uşaqlar və mahnılar. Bakı, "İşıq", 1985, 178 s.

ОСНОВНЫЕ ФОРМЫ И МЕТОДЫ РАБОТЫ НА ЗАНЯТИЯХ ДЕТСКОГО ХОРОВОГО ПЕНИЯ

Мамедова Фериде Физули кызы
Резюме

Методика работы с детским хором нашла широкое отражение в различных монографиях, а также в учебно-методических материалах. Хоровое исполнительство является наиболее доступной и перспективной формой музыкально-просветительской деятельности для гармонического развития подрастающего поколения.

В статье говорится о важной роли современных форм и методов работы и о том, как их применять в детском хоре.

THE MAIN FORMS AND METHODS OF WORK IN CHILDREN'S CHOIRAL ACTIVITIES

Mammadova Feride Fizuli
Summary

The methodology of working with the children's choir has been widely reflected in various monographs, as well as in teaching and methodical materials. Choir performance is the most accessible and promising form of musical education activity for the harmonic development of the young generation.

The article talks about the important role of modern forms and methods of work and how to apply them in the children's choir.

Rəyçi: müəllim Məhərrəmov S.

*GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 saylı protokolu
Daxil ilma tarixi 17 yanvar 2025-ci il*

UOT:78

**FORTEPIANO SİNFİNDƏ REPERTUAR SEÇİMİNƏ DAİR
MÜASİR TƏLƏBLƏR**

Quliyeva Ülviyyə Elburus qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
ulviyye.quliyeva85@rambler.ru

Xülasə: *Fortepiano pedaqogikasının aktual problemlərindən olan repertuar seçimi pedaqoqları, musiqiçiləri daim düşündürən vacib məsələlərdəndir. Savadlı şəkildə seçilmiş repertuar pianoçunun musiqi zövqünü və estetik təsəvvürlərini düzgün formalaşdırır, onun ifaçılıq bacarıqlarını və qabiliyyətlərini səmərəli inkişaf etdirir.*

Təqdim olunmuş məqalədə fortepiano sinfində repertuar seçiminin əsas müddəaları, onun seçiminə dair verilən müasir tələblər, o cümlədən, görkəmli pianoçu-pedaqoqların araşdırılan məsələ ilə bağlı mülahizələri işıqlandırılmışdır.

Açar sözləri: fortepiano, musiqi, milli fortepiano məktəbi tədris repertuarı

Ключевые слова: фортепиано, музыка, национальная фортепианная школа, учебный репертуар

Key words: piano, music, national piano school, educational repertoire

Repertuar seçimi problemi fortepiano pedaqogikasının ən aktual problemlərindəndir. Təhsilalanın uğurlu inkişafı əksər hallarda repertuar seçimindən asılıdır. Repertuar seçiminin tələblərinə bir sıra tədris vəsaitləri, metodiki tövsiyələr və elmi-nəzəri əsərlər həsr edilmişdir. Qeyd edək ki, musiqidə repertuar (*fransızca repertoire, latınca repertorium-siyahı*) sözü geniş mənada ifa edilən əsərlər siyahısı deməkdir, adətən konkret bir artistin konsertdə ifa etdiyi musiqi əsərləri (konsert repertuarı) və yaxud tədris üçün əsərlərin (tədris-pedaqoji repertuar) müəyyən seçimidir.

Repertuar seçimi musiqiçilərin pedaqoji fəaliyyətinin ən vacib məsələlərindəndir. Onun əsasında ifaçının musiqi zövqü və estetik təsəvvürləri formalaşır, pianoçu bacarıqları və qabiliyyətləri inkişaf edirlər. Gənc musiqiçilərin səhnədəki uğurlu çıxışı əsasən savadlı şəkildə seçilmiş əsərlərdən, yəni, pedaqoqların öz fəaliyyətinə peşəkar yanaşmasından asılıdır. Hər bir tələbə üçün ən səmərəli inkişaf yolunun müəyyən edilməsində repertuarın düzgün seçimi olduqca vacibdir.

Repertuar tərtibatı zamanı musiqinin şəxsiyyətə olan mənəvi-tərbiyəvi təsirini də nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Professor S.Qurbanəliyeva öz “Şəxsiyyət və musiqi” adlı kitabında buna dair fikirlər irəli sürür: “*Şagirdlər ideyaca sönük, bayağı musiqidən qorunmalıdırlar. Onlar elə musiqi əsərləri ilə tanış edilməlidirlər ki, yüksək bədii zövq və nəcib insani sifətlər aşılamağa qadir olsun*” [1, s. 129].

Repertuar tərtib edilərkən pedaqoqlar fortepiano üzrə təhsilin bir sıra spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar. Məlumdur ki, fortepiano ifaçılığı üzrə təhsil alan şagird və ya tələbələrin tədris prosesi təhsil illəri ərzində onların inkişafını planlaşdıran fərdi plan əsasında həyata keçirilir. Bu plan tərtib olunarkən musiqi təlimi prinsiplərinə (müvafiqlik, ardıcılıq və s.) riayət olunmalıdır. Hər bir tələbənin proqramına üslub və janr xüsusiyyətlərinə görə fərqli əsərlər daxil edilməsi məqsədəuyğundur. Tələbənin bütün gücünün gərginləşməsinə tələb edən çətin əsərlər ilə yanaşı, tədris planına onun üçün asan və tez öyrənilən əsərlər də daxil edilir.

Repertuar seçərkən, pedaqoq məqsəd və vəzifələrini dəqiq müəyyən etməli, hər bir əsərin nə üçün seçilməsini bilməlidir. Musiqi fəaliyyətinin növü (tədris prosesi, konsert, festival, yaxud müsabiqə) repertuar seçimini müəyyən edir.

Musiqi materialının seçimində musiqçinin formalaşmasına güclü təsir göstərən onun ideya-emosional məzmunu əsas meyar hesab edilir. Bununla əlaqədar tədqiqatlarda musiqi repertuarının seçimində aşağıdakı meyar və prinsiplər xüsusilə vurğulanır:

1) bədiilik və maraq, pedaqoji məqsədyönlülük və tərbiyəvi məsələlərin nəzərə alınması meyarı;

2) müstəqil fəaliyyətin planlaşdırılması prinsipi;

3) yüksək bədii əhəmiyyət, təhsilalanın fərdi xüsusiyyətlərinin (bilik və bacarıqlarının, texniki hazırlıqlarının və s.) nəzərə alınması.

Tələbənin ifasında çatışmayan keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə şərait yaradan, onun musiqi dünyagörüşünü genişləndirən, alətin hərtərəfli mənimsənilməsinin inkişaf etdirilməsinə köməklik edən əsərlərin tədris repertuarına daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Repertuar seçiminin mahiyyəti haqqında görkəmli pianoçu, pedaqoq və ictimai xadim A.B.Qoldenveyzer (1875-1961) tövsiyə edirdi: “*Əgər ifaçı klassik musiqiyə çox meyllidirsə, ona müasir repertuar, əgər o müasir repertuara meyllidirsə, o zaman ona klassik musiqi vermək lazımdır*” [3, s. 22].

Repertuar seçimi zamanı pianistik və musiqi məsələləri ilə yanaşı tələbənin xasiyyətinin özəllikləri, yəni, onun intellekti, artistizmi, temperamenti, mənəvi keyfiyyətləri, meylləri də nəzərə alınmalıdır: “*Tələbəyə fərdi yanaşma eyni zamanda pedaqoji ustalığa bir yoldur*” [3, s. 22]. Məsələn, asta və ləng tələbəyə emosional və hərəkətli əsər verilərsə, uğur əldə etmək şübhə doğuracaqdır. Lakin sinifdə bu cür əsərlər ifa etmək məqsədəuyğun olar. Konsertə isə daha da asta ifa edilən əsərlər təqdim edilməlidir.

Beləliklə, fortepiano sinfində repertuar seçiminin əsas prinsiplərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək etmək olar:

1. Musiqi bacarıqlarının nəzərə alınması (musiqi eşitmə, ritm hissi, musiqi yaddaşı);

2. Fərdi psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması (diqqət, məntiqi düşünmə, reaksiya, temperament və s.);

3. Repertuarın təhsilalanın yaşı ilə uzlaşması, yəni təhsilalanın psixoloji-pedaqoji yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması;

4. Seçilmiş repertuarın mövcud proqram tələblərinə uyğunluğu. Məlumdur ki, proqram tələbləri əsasında repertuara polifonik, iri həcmli əsərlər, etüdlər, müxtəlif xarakterli pyeslər daxil olunur.

5. Sisemlilik prinsipi. Musiqi materialının tədrisən mürəkkəbləşmə prinsipi üzrə seçilməsi təhsilalanın həm ifaçı texnikasının, həm də musiqi təfəkkürünün paralel inkişafı üçün şərait yaradır.

Repertuar seçiminin başlanğıc mərhələsində hər bir tələbə üçün əsərlərin mürəkkəbliyinin optimal səviyyəsini təyin etmək lazımdır. Bu məsələ ilə əlaqədar tanınmış pianoçu-pedaqoqlar pedaqoji repertuarın çətinliyi baxımdan həddindən artıq çətin və həddindən artıq asan əsərdən çəkinməyi tövsiyə edirlər. Təssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu hal pedaqoq fəaliyyətinin ən geniş yayılmış səhvlərindəndir. Çətin əsərlər ifaçının ruhunu yorur, uğursuz çıxışlar nəticəsində psixoloji zədə halları yaranır. Bütövlükdə, çətinlik səviyyəsinə görə tələbələrə repertuarı onların indiki imkanlarından bir az yuxarı olan əsərlərdən ibarət olmalıdır: “*Repertuar seçimində əsasən bədii və pianistik məsələlərin tədrisən mürəkkəbləşmə prinsipi üstünlük təşkil etməlidir*” [4, s. 74].

İş prosesinin nəticəyönlü təşkilinə köməklik edən müxtəlif yollar, metodlar axtarmaq lazımdır. Buna misal olaraq pedaqoqun hər bir əsərin öyrənilməsinə dəqiq müddətin təyin etməsini qeyd etmək olar. Bütün repertuarı aylara, və yaxud həftələrə bölmək, işə daha çətin əsərlərdən başlamaq lazımdır. Əsərlər bütün xırdalıqlar ilə işləndiyi üçün bu cür yerləşdirmə bütün proqramı “əldə saxlamağa” kömək edir və ifa keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir.

Pedaqoq tələbələrdə fortepiano sinfində təhsilə müsbət münasibət formalaşdırmalı və məşğələlərin musiqi bacarıqlarının inkişafı üçün impuls olmasına nail olmalıdır. Bunun üçün repertuar seçimi əsas faktordur. Maraqlı tədris proqramı tələbələrdə məşğələlər üçün əlavə stimula ola bilər. Pedaqoji təcrübənin öyrənilməsi göstərir ki, bəzən pedaqoqlar tədris repertuarını yeniləmədən sevimli və təcrübədə sınaq edilmiş əsərləri istifadə edirlər. Məsələn, caz, müasir, az tanınan klassik musiqi nümunələrini repertuara daxil etməzlər. Proqram seçimi məsələsinə yaradıcı formada yanaşmaq, yəni daima repertuar siyahısını yeniləmək daha məqsəduyğun olardı. Pedaqoqlar nəzərə almalıdırlar ki, gənc musiqiçi-ifaçılar nəsli gənc bəstəkarların musiqilərinin yeniliyi, qeyri-ədiliyi tez cəlb edir. Müasir və az tanınan bəstəkarların əsərlərinin üzərində iş prosesi faydalıdır, çünki təfsir nümunələri hələ formalaşmamışdır, bu vəziyyət isə dərslər prosesində yaradıcı axtarış atmosferinin (temp seçimi, xarakter, pedalizasiya və s.) yaranmasına köməklik edir.

Məşhur klassik əsərlər üzərində işləyərkən pedaqoq və tələbələr ifa ənənələrinə, nəşrlərin qeydlərinə əsaslanırlar. Bütün bunlar yaradıcı təşəbbüsün göstərilməsini bir qədər ləngidir. Buna görə də, məşhur olmayan əsərlərin öyrənilməsi ifaçı və pedaqoqlara öz təfsir yollarını axtarmaq üçün geniş imkanlar açır. Qeyd etmək lazımdır ki, az ifa olunan əsərlərdən ibarət proqram daha effektiv görünür. Lakin uyğun əsərlərin axtarışı böyük pedaqoji səylər tələb edir. Müasir bəstəkarların əsərləri üzərində iş prosesi tələbələrdə yaradıcı təxəyyülün, fantaziyanın təbii inkişafına köməklik edir.

Beləliklə, tələbələrin repertuarı hər şeydən öncə maraqlı, müxtəlif və ifa baxımından əlverişli olmalıdır.

Müasir dövrdə repertuar seçimi prosesində ənənəvi ədəbiyyat ilə yanaşı, audio və videoyazılar ilə iş aparılır. İKT-dən istifadə əsərin estetikasını dərk etməyə kömək edərək, onun musiqili-səhnə təzahürünə bir açar olur.

Fortepiano sinfində ənənəvi bədii repertuar dünya klassik irs nümunələrindən, xalq musiqisinin müxtəlif aranjanıman və işləmələrindən, müasir akademik musiqi əsərlərindən ibarət olur. Hal-hazırkı dövrdə bu siyahıya müəllimlər əminliklə caz və estrada pyesləri əlavə edirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, repertuar tərtib edilərkən bu cərəyanların uzlaşması təhsilətin potensialının tam açılmasına səbəb olur və gənc musiqiçidə müxtəlif dövr və fərqli üslublara aid ən yaxşı nümunələrinə marağı formalaşdırır.

Təcrübə göstərir ki, müasir gənclik əsasən pop və rok musiqi, musiqili-əyləncəli proqramların, internet kanallarının yayımı ilə maraqlanır. Lakin, bununla belə, məhz klassik musiqi mədəni-estetik hisslərə, fəal düşünməyə həvəsləndirir. Məşhur Amerika pianoçusu Van Klibern (1934-2013) "Ölənədək sizin dostunuz" adlı müsahibəsində klassik musiqi haqqda demişdir: "Onun səslənməsinə tək surf musiqili məna deyil, həmçinin, nə vaxt və harada yaşamasından asılı olmayaraq bütün insanlara aydın olan ümumbəşər dəyərlər qoyulmuşdur"[7].

Klassiklərin əsərlərində yüksək mədəniyyət, zövq hissi inkişaf etdirilir. İ.S.Bax, İ.Haydn, V.A.Motsart, L.V.Bethoven kimi musiqi dahilərinin yaradıcılıq irsinin öyrənilməsi ifaçılıq ustalığının inkişaf etdirilməsində qiymətli vasitədir. Polifonik və iri həcmli əsərlərdən başqa pedaqoji repertuarın əhəmiyyətli hissəsini kiçik həcmli əsərlər tutur. Müxtəlif yaş qruplarına aid olan pianoçular böyük məmnuniyyətlə kiçik həcmli əsər üzərində iş aparırlar. Tədqiqatlarda bunun səbəbləri aşağıdakı kimi izah olunur:

- rahat format (kiçik forma) xarakter və obraz müxtəlifliyi;
- zəngin üslubi və janr müxtəlifliyi;
- bu cür əsərlərdən konsertlərdə istifadə etmək imkanı.

Qısa bir tarixi zaman ərzində inkişaf yolu keçərək müasir bədii yaradıcılıq zirvəsinə ucalan Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti dünya fortepiano musiqisinin zəngin repertuarına

öz bənzərsiz tövhələrini vermişdir. Professor Tərhan Seyidov (1943-2023) “XX əsrin fortepiano mədəniyyəti: pedaqogika, ifaçılıq və bəstəkarlıq yaradıcılığı” kitabında yazır: “Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığında fortepiano musiqisi cəsarətli axtarışların, eksperimentlərin və yeni məsələlərin həlli üçün laboratoriyaya çevrilərək, Avropa musiqisinin ən yaxşı ənənələrini mənimsəmişdir. Azərbaycan fortepiano musiqisi mövcud olduğu qısa bir müddət ərzində intonasiya quruluşu, harmoniya, ritmika, forma təşkili, faktura və digər üslub komponentlərinə görə məhsuldar təkamül yolu keçmişdir” [2, s. 3].

Milli ənənələr və klassik janrların səciyyəvi cəhətlərinin uğurlu sintezinin nümunəsi olan Azərbaycan bəstəkarlarının fortepiano əsərlərinin tədris repertuarına daxil edilməsi müasir dövrün vacib tələblərindəndir.

Beləliklə, fortepiano sinfində repertuarın düzgün seçimi fortepiano müəlliminin qarşısında duran əsas vəzifələrdəndir. Fərdi yanaşma, əlçatanlıq, müxtəliflik prinsiplərinin tətbiqi ilə pedaqoq tələbədə fortepiano ifaçılığının hərtərəfli, keyfiyyətli mənimsənilməsi, onda dərslərə yüksək marağının olması üçün əlverişli şərait yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Adiloğlu”, 2010, 160 s.
2. Seyidov T. XX əsrin Azərbaycan fortepiano mədəniyyəti. Bakı, “Təhsil”, 2016, 336 s.

Rus dilində:

3. Вопросы фортепианной педагогики. Сборник статей. Под общ. ред. В. Натансона. Москва, “Музыка”, 1967, 239 с.
4. Милич Б.Е. Воспитание ученика-пианиста. Москва, “Кифара”, 2002, 183 с.

Saytoqrafiya:

5. Azərbaycan Milli Kitabxanası [URL:https://www.millikitabxana.az/](https://www.millikitabxana.az/)
6. “Musiqi dünyası” Azərbaycan Beynəlxalq Elektron Elmi Musiqi Jurnalı [URL:http://www.musiqi-dunya.az](http://www.musiqi-dunya.az)
7. “Столетие” - Информационно-аналитическое издание фонда исторической перспективы. Интернет-газета [URL:https://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/van_klibern_vash_drug_do_konca_zhizni.htm](https://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/van_klibern_vash_drug_do_konca_zhizni.htm)

СОВРЕМЕННЫЕ ТРЕБОВАНИЯ К ПОДБОРУ РЕПЕРТУАРА В КЛАССЕ ФОРТЕПИАНО

Кулиева Ульвия Елбрус кызы

Резюме

Выбор репертуара, являющийся одной из актуальных проблем фортепианной педагогики, является важным вопросом, над которым постоянно задумываются преподаватели и музыканты. Грамотно подобранный репертуар формирует музыкальный вкус и эстетические представления пианиста, развивает его исполнительское мастерство и способности.

В представленной статье освещены основные положения подбора репертуара по классу фортепиано, современные требования к его подбору, а также рассуждения выдающихся пианистов-педагогов относительно исследуемого вопроса.

**MODERN REQUIREMENTS FOR THE SELECTION OF REPERTORY IN
THE PIANO CLASS**

Khulieva Ulviyya Elbrus

Summary

The choice of repertoire, which is one of the current problems of piano pedagogy, is an important issue that teachers and musicians constantly think about. A properly selected repertoire forms the musical taste and aesthetic ideas of the pianist, develops his performing skills and abilities.

The presented article covers the basic principles of selecting a repertoire for a piano class, the modern requirements for its selection, as well as considerations of outstanding pianist-teachers regarding the issue under study.

Rəyçi:baş müəllim Şabanova S.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 17 yanvar 2025-ci il

UOT:78

MƏKTƏBLİLƏRİN MUSIQI TƏRBIYƏSİNDƏ FIKRƏT ƏMİROVUN UŞAQ MUSIQISINDƏN İSTİFADƏNİN YERİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Şabanova Sevil Ağaəli qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
sevil.sabanova@gdu.edu.az

Xülasə: *Dünyaşöhrətli Azərbaycan bəstəkarı Fikrət Əmirov Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin aparıcı simalarından biridir. Bəstəkar musiqinin müxtəlif janrlarında əbədiyaşar sənət əsərləri yaratmışdır. Onun opera və baletləri, simfonik, kamera-instrumental, vokal əsərləri, uşaqlar üçün yazdığı əsərlər milli musiqi xəzinəmizi zənginləşdirmişdir.*

Məqalədə Fikrət Əmirovun uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin məktəblilərin musiqi tərbiyəsində istifadənin yeri və əhəmiyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: bəstəkar, uşaq musiqi, məktəbli, musiqi tərbiyəsi

Ключевые слова: композитор, детская музыка, школьник, музыкальное образование

Key words: composer, children's music, schoolboy, music education

Görkəmli bəstəkar Fikrət Əmirovun yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan musiqi tarixinin ən parlaq səhifələrindəndir. Bəstəkarın yaradıcılıq ideyaları, fikirləri geniş dinləyici auditoriyasına ünvanlanmışdır. “*Mən həmişə arzulamışam ki, Azərbaycan musiqisi Yer kürəsinin hər bir nöqtəsində səslənsin. Çünki xalqın musiqisi ilə onun özü haqqında fikir yaratmaq olar. Əgər mən bütün həyatımın bu arzusunun qismən də olsa həyata keçirə bilsəm özümü xoşbəxt sanardım*” [1, s. 79] söyləyən bəstəkarın arzuları sağlığında ikən həyata keçmişdir.

Azərbaycanın dahi bəstəkarı Üzeyir Hacıbəylinin ənənələrini davam etdirərək bəstəkar daima milli musiqi elementlərinin klassik musiqi irsinin ənənələri ilə uyğunlaşdırmışdır.

Yaradıcılığında daim yeni yollar axtaran bəstəkar forma və ifadə vasitələrinə görə novator əsərlər yazmışdır. Hər şeydən əvvəl, o, Azərbaycan musiqi tarixinə iki janrın – simfonik muğam və muğam-poema janrlarının yaradıcısı, Azərbaycanda ilk lirik-psixoloji operanın, ilk instrumental konsertin müəllifi kimi daxil olmuşdur. Artıq bunların adından xalq musiqi yaradıcılığının üzvi surətdə klassik formalara tətbiq olunduğu özünü aydın göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Fikrət Əmirovun 100 illik yubileyi beynəlxalq miqyasda geniş qeyd edilmiş, bəstəkarın yaradıcılığına həsr olunmuş yeni nəşrlər işıq üzünə görmüşdür [7].

Bəstəkar milli musiqi zəminində müasir əsərlər yaratmaq üçün xalq musiqisini dərinləndirən bilməyi və sevməyi vacib amil hesab edirdi. O, bu cəhəti musiqinin inkişafı və milli musiqinin ümumbəşəri mahiyyət əldə etməsi üçün yeganə yol hesab edirdi.

Fikrət Əmirovun yaradıcılığında milli xüsusiyyət çox parlaq şəkildə özünü birüzə verir. Lakin milli xalq musiqisinin ilk mənbələri ilə yaxınlığına baxmayaraq, Əmirov heç zaman onları olduğu kimi köçürmür, əksinə öz fərdi yolunu, öz fərdi həllini tapmağa çalışır. Bəstəkara xas olan orijinal üslub da məhz bu xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Bəstəkarın uşaq mahnıları, uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş fortepiano əsərləri məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, uşaq mövzusu Azərbaycan yazıçılarının, şairlərinin, rəssamlarının, bəstəkarlarının yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Azərbaycan peşəkar bəstəkarlıq

məktəbinin banisi Üzeyir Hacıbəylinin əsasını qoyduğu ənənələri uğurla davam etdirən bəstəkarlardan A.Zeynallının “Uşaq süitəsi”, fortepiano üçün E. Nəzirovanın “Beş uşaq pyesi”, Q.Qarayev “6 uşaq pyesi”, C.Hacıyevin “Uşaq guşəsi” silsiləsi, F.Əmirov “12 miniatür”, “Uşaq lövhələri”, T.Quliyev “Cəmilənin albomu” və s. məcmuələri tədris prosesində geniş yer tutur.

Azərbaycan bəstəkarları balet musiqisi sahəsində də uşaqlar üçün bir sıra əsərlər yaratmışlar. İlk dəfə uşaq baleti janrına Ə.Abbasov müraciət edərək 1965-ci ildə “Qaraca qız” uşaq baletini yazmışdır. Uşaqlar arasında İ.Məmmədovun “Tülkü və Alabaş” opera-baleti çox məşhurdur.

Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq operalarından S.Hacıbəyovun “İsgəndər və çoban”, N.Əliverbəyovun “Cırtan” operalarını və s. Bu kimi rəngarəng əsərləri qeyd etmək olar.

Bəstəkarların yaradıcılığında uşaqlar üçün yazılmış musiqi sahəsində daha çox uşaq mahnıları janrı təmsil olunmuşdur. Bu janra müraciət edən bəstəkarlardan Fikrət Əmirovun, Səid Rüstəmovun, Ağabacı Rzayevanın, Qəmbər Hüseynlinin, Cahangir Cahangirovun, Oqtay Zülfüqarovun, Rəşid Şəfəqin, Oqtay Rəcəbovun və başqalarının adlarını göstərmək olar.

F.Əmirovun yaradıcılığında uşaq musiqisi əhəmiyyətli yer tutur. Bəstəkarın uşaqlar üçün yazdığı əsərləri tədris və konsert repertuarlarında vacib yer tutur.

Fikrət Əmirovun uşaq mahnılarından “Bizim həyat”, “Qatar”, “Quzum”, “Bahar gəlir” və s. xüsusi diqqətə layiqdir. Öz yaradıcılığında uşaq mövzusunda müraciət edən bəstəkar öz fərdi dəst-xəttinə sadıq qalaraq eyni zamanda uşaqlarla anlaşılıq bir dildə danışır, konkret obrazlar yaradır. Ətraf aləmin parlaq, dəqiq cizgilərlə təsviri F.Əmirovun uşaq mahnılarına xas olan əsas xüsusiyyətdir və məhz bu keyfiyyət uşaq təfəkkürü üçün çox səciyyəvidir. Məlumdur ki, uşaqlar dünyanı işıqlı boyalarda görürlər. F.Əmirovun günəş işığı saçan melodiyasının şən əhval-ruhiyyəli olması uşaq həyatına aid lövhələri dəqiq, real surətdə əks etdirməyə, uşaq psixologiyasını dərinlən açmağa imkan verir.

F.Əmirovun uşaq mahnıları həyatsevər hisslərlə zəngindir. Onlarda uşaqlara xas olan coşğun şənlik, xoşbəxt təbəssüm, yeniyetmə şıltaqlığı və yumor, romantik xəyallar və düşüncələr öz parlaq təəcəssümünü tapır.

F.Əmirovun mahnıları həyatsevər hisslərlə zəngindir. Onlarda uşaqlara xas olan coşğun şənlik, xoşbəxt təbəssüm, yeniyetmə şıltaqlığı və yumor, romantik xəyallar və düşüncələr öz parlaq təəcəssümünü tapır.

F.Əmirovun mahnıları həm kiçikyaşlı uşaqlar həm də məktəblilər tərəfindən sevilərək ifa olunur. Onun uşaq mahnılarının mövzusu çox rəngarəngdir. Bəstəkar uşaq dünyasının ən müxtəlif tərəflərini əks etdirir, eyni zamanda, uşaqların təsəvvüründə canlandırılan böyüklərin həyatını işıqlandırır.

F.Əmirov müxtəlif fortepiano janrlarında bir çox əsərlər yaratmışdır. O, musiqi məktəbinin şagirdləri üçün nəzərdə tutulmuş əsərlərlə yanaşı, pianoçudan ustalıq tələb edən daha mürəkkəb əsərlər də yazmışdır. Bəstəkarın fortepiano əsərlərində onun orijinal yaradıcılığı üçün ən səciyyəvi cəhətlər özünü qabarıq göstərir. Bu, səs palitrasının rəngarəngliyi və ahəngdarlığı, melodiyanın parlaqlığı, musiqinin dərin milli kökləri və demokratizmdir. F.Əmirovun fortepiano əsərləri həm peşəkar musiqiçilər tərəfindən, həm də geniş dinləyici auditoriyası tərəfindən sevilir.

F.Əmirovun fortepiano əsərlərinin spesifik cəhətlərindən danışarkən onların yüksək bədiiliyini, aydın nəzərə çarpan melodik və struktur bitkinliyini, məqam, harmoniya dilinin ifadəliyini qeyd etmək lazımdır. Bütün bunlar bəstəkarın istedadına xas olan yüksək bədiiyin və ürəkdən gələn emosional ifadə ilhamının məhsuludur. Həm azyaşlı uşaqlar üçün “12 uşaq pyesi” silsiləsindən olan yüngül kiçik pyesləri, həm də “Ekspromt” tipli ciddi əsərləri təbii

planizminə, maraqlı və eyni zamanda barmaqlara yaxşı yatan faktura və ritmika həllinə görə fərqlənir.

F.Əmirovun uşaqlara ünvanlanmış fortepiano pyesləri həm bədii, həm də pedaqoji baxımdan çox qiymətli materialdır. Bu material üzərində işləyən gənc ifaçılarda musiqinin məzmununa emosional tərzdə münasibət bildirmək kimi çox vacib olan qabiliyyət inkişaf etdirilir.

Bəstəkarın fortepiano üçün yazdığı əsərlərdən “12 miniatür” (1954), “Altı uşaq pyesi” (1955), “Uşaq lövhələri” (1957) məcmuələri tədris prosesində, məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında geniş yer tutur.

F.Əmirov müəyyən dövrdə yazdığı kiçik fortepiano pyeslərini sonrakı illərdə silsilə şəkildə nəşr etdirir. Bəstəkar bu əsərlərində uşaq aləmini böyük həssaslıqla ifadə etmişdir.

On iki müxtəlif xarakterli kiçik pyesdən ibarət olan “Uşaq lövhələri” olduqca lakonik, yığcam silsilədir. Bu pyeslər melodiyanın aydınlığı və fakturanın sadəliyi, obraz rəngarəngliyi, melodik, harmonik və ritmik ifadəliyi ilə seçilir. Məcmuədəki pyeslərin əksəriyyəti lirik xarakterlidir. Bu da bəstəkarın fərdi üslubu ilə bağlıdır. “12 miniatür” məcmuəsi “Uşaq lövhələri”nə obraz və janr baxımından yaxındır və uşaq musiqisinə xas olan obrazlar burada daha dərin, hərtərəfli və parlaq əksini tapmışdır.

F.Əmirov “Musiqi tərbiyə vasitəsidir” adlı elmi məqaləsində yazırdı: *“Uşaqlar və gənclər bizim gələcəyimiz, ümidimizdir. Sabahın böyük bəstəkarı və musiqişünası onları arasında çıxacaqdır. Ona görə də şagirdlərə çox yeksək tələblə yanaşmaq, onları xarici ölkələrin bəzi bayağı və şit musiqisindən uzaqlaşdırmaq, böyük ideyalar və fikirlər aşılardan musiqinin incəliklərini öyrətmək, hərtərəfli inkişaf etmiş çox mədəni adamlar yetişdirmək – estetik tərbiyədə ən ümdə məsələlərdir”* [2, s. 40].

Ümumtəhsil məktəbinin “Musiqi” dərslərində F.Əmirovun əsərlərinə verilən yeri cədvəl şəkildə göstərik:

/s	Əsərin adı	Dərsin mövzusu	Sınıf	Dərsliyin müəllifləri
.	“Sevil operasından “Lay-lay”	“Mahnının melodiyası və mətni”	IV	Rəcəbova N., Quliyeva Ş., Əliyeva Z. Ümumtəhsil məktəblərinin 4-cü sınıfları üçün “Musiqi” fənni üzrə dərsliyi. Bakı, Şərq-Qərb, 2023, 80 s.
.	“Nizami” simfoniyası	“Musiqidə və təsviri incəsənətdə Nizami Gəncəvi obrazı”	V	O.Rəcəbov., Kazımov N., İmanova O., Axundova Y. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sınıfları üçün “Musiqi” fənni üzrə dərsliyi. Bakı, Təhsil, 2024, 80 s.
.	“Sevil operasından Sevilin ariyası”	“Musiqidə təzadlılıq”	VI	Rəcəbov O., Kazımov N., Hüseynova L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6- cı sınıfları üçün “Musiqi” fənni üzrə dərsliyi. Bakı, Təhsil, 2021, 112 s.
.	“Sevil” operasının II pərdəsindən Sevilin etiraz ariyası”	“Müxtəlif dövrələrdə mahnılarımızda qadın obrazları”	VI	Rəcəbov O., Kazımov N., Hüseynova L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6- cı sınıfları üçün “Musiqi” fənni üzrə dərsliyi. Bakı, Təhsil, 2021, 112 s.
.	“Kürd-Ovşarı simfonik muğamından bir parça”	“Azərbayca n muğamları və simfonik orkestr”		Rəcəbov O., Kazımov N., Hüseynova L. Ümumtəhsil məktəblərinin 6- cı sınıfları üçün “Musiqi” fənni üzrə

			VI	dərslıyi.Bakı, Təhsil, 2021, 112 s.
.	“Kor ərəbin mahnısı”	“Dram tamaşaları və musiqi obrazı”	VII	Rəcəbov O.,Kazımov N.,Babayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslıyi. Bakı, Təhsil, 2022, 96 s.
.	“Sevil operasından Lay-lay”	“Xalq və bəstəkar mahnılarının laylay xarakteri”	VII	Rəcəbov O.,Kazımov N.,Babayeva A. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslıyi. Bakı, Təhsil, 2022, 96 s.
.	“Şur simfonik-muğamından Maye-şur”	“Bəstəkar F.Əmirov və simfonik muğamlar”	VIII	Rəcəbov O., Kazımov N., Hidayətova F. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinifləri üçün “Musiqi” fənni üzrə dərslıyi.Bakı, Təhsil, 2019, 96 s.

Beləliklə, tədris prosesində Fikrət Əmirovun uşaq musiqisindən istifadə məktəblilərin musiqi tərbiyəsi və musiqi inkişafında mühüm rol oynayır. Musiqinin bütün janrlarına müraciət edən bəstəkarın əsərləri öz bədii məzmunu, etik əhəmiyyəti, yüksək fəlsəfi və psixoloji cəhətləri ilə müasir dövrdə də öz aktuallığını itirmir.

Ədəbiyyat

1. Əmirov F. Biblioqrafiya. Tərtib edən M. Vəliyeva, Elmi redaktor K. Tahirov Bakı, Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2022, 496 s.
2. Əmirov F. Musiqi aləmində. Bakı, “Gənclik”, 1983, 267 s.
3. Qurbanəliyeva S. Şəxsiyyət və musiqi. Bakı, “Adiloğlu”, 2010, 160 s.
4. Qasımova S., Abdullayeva Z. Fikrət Əmirov. Bakı, “Nağıl evi”, 2004, 210 s.
5. Mehdiyeva S. Fikrət Əmirov yaradıcılığının üslub xüsusiyyətləri. Sənətşünaslıq namizədi, dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2003, 23 s.
6. Təhmirazqızı S. Fikrət Əmirov. Bakı, “Aspoliqraf”, 2012, 400 s.

İnternet resursları:

7. “Fikrət Əmirovun 100 illik yubileyi”. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı. 15 mart 2022 il Elektron resurs/URL:https://president.az/az/articles/view/55625

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДЕТСКОЙ МУЗЫКИ ФИКРЕТА АМИРОВА В МУЗЫКАЛЬНОМ ВОСПИТАНИИ ШКОЛЬНИКОВ

Шабанова Севиль

Резюме

Всемирно известный азербайджанский композитор Фикрет Амиров является одним из ведущих деятелей национальной музыкальной культуры Азербайджана. Композитор создал бессмертные произведения искусства в различных музыкальных жанрах. Его оперы и балеты, симфонические, камерно-инструментальные, вокальные произведения, а также произведения, написанные для детей, обогатили нашу национальную музыкальную сокровищницу.

В статье рассматривается место и значение использования детских произведений Фикрета Амирова в музыкальном воспитании школьников.

**THE PLACE AND SIGNIFICANCE OF USING CHILDREN'S
MUSIC BY FIKRAT AMIROV IN MUSIC EDUCATION OF
SCHOOL CHILDREN**

Shabanova Sevil

Summary

The world-famous Azerbaijani composer Fikret Amirov is one of the leading figures of the national musical culture of Azerbaijan. The composer created eternal works of art in various genres of music. His operas and ballets, symphonic, chamber-instrumental, vocal works, works written for children have enriched our national musical treasury.

The article examines the place and importance of using Fikret Amirov's works for children in the musical education of schoolchildren.

Rəyçi : müəllim Məmmədova F.

GDU-nun "Musiqi fənləri" kafedrasının 28 oktyabr 2024-cü il tarixli kafedra iclasın 5 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 27 yanvar 2025-ci il

MUZEY PEDAQOQİKASI

Verdiyeva Esmira Hüseyin qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
esmiraverdiyeva@mail.ru

Xülasə: Digər elmlər kimi, muzeyşünaslığın da özünəməxsus quruluşu mövcuddur. O, tarixilik, nəzəriyyə, mənbəşünaslıq və tətbiqi sahəni əhatə edir. Bunların hər biri qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və əvvəlki ilə sonrakıları müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, muzey işinin tarixini öyrənmək üçün nəzəri məsələlər, ayrı-ayrı mənbələr və tətbiq prosesinin tədqiqat üsullarının muzeylərdə müzakirəsi və tətbiqin özü çox əhəmiyyətli bir mərhələdir. Deməli, nəzəri problemlər tarix, mənbələr və tətbiq kimi kompleksdən ibarətdir. Məlum bir həqiqətdir ki, muzey işinin sistemli, elmi səpkidə aparılmasında digər sahələr kimi muzey pedaqogikasının da rolu əhəmiyyətlidir. Muzey ekspozisiyasının proyekt tərtibatını 3 mərhələyə ayırmaq olar: Elmi, Bədii, Texniki

Açar sözlər: Ekspozisiya, material, ədəbiyyat

Key words: Экспозиция, материал, литература

Ключевые слова: Экспозиция, материалы, литература

Muzey pedaqogikası

Elmi mərhələdə muzeyin ümumi yaranması haqqında ideyalar hazırlanır. Bədii mərhələdə muzeyin planı, xəritəsi hazırlanır. Texniki mərhələdə isə muzeyin iş layihəsi hazırlanır.

Ekspozisiyanın elmi proyektinin hazırlanması mərhələsində ekspozisiyaya aid olan materiallar və ədəbiyyatlar öyrənilir. Ekspozisiyanın məqsədi və vəzifələri dəqiqləşdirilir. Və yaxud ekspozisiyanın tematik proyektini hazırlanır.

Ekspozisiyanın bədii proyektinin hazırlanması prosesində hər bir eksponatın yerləşdirilməsi, estetik qaydalara uyğun tərtibatı işlənir. Lazım gəldikdə eksponatlara audio-video əlavələr də oluna bilər.

Ekspozisiyanın texniki dizayn mərhələsi isə proyektin tam hazır mərhələsi hesab oluna bilər. Burada ən xırda detallar işlənir və texniki məqamlar işlənir. Eyni zamanda ekspozisiyanın dəqiq dəyəri göstərilir – montaj işi, material seçimi, eksponatların dəyəri və s. nəzərə alınır.

Ekspozisiya latın sözü olub “ekspositio” sərgiləmək, göstərmək kimi tərcümə olunur və xüsusi əşyaların geniş obyektlərdə sərgilənməsi anlamında işlənir. Muzey ekspozisiyası muzey fəaliyyətinin əsas hissəsini təşkil edir. Muzey ekspozisiyası bir qayda olaraq iki formada olur: müvəqqəti və sabit. Ekspozisiya işi muzey fəaliyyətinin əsasını təşkil edib ekspozisiyanın montaj, qurulma, demontaj, eksponatların ümumi vəziyyəti və onların yerləşməsinə nəzarət edir.

Ekspozisiya ilə sərgi anlayışı fərqlidir. Belə ki, ekspozisiya daim bir məkanda sərgilənən predmetlər məcmusu hesab edildiyi halda sərgi müvəqqəti bir zaman müddətində sərgilənən əşyalar anlamı verir. Muzey predmetləri dəyərinə görə aşağıdakı kimi sıralanır:

Ekspонат – ictimaiyyət üçün sərgilənən muzey predmeti. Bu predmetlər ekspozisiyada nümayiş etdirilən elmi-köməkçi, səsləndirici və s. materiallardır.

Unikal – bənzeri, əvəzi olmayan, yeganə nümunə olan predmetlərdir. Bu predmetlər adətən xüsusiyyəti, elmi, tarixi və ya bədii əhəmiyyəti ilə fərqlənir.

Raritet – ilk növbədə çox nadir olması ilə müəyyən olunur. Müasir muzeyşünaslıqda “raritet” termini hər hansı bir predmetin yeganə nüsxəsi üçün işlədilir. Adətən bir neçə nüsxədə olan nadir əlyazmalar və s. kimi predmetlər buna misal ola bilər.

Muzey ekspozisiyasının təşkilinin əsas prinsipləri:

- Ekspozisiyanın təqdimat işində sistemlik prinsipi
- Tarixilik və orijinallıq prinsipi (tarix intervalına, xronologiyaya ciddi riayət olunmalıdır)

- Material mövcudluğu prinsipi (səslə müşaiyə, yerləşdirmə və s.)

- İnformasiya prinsipi

Ekspozisiyanın əsas növləri

Ekspozisiyanın növü onun quruluşundan asılıdır. Hazırda dünya muzeylərində çox sayda üsullardan istifadə edilir.

Obrazlı-süjetli ekspozisiya – adından da göründüyü kimi süjetləşdirilir. Bu ekspozisiya növü sərbəst işlənir və teatr, dramaturgiya, memarlıq və ya bədii sənət nümunəsini sintez edir. Ekspozisiya növlərindən ən gənc olanıdır.

Tematik ekspozisiya – mətnlərin və elmi-köməkçi materialların birləşməsi ilə yaradılır. *Sistematik ekspozisiya* – eynitipli predmetlərdən ibarət olur.

Digər elmlər kimi, muzeyşünaslığın da özünəməxsus quruluşu mövcuddur. O, tarixilik, nəzəriyyə, mənbəşünaslıq və tətbiqi sahəni əhatə edir. Bunların hər biri qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir və əvvəlki ilə sonrakıları müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, muzey işinin tarixini öyrənmək üçün nəzəri məsələlər, ayrı-ayrı mənbələr və tətbiq prosesinin tədqiqat üsullarının muzeylərdə müzakirəsi və tətbiqin özü çox əhəmiyyətli bir mərhələdir. Deməli, nəzəri problemlər tarix, mənbələr və tətbiq kimi kompleksdən ibarətdir. Məlum bir həqiqətdir ki, muzey işinin sistemli, elmi səpkidə aparılmasında digər sahələr kimi muzey pedaqogikasının da rolu əhəmiyyətlidir. Muzey pedaqogikası-ictimai, elmi-ixtisas fənni olmaqla, muzeylərin-muzey vasitəsilə aparılan tərbiyə və təlim işlərinin məzmununu, prinsiplərini öyrənməklə yanaşı, muzey işlərinə aid olan üsulları sistemləşdirir. Muzey pedaqogikası elmlər qovuşmasından, yəni pedaqogika ilə muzeyşünaslıq elmlərinin sintezindən ibarətdir. Odur ki, pedaqogikanın nisbətən yeni sahəsi olan muzey pedaqogikası və onun estetik tərbiyədə rolunu nəzərə almaq vacibdir. Bunun üçün həm muzeyşünaslıq, mədəni-maarif, həm də ümumpedaqoji səpkidə olan metodik vəsaitlərin səviyyələrinin yüksəldilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda muzeylər vasitəsilə gənc nəslin estetik tərbiyəsinin qoyuluşu məsələlərini öyrəndikdən sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ayrı-ayrı mütəxəssislərimiz, xüsusilə tarix, fəlsəfə, sənətşünaslıq və pedaqogika elmləri sahəsində çalışanlar bu sahəyə diqqəti artırmalıdır. Xüsusilə, müstəqil Azərbaycan Respublikasında elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində aparılan islahatlar prosesində, əslində soy kökümüzə qayıtdığımız və milli, bəşəri dəyərlərin mahiyyətini diqqətlə öyrəniş, təhsil quruculuğu məsələlərinə tətbiq etməyə çalışdığımız indiki dövrdə bu problemlər daha çox diqqət mərkəzində olmalıdır. Hər bir muzey özünəməxsus mühitə malik olmaqla, müvafiq istiqamətli fəaliyyət prosesində iştirak edir. Həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyət sayəsində konkret mühit amillərinin bilavasitə iştirakı, söyləri nəticəsində arzuolunan proses ictimai-iqtisadi şəraitlə uyğunlaşdıqda lazımı məqsəd alınır.

Azərbaycanın bir çox muzeyləri tarixi dövrlərə həsr edilmiş mövzulara üstünlük verir. Müharibə mövzusunda, vətənpərvərliyə, qəhrəmanlığa, mənəvi-estetik tərbiyənin ayrı-ayrı sahələrinə həsr edilmiş mövzular hazırda muzeylərdə keçirilən tədbirlərin əsas məzmununu təşkil edir. Muzeylərdə müxtəlif yaş qrupundan olan gəncləri əhatə edən təhsil proqramları tətbiq edilir. Məsələn, ən kiçik yaşlılar üçün sadə təhsil proqramları işlənir. Proqrama kiçik

yaşlılar üçün Respublika Bayrağını müvafiq rənglərlə bəzəmək, Qobustan qayaüstü təsvirlərini çəkmək, “Molla Nəsrəddin” jurnalındakı satirik şəkillərə uyğun sitatlar seçmək daxil edilir. Böyük yaş kateqoriyasından olan məktəblilər üçün isə işlənmiş təhsil proqramında muzeyin ekspozisiyasına əsaslanan suallar tərtib edilir və ekskursiya prosesində onlar bu sualları cavablandırırlar, onlarla muzeyin profilinə uyğun sorğular, testlər keçirilir, bu da gənclərin müxtəlif tarixi problemlərə münasibətini müəyyən etməyə imkan verir. Respublikamızda qeyd olunan “20 Yanvar-Şəhidlər Günü”, Xocalı soyqırımı, 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı Günü, 28 May Respublika Günü, 15 İyun Milli Qurtuluş Günü və s. tarixi hadisələrə həsr olunmuş tədbirləri muzeylərdə təşkil etməklə yanaşı, həmin tarixi günlərdə təhsil ocaqlarında səyyar sərgilər keçirilməli, mühazirələr oxunmalıdır. Muzeylərin əsas vəzifələrindən biri maarifləndirmə olduğundan muzey əməkdaşları müxtəlif yaşa mənsub insanlara tarixi hadisələrin mahiyyətini, mədəniyyətin, incəsənətin dərk edilməsini aşılamağı pedaqoji qanunauyğunluqlara əsaslanaraq həyata keçirməyi əsas vəzifə sayır. Bu məsələ keçən əsrin ortalarında İKOM-un ali məclisində muzeylərin təhsil bölümündə ştatda muzey profili üzrə elmi mütəxəssisin fəaliyyət göstərməsinin vacibliyi xüsusi qeyd edilib. Odur ki, muzeylərdə iş proqramı hazırlanarkən təhsil məsələsinə diqqət yetirilməlidir. Bu tədbirlərin lazımı səviyyədə həyata keçməsi üçün muzey mütəxəssisləri öz bilik səviyyələrini muzeyin ümumi fəaliyyət prosesinə uyğunlaşdırmağa çalışmalıdır. Muzey təhsili vasitələri arasında əsas məsələlərdən biri də muzey işçilərinin nitq mədəniyyətinin, onlarda şifahi nitqin inkişafının artırılmasının vacibliyidir. Ölkə başçısının aprelin əvvəlində imzaladığı “Dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda hər bir sahədə dilimizin daxili imkanlarından istifadə olunaraq, yeni islahatların yaradılması, həmçinin şifahi nitq mədəniyyətinə diqqətin yetirilməsi qeyd olunur. Muzey əməkdaşları bu tarixi əhəmiyyətli sənədi rəhbər tutaraq həm yazılı, həm də şifahi nitqlərinin daim cilalanmasına diqqət yetirməlidirlər.

Azərbaycan muzeylərində respublika tarixinin müxtəlif mövzuları üzrə açıq dərslər təşkil olunması məqsədəuyğundur. Muzey ekspozisiyasında keçirilən dərslərdə orta məktəb, liseylərin şagirdləri və hərbi məktəblərin kursantları iştirak etməlidir. Respublika muzeylərinin açıq dərslərin təşkili, təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi işinə nəinki uşaqları, həmçinin pedaqoq və valideynləri də cəlb etmələri ümumi işin xeyrinə olar.

Təcrübə sübut edir ki, respublika televiziya və radio şirkətlərinin müvafiq redaksiyaları tərəfindən muzeyin fondlarından, sərgi salonlarından verilişlərin təşkili əhali arasında muzeyin nüfuz dairəsini artırır. Bununla bərabər, hər bir muzeyin öz profili üzrə geniş əhali kütləsi üçün marağa səbəb ola bilən eksponatlar dəstəsi və silsilə mövzularda albom-plakatların hazırlanması əhali arasında estetik tərbiyənin təsir dairəsini genişləndirməsinə öz təsirini göstərir. İKOM-un bəyannaməsindəki tövsiyələrdən Azərbaycan muzeylərinin iş proqramının hazırlanmasında, ekspozisiyaların tərtibatında səmərəli istifadə olunmalıdır. Muzey fəaliyyətini məhz bu yöndə aparmaqla müxtəlif yaş kateqoriyasından olan gənclərin muzeyə marağının artırılmasına, onların vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsinə, xalqımızın şanlı keçmişi və müasir dövrdəki nailiyyətlərindən qürur hissi keçirmələrinə nail olarlıq.

Ədəbiyyat

1. Əmirxanov Sabir, Hüseynov İlqar Dünya muzeylərində tarixi mədəniyyət abidələri. Bakı, 2008 - 298 s.
2. Əmirxanov Sabir “Nəzəri muzeyşünaslıq, qarşılıqlı əlaqələr, qanunauyğunluqlar, texnologiyalar”. Bakı, 2009.
3. Məlikova E. “Bədii mədəniyyətin inkişafında incəsənət muzeylərinin rolu” monoqrafiya Bakı, 2014

МУЗЕЙНАЯ ПЕДАГОГИКА*Вердийева Есмира Гусейновна**Резюме*

Пректирование музейной экспозиции можно разделить на 3 этапа: Научный, Художественный, Технический. На научной стадии подготавливаются идеи по общему созданию музея. На художественном этапе готовится план и карта музея. На техническом этапе готовится рабочий проект музея. При подготовке научного проекта экспозиции изучаются материалы и литература, относящиеся к экспозиции. Уточняются цель и задачи экспозиции. В процессе подготовки художественного проекта экспозиции прорабатывается размещение каждого экспоната и его расположение по эстетическим правилам. При необходимости к экспонатам можно сделать аудио-видеодополнения. Стадию технического проектирования выставки можно считать завершённой стадией проекта. Здесь прорабатываются мельчайшие детали и прорабатываются технические моменты. При этом указывается точная стоимость экспозиции-монтажные, выбор материалов, стоимость экспонатов и т.д. учитывается.

MUZEUM PEDAQOQY*Verdiyeva Esmira Guseyn**Summary*

The design of the museum exposition can be divided into 3 stages: Scientific, Artistic, Technical. At the scientific stage, ideas about the general creation of the museum are prepared. At the artistic stage, the plan and map of the museum is prepared. At the technical stage, the working project of the museum is being prepared. During the preparation of the scientific project of the exposition, the materials and literature related to the exposition are studied. The purpose and tasks of the exposition are clarified. Or a thematic project of the exposition is prepared. In the process of preparing the artistic project of the exposition, the placement of each exhibit and its arrangement according to aesthetic rules are worked out. If necessary, audio-vidio additions can be made to the exhibits. The technical design stage of the exhibition can be considered the complete stage of the project. Here, the smallest details are worked out technical points are worked out. At the same time, the exact cost of the exposition is indicated-assembly work, choice of materials cost of exhibits, etc. is taken into account.

*Rəyçi: dosent Hüseynov Akif**Təsviri incəsənət kafedrasının 20 fevral 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu**Daxiln olma tarixi 21 fevral 2025-ci il*

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI**COĞRAFIYA DƏRSLƏRİNDƏ TƏBİİ KOMPLEKSLƏRİ ÖYRƏNƏRKƏN
XƏRİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ**

*Səmədova Nəhayət Qəşəm qızı, Sultanova Xəyalə Bəylər qızı
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xankəndi şəhəri, Nizami Gəncəvi adına 4 nömrəli tam orta ümumi təhsil məktəbi

Xülasə: Müasir müəllim həmişə fənnin məzmununu tələbələrə necə yaxşı və effektiv şəkildə çatdırmaq və biliyə nəzarət etmək barədə düşünür. Coğrafiya fənninin xüsusi xüsusiyyəti mətnin xəritə, diaqram, çertyoj, profil ilə birləşməsidir. Xəritəsiz coğrafiyanı öyrənmək olmaz.

Xəritənin coğrafiyada rolunu N.N.Baranski mükəmməl şəkildə müəyyən etmişdir: “Xəritə coğrafiyanın ikinci dilidir”, üstəlik dil daha qənaətcil və anlaşıqlıdır. Tələbələr üçün bu, elmi bilik və müxtəlif məlumat mənbəyidir. “Xəritəyə diqqət yetirin” – müharibədən əvvəlki illərdə məşhur rus coğrafiyaşünası Nikolay Nikolayeviç Baranski elə düşünürdü. Bu mövqə məktəb coğrafiyasının müasir tədrisi üçün aktual olaraq qalır. Müasir bir müəllim üçün çox müxtəlif məlumat axınından ən vacib, ən maraqlı və qavrayış üçün əlçatan olanı seçmək çox çətindir. Bu, xəritəni oxumaq və ondan lazımı məlumatları “almaq” qabiliyyətinə də aiddir. “Xəritə oxuma” anlayışı kompüter texnologiyasının müxtəlif bilik sahələrində, o cümlədən coğrafiyada tətbiqi ilə əlaqədar yeni məna kəsb etmişdir. Bununla belə, kağız xəritə hələ də məktəb coğrafiyası üçün əsas xəritələrdən biri olaraq qalır.

Açar sözlər: çaylar, coğrafi xəritə, fiziki xəritə, relyef

Ключевые слова: реки, географическая карта, физическая карта, рельеф

Keywords: rivers, geographical map, physical map, relief

Fiziki coğrafiya üzrə məktəb kurslarında təqdim olunan elmi biliklər sistemində təbiət kompleksləri haqqında biliklər mərkəzi yerlərdən birini tutur. Məktəblilər xəritələrdən istifadə edərək təbiət komplekslərini öyrənirlər. Onlar həm tam təbii komplekslərlə (fizioqrafik əyalətlərin və ya onların qruplarının rütbəsi), həm də fizioqrafik qurşaqları, zonaları və yarımzonları əhatə edən natamam olanlarla tanış olurlar. [1] Nümunə olaraq 8-ci sinifdə kartlardan istifadə imkanlarını nəzərdən keçirək. Tələbələr təbiətin ayrı-ayrı komponentlərinin və təbii-ərazi komplekslərinin fiziki-coğrafi xüsusiyyətlərini həm dərsləyin mətnindən, həm də xəritələrdən tərtib etmək bacarıqlarını təkmilləşdirməyə davam edirlər. [5] Fiziki xəritələr və standart planlarla işləmək üzrə 6-cı və 7-ci sinif kurslarında alınan təlim şagirdlərə artıq ilk mövzularda təbiətin ayrı-ayrı komponentlərinin səciyyələndirilməsi üzrə müstəqil iş üçün tapşırıqlar qoymağa, kursun regional hissəsində isə tələbələrin fərdi təbii komplekslərin müstəqil səciyyələndirilməsinə sürətlə keçməyə imkan verir. [9] ipik tapşırıqların nümunələri: “Atlas xəritələrindən və standart plandan istifadə etməklə (cədvəl 1), Böyük Qafqazın xarakteristikasını tərtib edin” “Şərqi Avropa və Qərbi Sibir düzənliklərinin çöl və meşə-çölünün təbii komplekslərini müqayisə edin; oxşar və fərqli cəhətləri izah edin”. [7]

Cədvəl 1 – Tipik T.Ə.K. xüsusiyyətləri planı

I. Coğrafi yer	1. Ərazinin ekvator və baş meridiana nisbətən yeri. 2. Ərazinin dənizlərə və okeanlara nisbətən mövqeyi. 3. Nisbətən böyük relyef formalarının mövqeyi. 4. Nəticə: coğrafi yerləşmənin ərazinin təbii şəraitinə təsiri.
II. Geoloji quruluş və faydalı qazıntılar	1. Bu böyük ərazi hansı geoloji quruluşa uyğundur? 2. Daxili proseslər relyefdə necə özünü göstərdi? 3. Buzlaşma və neotektonik hərəkətlərin müasir relyefə təsiri necədir?
III. Relyef xüsusiyyətləri	1. Hansı relyef formaları üstünlük təşkil edir və niyə? 2. Səthin ümumi mailliyi, dağların və düzənliklərin istiqaməti, hündürlüyü və uzanması. 3. Nəticə: relyefin iqlimə, çaylara, bitki örtüyünə təsiri.
IV. İqlim xüsusiyyətləri	1. İqlim əmələ gətirən amillər 2. İqlim şəraitinin xüsusiyyətləri 3. Nəticə: iqlimin çayların rejiminə və qidalanmasına, bitki örtüyünün təbiətinə təsiri.
V. Çayların xüsusiyyətləri	1. Çaylar hansı dəniz hövzələrinə aiddir? 2. Hansı çayların axınları üstünlük təşkil edir? Niyə? 3. Çayların qidalanması və rejimi, səbəbləri. 4. Çayların mühafizəsi və təsərrüfat həyatda istifadəsi tədbirləri. 5. Ən böyük çayların xüsusiyyətləri.

Şagirdlərə təbii komplekslərin mahiyyətini anlamağa kömək edən ən mühüm tədris vasitələri ümumi coğrafi və fiziki xəritələrdir. [3] Amma biz konsepsiya və ideyaların formalaşmasında birliyə nail olmalıyıq. [10] Məsələn, iri təbiət komplekslərinin iqlimi və daxili suları öyrənilərkən atlas xəritələrindən və dərslik mətn xəritələrindən istifadə olunur. [2] Tələbələr onlardan hər bir bölgə üçün temperatur, yağıntı, üstünlük təşkil edən hava kütlələrinin istiqaməti, ümumi günəş radiasiyası və nəmləndirmə əmsalı haqqında kəmiyyət məlumatları seçirlər. Bu məlumatlar həm regionun kontur xəritəsində, həm də xəritələrdə qeyd oluna bilər. [6] Düz T.Ə.K.-lərin təbii zonalarını öyrənərkən kontur xəritələrindən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Tələbələrə bu bölgələri kontur xəritədə araşdırmaq tövsiyə olunur [8] Bu iş tələbələrə bitki örtüyünün yayılmasının hər bir regionda iqlim şəraitindən asılılığını müstəqil müəyyən etməyə imkan verir. Sonda qeyd edirik ki, xəritələrdən istifadə etməklə təbiət kompleksinin öyrənilməsi coğrafi zərfin əsas qanunauyğunluqları haqqında bilikləri genişləndirir və təbiət komplekslərinin öyrənilmə səviyyəsini dərinləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Адельмурзина И.Ф., Галкин А.В. Региональные карты образования: определение, содержание, классификация. -Воронеж: Воронежский государственный педагогический университет, 2019. – С. 204-208. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=41536469>
2. Аллаяров З.А. Личностно-профессиональное развитие учителя: теория и практика среднего подхода. – Уфа: Инеш. 2016. – 140 с.
3. Атлас Республики Башкортостан. Под ред. И.М. Япарова. -Уфа: Китап, 2005. – 419 с. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=24590829>
4. Бакиева Э.В., Нигматуллин А.Ф., Хизбуллина Р.З., Якимов М.С. Использование интерактивных геопространственных ресурсов на уроках географии // Современные проблемы науки и образования. -2017. - №6. – С. 231. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=32390530>
5. Белогубец Я.А., Ильина Д.С., Николаева В.В., Черепанова О.А. Актуальные аспекты формирования регионального сетевого экспертного сообщества в сфере оценки

- качества образования // Научно-методическое обеспечение оценки качества образования. – 2018. – №2 (5). – С. 16-20. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36531528>
6. Берлянт А.М. Картография: Учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 336 с.
7. Берлянт А.М. Картография и геоинформатика в системе наук и учебных дисциплин // Геодезия и картография. – 2017. – №1. – С. 38-45. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=9456797>
8. Вафина З.А. Социальное картографирование как инструмент социальных проблем города // Стратегия устойчивого развития регионов России. – 2012. – №11. – С. 153–157. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=20929020>
9. Хизбуллина Р.З., Вильданов И.Р., Якимов М.С. Основы методики использования географических карт. Учебное пособие для учителей географии и студентов вузов естественногеографических направлений. -Уфа: Башкирский государственный университет, 2016. – 80 с. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=27607180>
10. Хизбуллина Р.З., Гильманова Г.Р., Адельмурзина И.Ф., Айманова Е.Е., Магасумов Т.М. Формирование приемов учебной работы для выполнения самостоятельных работ (на примере изучения причинно-следственных связей в географии России) // ЦИТИСЭ. – 2021. – №4. – С.287-297.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КАРТ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ПРИРОДНЫХ КОМПЛЕКСОВ НА УРОКАХ ГЕОГРАФИИ

Самедова Нахаят Гашиамовна, Султанова Хаяла Байларовна

Резюме

Современный учитель всегда думает как лучше и эффективнее донести ученикам содержание предмета, провести контроль знаний. Особенностью предмета географии является сочетание текста с картой, схемами, рисунками, профилями. Без карт нельзя изучать географию.

Роль карты в географии прекрасно определил Н. Н. Баранский: "Карта – второй язык географии", притом язык более экономный и доходчивый. Для учащихся это источник научных знаний и разносторонней информации. Упор на карту» – так считал известный русский географ Николай Николаевич Баранский ещё в предвоенные годы. Это положение остаётся актуальным и для современного преподавания школьной географии. Современному учителю очень трудно из огромного потока разнообразной информации выбрать самое важное, наиболее интересное и доступное для восприятия. Это относится и к умению читать карту и «снимать» с неё необходимую информацию. Понятие «чтение карт» приобрело новый смысл в связи с внедрением компьютерных технологий в различные области знаний, в том числе и в географию. Однако до сих пор карта на бумажном носителе остаётся одной из основных для школьной географии.

USING MAPS WHEN STUDYING NATURAL COMPLEXES IN GEOGRAPHY LESSONS

Samedova Naxayat Gasham, Sultanova Xayala Baylar

Summary

A modern teacher always thinks about how best and more effectively to convey the content of the subject to students and conduct knowledge control. A special feature of the subject of geography is the combination of text with a map, diagrams, drawings, profiles. You can't study geography without maps.

The role of the map in geography was perfectly defined by N.N. Baransky: “The map is the second language of geography,” moreover, the language is more economical and intelligible. For students, this is a source of scientific knowledge and diverse information. Focus on the map” – this is what the famous Russian geographer Nikolai Nikolaevich Baransky believed back in the pre-war years. This position remains relevant for modern teaching of school geography. It is very difficult for a modern teacher to choose from a huge stream of varied information the most important, most interesting and accessible for perception. This also applies to the ability to read a map and “remove” the necessary information from it. The concept of “map reading” has acquired a new meaning in connection with the introduction of computer technology in various fields of knowledge, including geography. However, the paper map still remains one of the main ones for school geography.

Daxil olma tarixi 06 mart 2025-ci il

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TƏLİM STRATEGİYALARI*Şeyxzamanlı Arifə Bəhlul qızı, Bayramzadə Lamiyə Məsim qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Məqalədə təlim üsullarından bəhs edilir. Belə ki, müəllif qeyd edir ki, kurikulumun tərkib hissələrindən biri tədris strategiyalarıdır. O, təlimin yeni konsepsiyası və tədrisin strukturu ilə əlaqədardır. Təlim elə bir aktiv prosesdir ki, onun mənası təcrübə əsasında tamamlanır.*

Açar sözlər: forma, üsul, yanaşma

Ключевые слова: форма, метод, подход

Keywords: form, method, approach

Fənn kurikulumlarında təlim strategiyaları aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər;
2. Təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması;
3. Təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar.

Təlim strategiyaları-tədris prosesində istifadə olunan forma, üsul, vasitə və yanaşmaların məcmusudur.

Kurikulumun tərkib hissələrindən biri tədris strategiyalarıdır. O təlimin yeni konsepsiyası və tədrisin strukturu ilə əlaqədardır. Təlimə müasir baxışlar konstruktivist və situativ təlim konsepsiyalarına əsaslanır. Bilik əsasən sabit obyekt kimi qəbul olunmur, o, fərdin obyektə dair təcrübələri əsasında formalaşdırılır. Konstruktivist baxışa görə, təlim konstruktiv prosesdir və bu proses zamanı şagird biliyin daxili mənzərəsini, yəni təcrübənin şəxsi interpretasiyasını yaradır. Bu cür təsvir davamlı olaraq dəyişikliyə açıqdır, onun strukturu və əlaqələndirilməsi digər bilik strukturları üçün əsas təşkil edir. Təlim elə bir aktiv prosesdir ki, onun mənası təcrübə əsasında tamamlanır. Təlim ilə bağlı situativ baxış sosial, mədəni, tarixi və siyasi kontekstdə fəal iştirak vasitəsilə həyata keçirilir. Bu baxışa görə, təlim ortaq fəaliyyət metodlarına malik qruplara və cəmiyyətə nüfuz etməklə kollektiv təlimə çevrilir. Fərdlər hər hansı qrupun üzvünə çevrilməklə getdikcə müvafiq qrupun inam və fəaliyyətini mənimsəyirlər. Modelləşdirmə, müzakirə və qərar qəbul etmə kimi situativ birləşdirilmiş fəaliyyətlər aktiv iştirakın mühüm elementi ortaq təcrübələrə əsaslanan dialoq vasitəsilə dəstəklənir. Konstruktivist və situativ baxışa görə, təlim real həyatı şəraiti əks etdirən zəngin məzmun kontekstində baş verməlidir, bunun üçün konstruktiv proses həyata keçirilməli və məktəbdənkənar mühitə də sirayət etməlidir. Burada əsas elementlər idraki təlim, real həyatı problemlərin həlli ilə bağlı əməkdaşlığın əks etdirilməsi və məsələ həlli zamanı mümkün metod və üsullardan istifadənin təmin olunmasıdır. Məzmun sahəsi üzrə düşünmə prosesinin sürətləndirilməsində şagirdin nümayiş etdirdiyi effektivlik onun təlimi üçün ölçü rolunu oynayır. Belə yanaşmada əsas çətinlik təlimə nəzarəti şagirdə doğru yönəldərkən əmələ gəlir. Bu zaman təlimin xüsusiyyəti və biliklərin təbiəti nəzərə alınaraq təlim məqsədləri şagirdlərin özlərinin hiss etdikləri ehtiyacları görə təyin olunmalı, nəzərdə tutulan fəaliyyətlər onların yaşadığı dünya kontekstinə uyğun formalaşdırılmalı, şəxsiyyətlə zəruri qabiliyyətlərin aşılmasına üçün şagirdlər yoldaşları ilə birləşməli, aparılan qiymətləndirmələr isə müntəzəmlik və irəliləyiş baxımından təhlilə əsaslanmalıdır.

Kurikulum çərçivə sənədi yeni təlim üsullarının əsas prinsiplərini əks etdirir və bu prinsiplər bütövlükdə təlimin yeni konsepsiyası ilə əlaqədardır. Bu konsepsiyaya görə təlim prosesi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş nəticələrə əsaslanır və bu prosesdə müəllim əlaqələndirici, istiqamətverici və məsləhətverici subyekt kimi, şagirdlər isə müstəqil

tədqiqatçı subyekt kimi fəaliyyət göstərir. Bu zaman təlimin və tədrisin yeni konsepsiyasının, başqa sözlə standartlar şəklində ifadə olunmuş təlim nəticələrinin məqsədəuyğun şəkildə reallaşması üçün müəllim aşağıdakı prinsiplərə əməl etməlidir:

- Dərstdə həyata keçirilən təlim-tərbiyə, proseslərin ideya siyasi səviyyəsi dövrün, zamanın tələblərinə cavab verməlidir.

- Gənclərdə vətəninə, xalqına və hökumətinə dərin məhəbbət hissləri aşılmalı, sağlam mənəviyyət formalaşdırılmalıdır, yeni dünyagörüşünə malik insan tərbiyə edilməlidir.

- Öyrədilən tədris materialının məzmunu yüksək elmi səviyyədə olmalı, bütün elmlərin inkişafını göstərməlidir.

- Müəllim tədris olunan mövzu ilə bağlı ən son yenilikləri şagirdlərə çatdırmalı, lakin bu zaman lazım olmayan materiallarla onları yükləməməlidir.

- Hər bir dərslərin məqsədləri (inkişafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) əvvəlcədən dəqiq müəyyənləşdirilməli, dərslərin quruluşu və bütün mərhələlərin reallaşdırılması həmin məqsədlərə nail olmağa yönəldilməlidir.

Müəllim dərstdə elə təlim metodları və təlim üsullarından istifadə etməlidir ki, onlar həm dərslərin məqsədlərinin həyata keçirilməsinə və təlimin məzmununa müvafiq olsun, həm də şagirdlərin idrakı fəallığını, təfəkkürünü və hafizəsini inkişaf etdirdirsin, onlarda axtarıcılıq, tədqiqat aparmaq həvəsi yaratsın. Müasir dərslə verilən mühüm tələblərdən biri də dərstdə şagirdlərin müstəqil işlərə cəlb olunmasıdır. Müasir dərslər İKT ilə təciz olunmalı və onlardan dərslərin məqsədinə uyğun istifadə olunmalıdır. Dərstdə mümkün olan fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyadan geniş istifadə olunmalı, yeni materialın öyrədilməsi inteqrativ formada aparılmalıdır. Dərslərin bütün mərhələləri bir-birini tamamlamalı, hər mərhələyə ayrılan vaxt düzgün müəyyənləşdirilməli, həm müəllimdə, həm də şagirddə vaxta qənaət etmək vərdişi yaradılmalıdır. Müasir dərslərin mühüm tələblərindən biri də şagirdlərin bilik və bacarıqlarının inkişafına nəzarət etmək, onların səviyyəsini qiymətləndirməkdir. Nəticəyönlü standartlarla müəyyənləşdirilən təlim prosesində şagirdlərin fənn üzrə bilik və bacarıqlara yiyələnmələri üçün pedaqogika elminin müəyyən etdiyi müxtəlif təlim texnologiyaları, onların ayrı-ayrı metodik elementlərindən istifadə edilməklə yanaşı, şagirdlərin yaş və psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn müasir üsullardan və texnologiyalardan istifadə edilməlidir. Belə ki, interaktiv metod və üsullar şagirdlərin maraqlarını təmin etməklə fəallığın artmasına, birgə fəaliyyət bacarıqlarının inkişafına gətirib çıxaracaq.

Fənn kurikulumlarında təlim strategiyaları aşağıdakı məsələləri əhatə edir:

Təlimin təşkilinə verilən əsas tələblər

Təlim fəaliyyətinin planlaşdırılması

Təlimin təşkilində istifadə olunan forma və üsullar

Təlim prosesi daima ardıcıl olaraq inkişaf edir. Müxtəlif zamanlarda özünəməxsus xarakter kəsb edir. Şəxsiyyətyönlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan müəllim və şagirdlərin funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Müəllim kurikulumlara uyğun inteqrasiya olunmuş planlarla **yanaşı, yeni** texnologiyalar hazırlayır, yaxud mövcud olanların içərisindən ən münasibini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında müəllim və şagird şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekt kimi çıxış edir. Münasibətlər "subyekt+subyekt" formulasına uyğun üfqi istiqamətdə qurulur. Bu zaman şagirdlər öz təfəkkürünün, düşüncəsinin, müəllimlər isə şagirdin inkişafı üçün şəraitin təşkilatçısı olur. Müəllimlərin rəhbərlik funksiyası dəyişir, informasiya vermək sahəsindəki fəaliyyəti məhdudlaşır. O daha çox sinif şəraitində təlim fəaliyyətini əlaqələndirən, istiqamətləndirən məsləhətçi kimi şagirdlərin müstəqil idraki fəaliyyətini, fəal yaradıcılığını təşkil edən subyektə çevrilir. Pedaqoji prosesin düzgün

qurulmasında mühüm didaktik prinsiplərə istinad olunur. Yeni kurikulumlara uyğun pedaqoji prosesin təşkilində aşağıdakı prinsiplərin əsas götürülməsi zəruri hesab edilir:

Pedaqoji prosesin tamlığı-pedaqoji prosesdə təlim məqsədləri kompleks (inkışafetdirici, öyrədici, tərbiyəedici) həyata keçirilir, real nəticələrlə yekunlaşan müəllim və şagird fəaliyyətini əhatə edir;

Təlimdə bərabər imkanların yaradılması - bütün şagirdlərə eyni təlim şəraiti yaradılır və pedaqoji proses onların potensial imkanları nəzərə alınmaqla tənzimlənir;

Şagirdyönlülük - şagird pedaqoji prosesin mərkəzində dayanır. Bütün tədris və təlim işi şagirdlərin maraq və tələbatlarının ödənilməsinə, onların istedad və qabiliyyətlərinin, potensial imkanlarının inkışafına yönəldilir;

İnkışafyönlülük-şagirdlərin idrak fəallığı izlənilir, nailiyyətləri təhlil edilir, bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkışaf səviyyəsi tənzimlənir;

Fəaliyyətin stimullaşdırılması-pedaqoji prosesin səmərəli və effektiv qurulması, şagirdlərin təlimə marağının artırılması üçün onların fəaliyyətindəki bütün irəliləyişlər qeyd olunur və dəyərləndirilir, nəticə etibarlı ilə şagirdlərin daha uğurlu təlim nəticələrinə istiqamətləndirilməsi təmin olunur;

Dəstəkləyici mühitin yaradılması - pedaqoji prosesin münasib maddi-texniki baza əsasında və sağlam mənəvi-psixoloji mühitdə təşkil edilməsi keyfiyyətin və səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün əlverişli və təhlükəsiz təlim şəraiti yaradır.

Ədəbiyyat

- 1.Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri, Bakı, 2007
2. Mərdanov M.C. Müstəqillik və təhsil islahatı. Azərbaycan müəllimi. 1998
3. Mehrabov A.O. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı, 2001

СТРАТЕГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Шейхзаманлы Арифə Бахлул кызы, Байрамзаде Ламия Масимовна

Резюме

В статье говорится о методах обучения. Автор в статье отмечает что стратегии преподавания являются одной из важнейших частей учебной программы. Это связано с новой концепцией обучения и структурой преподавания. Отмечается, что обучение-это активный процесс, смысл которого реализуется на основе опыта. Стратегии обучения в предметных учебных программах охватывают следующие вопросы:

1. Требования к организации обучения;
2. Планирование учебной деятельности
3. Формы и методы использования при организации обучения

LEARNING STRATEGIES USED IN TEACHING BIOLOGY*Sheyxzamanli Arifa Baxlul, Bayramzada Lamiya Masim**Summary*

The article talks about training methods. Thus, the author notes that teaching strategies are one of the components of the curriculum. It is related to the new concept of training and the structure of teaching. Learning is an active process whose meaning is completed based on experience.

Learning strategies in subject curricula include the following stages: 1. Basic requirements for the organization of training; 2. Planning of training activities; 3. Forms and methods used in the organization of training.

*Rəyçi: Dos. Tükəzban Rüstənova**Anatomiya, fiziologiya və zoologiya kafedrasının 17 yanvar 2025-ci il tarixli iclasın 12 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 04 fevral 2025-ci il*

UOT:796.

TEKNOLOGİYANIN İDMANA GƏTİRDİYİ YENİLİKLƏR

Beydiyev Rəşad Məcid oğlu
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
beydiyev3resad@gmail.com

Xülasə: *İdman sahəsində idmançı performansını artırmaq, idmançı zədələnmələrinin qarşısını almaq və idman sahəsində yeni təcrübələr qazanıb və təkmilləşdirmək üçün müasir texnologiyalardan istifadə olunur. Bu texnologiyalardan istifadə süni intellekt vasitəsilə məşq proqramları verir, Video köməkçi hakimlər vasitəsilə oyunlarda və yarışlarda idmançıların hər addımı izlənir və belə texnologiyalar idmançıların sağlamlıq səviyyələrində izləməyə imkan yaradır.*

Açar sözlər: texnologiya, AI məşq proqramları, virtual reallıq

Key words: technology, AI training programs, virtual reality

Ключевые слова: технология, программы обучения ЕС, виртуальная реальность

İdman sənayesi idmançı performansını artırmaq, zədələrin qarşısını almaq, tamaşaçıları cəlb etmək və peşəkar idman tədbirlərindən ümumi təcrübəni təkmilləşdirmək üçün yenilikçi və qabaqcıl yanaşmalar edən bir evdir. Texnologiyanın öyrənilməsi, genişlənmiş reallıq, ağıllı geyilən qurğular və digər texnologiyaların populyarlığı ilə idmana yeniliklər gəldi. Bütün bu yanaşmalar təşkilatların idmançı hazırlığına yanaşma tərzini, idman komandalarını idarə etmələrini və meydanda və meydandan kənar fəaliyyətləri təhlil etmə üsullarını dəyişdirir. Belə texnologiyalara AI məşq proqramları, geyilən texnologiya və performans analitikası, AR ilə immersiya yayım, video köməkçi hakimlər, rəqəmsal yaralanmaların qarşısının alınması, məlumat əsaslanan istedad kəşfiyyatı, virtual reallıq və oyun simulyasiyaları aiddir. AI məşq proqramları Fitnes və idman sənayesində süni intellektdən istifadənin müxtəlif yolları arasında kompüter görmə idman tətbiqləri üçün transformasiya texnologiyasının görkəmli nümunəsidir, real vaxt analizi və istifadəçi hərəkətləri haqqında dərhal fikirlər təklif edir. Poza qiymətləndirmə texnologiyasının tətbiqi ilə insan hərəkətlərini izləmək üçün məhdudiyətlər daha az problem oldu. Çünki bu kompüter görmə modelləri 3D məkanda hərəkət nümunəsinin dəqiq qavranılmasına nail ola bilir və heç bir geyilən əşyaların istifadəsini tələb etmir. Süni intellekt üzrə məşqçilər oyunçuların texnikalarını tədqiq etmək, güclü və zəif tərəfləri müəyyən etmək və təkmilləşdirmə üçün məqsədyönlü rəy təqdim etmək üçün bu imkandan istifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, adi istifadəçilər tərəfindən tək başına istifadə edilə bilər - məşq zamanı səhvləri və məşq və rehabilitasiya zamanı forma və ya duruş pozuntularını aşkar edərək zədələrin qarşısını almaq üçün. Həmçinin, kompüter görmə ilə yaradılan obyektiv performans göstəriciləri subyektivliyi aradan qaldıraraq təlim strategiyaları və oyun planları üçün vacib olan dəqiq məlumatları təmin edir. Bu yanaşma peşəkar idmançılara yerinə yetirilən hərəkətlə bağlı dəqiq rəy verə bilən sistemlər yaratmaq və daha uzun seanslar üçün düzəldici rəy və analitik xülasələrlə dəstək olmaq üçün fəal şəkildə həyata keçirilir. İdman analitikası alqoritmləri idman performansını, məşq, yuxu/istirahət balansını və nailiyyətlərin müxtəlif aspektlərini təhlil etmək üçün istifadəçi daxiletmələrinin hesablanması mühüm rol oynayır. Kalqari Universitetinin 2023-cü il tədqiqatının təklif etdiyi kimi: "AI tətbiqləri ənənəvi idman performansının təhlili metodologiyalarını təkmilləşdirmək potensialına malikdir. Bu, video təhlilin daha sürətli, daha dəqiq və əhatəli olmasına imkan yaradı, vaxt aparan və potensial qərəzli əl baxışlarını əvəz etdi. Bu cür sistemlər üçün texnoloji baza oyunçu performansını haqqında məlumat toplamaq və emal etmək üçün nəzərdə tutulmuş analitik alqoritmlərlə birləşdirilmiş kompüter görməsinin müxtəlif

üsullarını əhatə edir. Bunlar ya fərdi oyunçular, ya da idman komandaları və onların oyun zamanı qarşılıqlı əlaqələri ola bilər. Bu cür sistemlər tez-tez idman analitika platformaları və proqramlarına inteqrasiya olunur, idmançılara və məşqçilərə dataya əsaslanan qərarlar qəbul etməyə, məşq strategiyalarını optimallaşdırmağa və ümumi performansını və rifahını yüksəltməyə imkan verir. Məsələn, PlaySight məşq meydançasını müşahidə etmək və hərəkətləri avtomatik tanımaq üçün optik sensorlardan istifadə edən bir həll hazırladı. Əsas ekosistemə alınan xəsarətlərin səbəblərini təhlil edən və ya məlumat əsasında qərarlar qəbul etməyə kömək edən çoxsaylı sensorlar və proqram komponentləri daxildir, çünki belə sistemlər oyun başına milyonlarla məlumat nöqtəsini izləmək üçün nəzərdə tutulub. Google-un futbol üçün Jacquard insole izləyicisi kimi digər növ sensorlar geniş istifadə edildiyi üçün məlumatların giriş nöqtəsi yalnız şəkillərlə məhdudlaşmır. IoT cihazları, akselerometrler, təzyiq sensorları, giroskoplar və digər yamaşmalar getdikcə populyarlaşır və gələcəkdə də daha geniş istifadə ediləcək. İdman yayımı idman təşkilatlarının üç əsas gəlir mənbəyindən biridir. Əvvəlki illər COVID-in idman tədbirlərini dayandırması və TikTok-un gətirdiyi diqqət müddətini qısaltması uzun oyunların yayımçıları üçün problem yaratdı. İnsanlar tədbirə daha az vaxt sərf edirlər. Lakin Artırılmış reallıq texnologiyasının populyarlığı artdıqca, idman onların diqqətini özünə qaytara bilər. 2023-cü ildə Apple və Walt Disney Co, Apple Vision Pro-nun genişlənmiş reallıqda yayım təcrübəsinə inteqrasiyası üzrə qarşılıqlı işini elan etdi. Onu eyni anda 5-ə qədər müxtəlif oyuna baxmaq üçün əlçatan etmək, şəkil içində şəkil funksiyalarına və ekrandakı statistikaya imkan verir. Ancaq daha da vacibi, idman sənayesində fəaliyyət göstərən müəssisələr üçün AR tətbiqinin inkişafının yeni perspektivlərini açır. Video köməkçi hakimlər (VAR) bir müddətdir mövcud olduğundan və idmanda bu cür sistemlərdən istifadə etmək üçün protokollar olduğundan əminliklə deyə bilərik ki, bu tendensiya qarşıdakı illərdə də burada qalacaq. Bu alətlər oyundaxili vəziyyətləri təhlil etmək və futbol matçında kənarlaşma olub-olmaması və ya penaltiyə ehtiyac olub-olmaması barədə qərəzsiz rəy vermək üçün video yazılara əsaslanır. Video köməkçi hakimlər artıq F1 avtomobil yarışlarında və digər idman növlərində istifadə olunur ki, bu da oyunu qiymətləndirmək xərclərini aşağı salır.

Ümumilikdə, VAR idmanda açıq şəkildə istifadə olunan məlumat analitikasının və vizuallaşdırılmasının bir hissəsi kimi gəlir və AI alqoritmləri daha əlçatan və dəqiq olduğundan istifadə hallarının sayı artır. Səhiyyədə süni intellekdən istifadənin artan tendensiyasından sonra süni intellekt ilə zədələrin qarşısının alınması, NFL və AWS Digital Athlete inkişaf etdirmək üçün tərəfdaşlıqlarını elan etdikdən sonra bir şey oldu. Bu, məlumat toplamaq və mümkün zədələri proqnozlaşdırmaq üçün NFL oyunçularının virtual təqdimatını yaratmaq üçün oyunçunun qoruyucu kostyumunda müxtəlif sensorlardan istifadə edən təməlqoyma texnologiyasıdır. Oxşar sistemlər müxtəlif idman növlərində ortaya çıxır, məsələn, NBA məlumatların təhlili və daşınan sensorlardan istifadə edərək zədələrin qarşısının alınmasını həyata keçirmək üçün GE HealthCare və MedStar Health ilə əməkdaşlıq etmişdir. Bu o deməkdir ki, biyomekanik, fizioloji və ümumi sağlamlıq məlumatlarının birləşdirilməsi konsepsiyası böyük idmanlarda təkamül etməyə davam edəcək və bəlkə də həvəskar idmanlara da düşəcək. Bununla da bazarda ayrıca bir sistem növü böyüyür.

Bu proqramlar xüsusi hərəkəti izləmək və rəy bildirmək üçün insan pozasının qiymətləndirilməsi və kompüter görmə qabiliyyətindən istifadə edərək süni intellektə əsaslanan məşqçilərə oxşar prinsipləri tətbiq edir. Reabilitasiya proqramları ya bir sıra məşqlər və onlar üçün müvafiq texnika göstərməklə, ya da istifadəçiyə biomexanika düzəlişləri verməklə icraya nəzarət etməklə fərdlərə zədələrin düzgün müalicəsində və bərpasında kömək edir. Komandaya oyunçuların işə götürülməsi üçün istedadların müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi prosesi uzun müzakirə mövzusu ola bilər. Süni intellekt illərdir HR texnologiyası və istedadların əldə edilməsi sahəsində fəaliyyət göstərir və bu,

verilmiş iş mövqələrinə ən çox uyğun gələn namizədləri axtarmaq üçün məlumatlarla müəssisələri dəstəkləyir. Prosesin başqa bir hissəsi oyunçuların bir-biri ilə müqayisəsidir. NBA, NHL və ya MLB kimi böyük idman assosiasiyaları bu sistemləri öz məlumatlarını emal etmək və kəşfiyyat/qəbul qərarlarını qəbul etmək üçün birləşdirir. Bununla belə, bu cür sistemlərin istifadəsi yalnız peşəkar idman növləri ilə məhdudlaşmır, çünki SparkCognition tərəfindən hazırlanmış sistem kimi hallar mövcuddur.

Yaradılan işə qəbul sistemi universitetlərə tələbə müraciətlərini onların idman göstəriciləri və hətta qiymətləri əsasında qiymətləndirməyə kömək edir. Bu o deməkdir ki, kompüter görmə sahəsində əldə edilmiş məlumatlar və təməl işləri işə qəbulda daha çox AI-qərar verməyi təkan verəcəkdir. İdman haqqında danışıarkən, real şərait olmadan təkrarlanması çətin olan bir çox mürəkkəb məşq ssenariləri var, lakin onlar hələ də yeni strategiyalar və taktiki yanaşmalar öyrənmək üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Virtual realıq bazarda təqdim edilən bir sıra qulaqlıqlarla əhəmiyyətli dərəcədə populyarlıq qazandı və idman təlimləri simulyasiyalardan istifadə üçün istisna deyil.

Ədəbiyyat

1. Akıncı, A.Y. (2022). Bədən Tərbiyəsi və İdman Elmləri. G. Arıkan və E. Çimen (red.), Bədən tərbiyəsi və idman elmləri (səh. 7). Efe Academy Nəşrləri.
2. Aughey, RJ (2011). Sahə idmanları üçün GPS texnologiyalarının tətbiqi. İdman fiziologiyası və performans Beynəlxalq jurnalı, 6, 295-310.
3. Dorrestijn, S. (2012). Texniki vasitəçilik və subyektivləşdirmə: Foucaultun texnologiya fəlsəfəsini izləmək və genişləndirmək. Fəlsəfə və texnologiya, 25, 221-241
4. Karaoğlu, B. (2015). Maşın öyrənməsi ilə idman hadisələrinin modelləşdirilməsi. Emo Scientific Journal, 5(9), 1-5.
5. Miah A. 2001. İdmanda genetik texnologiyalar- yeni etik məsələ jurnalı. İdmanın fəlsəfəsi XXVIII: 32-52.
6. Tiles M, Oberdieck H. 1995. Texnoloji mədəniyyətdə yaşamaq. Cornwall, Böyük Britaniya: Routledge.

INNOVATIONS OF TECHNOLOGIES IN SPORTS

Beydiyev Rashad Majid oğlu

Summary

Modern technologies are used to obtain production products in the field of sports and to gain and improve new experiences in the field of sports. The use of this technology is provided by training programs with an intelligent system, video assistant referees follow every step in designated games and competitions, and such technologies allow to monitor the high levels of technology.

НОВШЕСТВА ТЕХНОЛОГИЙ В СФЕРЕ СПОРТА

Бердиев Рашид Меджидж оғлу

Резюме

В сфере спорта современные технологии используются для улучшения результатов спортсменов, предотвращения травм спортсменов, а также получения и совершенствования нового опыта в области спорта. Использование этих технологий обеспечивает тренировочные программы с помощью искусственного интеллекта, каждый шаг спортсменов в играх и соревнованиях контролируется с помощью

видеопомощников судей, такие технологии позволяют контролировать уровень здоровья спортсменов.

Rəyçi: p.ü.f.d. Laçın Əsgərov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Fiziki tərbiyə və onun tədrisi texnologiyası kafedrasının
23 yanvar 2025-ci il tarixli iclas protokolu.
Daxil olma tarixi 03 fevral 2025-ci il

Çapa verildiyi tarix 04.04.2025
Çap vərəqi: 12,8 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88